Кир Буличов

7 и 37 чудеса

Превод от руски: Детелина Канчева-Георгиева, —

chitanka.info

УВОД

Чудесата били седем: египетските пирамиди, Халикарнаският мавзолей, Родоският колос, Александрийският фар, храмът на Артемида Ефеска, статуята на Зевс Олимпийски и висящите градини на Семирамида.

Броят им се определял от магията на числото седем, ограничените възможности на човешката памет, пределите на античния свят и главно от устойчивостта на традициите. Когато приблизително през III век пр.н.е. някой провъзгласил именно това седемцветие за еталон на чудесата, част от човечеството, което живеело около Средиземно море, се подчинило на авторитета и само някои местни патриоти, без да оспорват самия принцип, се стараели да внесат частични поправки. Например римският поет Марциал признавал за седмо чудо на света Колизея, други — Александрийската библиотека, а трети — Пергамския олтар.

Хиляда години след падането на Рим, когато отново у хората се съживил интерес към това, което става извън пределите на малкия им свят, си спомнили за чудесата и силата на античния авторитет била такава, че споменатите седем чудеса се възприемали вече като неотделимо цяло, макар че някои от тях били напълно изчезнали от лицето на земята, като са се запазили само в древните ръкописи и предания. Именно тогава се появил известният израз: осмо чудо на света.

Осмо чудо на света били Палмира, Петербург, Венеция, дори Айфеловата кула. Девето чудо нямало и не могло да има. Към седемте чудеса можело да се прибави само едно, като с това се покаже безспорното му превъзходство над всичко, създадено от хората след утвърждаването на канона.

Гърците били големи пътешественици, но рядко излизали извън пределите на Средиземно море, затова слабо познавали вътрешните области на Индия, Югоизточна Азия и още по-малко Китай, а също така едва ли са имали представа за Африка по на юг от Сахара. Чудесата, сътворени извън пределите на техния свят, изчезнали или били забравени по времето, когато те се втурнали да плават в близките морета или, появили се след строгия и съвсем субективен подбор, не попаднали в „седмицата“. Така възникнала историческа несправедливост, чието отражение се чувствува и в опитите да

се замени някое от известните чудеса, и в раждането на „осми“ чудеса на света.

Всяка историческа несправедливост, стига да не е причинила материални щети, може да се поправи, а още повече несправедливост от такова условно естество. Без да споря по избора на древните, а само като го използувам за изходна точка, се опитах да допълня списъка на чудесата с паметници, които не са попаднали в зрителното поле на древните елини.

През последните пет хилядолетия човечеството е сторило и създавало много произведения на изкуството, при това го е извършвало великолепно. Но какво да се смята за чудо? Очевидно онова, което по замисъл или изпълнение е значително, възможно дори уникално, неповторимо за културата на народа, който го е създал, и в същото време е ценно за историята и културата на всички жители на Земята.

Обаче дори такива критерии не позволяват да се обхванат всички забележителни паметници на човешката култура — прекалено много са те за една, за две, за десетки книги. Наложи се да се ограничa, да въведа допълнителни критерии и така нататък… Като резултат от тези мои занимания издателство „Наука“ издаде през 1969 година книга, която се казваше „Други 27 чудеса“.

В нея бяха събрани разкази за двадесет и седем чудеса на света, създадени в Азия. Азия е материк на едни от най-древните и разнообразни култури, които до голяма степен са предопределили развитието на световната култура. Да се пише за чудесата на целия свят е необхватна тема, докато паметниците на Азия (които са много повече от 27) могат, макар и накратко, да се разгледат в рамките на една книга. По силата на драматични събития в историята паметниците на азиатската култура са по-малко известни, отколкото, да речем, паметниците на античния свят, а интересът към Изтока през цялото време расте и ролята на страните от Изток в съдбата на земята днес е много по-важна, отколкото преди едно столетие. И най-накрая — авторът имаше възможността да бъде в различни източни страни и да види много от описаните паметници.

В някои случаи се придържах към общоприетите възгледи за културната ценност на един или друг паметник. Така в книгата попаднаха Тадж-Махал, Боробудур, Ангкор. Другите

паметници, които намериха своето място в книгата, като Паган, Баалбек, Канарак, са по-малко известни на широкия кръг читатели, но безспорно спадат към чудесата със „световно значение“. Когато имах два или повече приличащи си по нещо изключителни паметници от миналото, избирах този, чиято история около създаването му и по-нататъшна съдба по моя преценка бяха по-интересни. Едва ли е разумно да се спори кое е по-прекрасно — фреските на Сигирия или Аджанта, храмът Канчипурам или Канарак, Тодайджи или Камакура. И едните, и другите са изключително ценни, но се налага да се жертвува много, за да не би книгата от прочитна да се превърне в каталог с анотации. Затова изборът често беше субективен и на някого сигурно ще се стори неправилен. С това ще трябва да се примиряваме.

Трябва да се каже и нещо друго: на някои страни и райони провървя повече, на други — по-малко. Например в Бирма са описани четири паметника, а Тайланд изобщо е пропуснат. Индия и Шри Ланка (Цейлон) са обособени в отделна част, а в Япония е описан само един паметник. Това е свързано с факта, че дълго време живях в Бирма и съм запознат с паметниците й много по-добре, отколкото с чудесата на Япония и Тайланд. Видях Тадж-Махал, колоната на Чандрагупта и Фатехпурсикри, бях много пъти в Средна Азия, също в Близкия Изток, а ето че малко познавам Китай. По-добре е да пишеш за неща, които знаеш. Това съвсем не значи, че в Япония има малко културни паметници или че в Тайланд няма нито един, който да се отнася към категорията „чудесни“.

Когато няколко години след издаването на книгата „Други 27 чудеса“ ми предложиха да се върна към тази тема, да преработя и допълня книгата, изникна въпросът: да си останат ли определените по-рано географски рамки, или да се излезе извън пределите на Азия? Стори ми се по-правилно да се разшири описаният регион, да се включат области, които влизат в общото понятие „Изток“ и са свързани с Азия както в историческо, така и в културно отношение.

Включването на културни паметници от Африка ми се стори тематично оправдано. Да не говорим за това, че североафриканските и близкоизточните центрове на човешката цивилизация са не само близки, но са си оказвали и определено влияние. Миграциите на народите и идеите,

пътищата на военните походи, изменящите се граници на държавите ни дават възможност да си създадем последователна картина на взаимносвързания, преплетен с търговски пътища Изток, който е обхващал Азия и Африка, доказателство за което са индийските храмове в Югоизточна Азия, персийските — в Индия, късовете от китайски чаши сред развалините на Зимбабве или документалните хроники за пратеничествата от Африка чак до Китай.

По такъв начин настоящата книга не е само преиздаване на „Други 27 чудеса“, тя е допълнена с „африкански“ раздел, отделни глави на другите раздели са преработени, изменени или дори заменени с нови. Най-накрая сметнах, че е необходимо да добавя за сведение на читателите още една глава — уводна за оригиналните седем чудеса. Повечето от тях са били разположени в Азия и, така или иначе са свързани с описаните в книгата чудеса. В същото време за някои от тях на читателите не е известно почти нищо освен името им.

Когато пишех книгата си, се ръководех не само от познавателна цел, но и от проблема за историческата справедливост.

Азиатските и африканските страни, където в далечно или не много далечно минало са били създадени чудесни храмове, скулптури, фрески, една след друга се превърнали в колонии на европейски държави. И като колонии съществували десетилетия наред, дори векове, чак до средата на нашия век. Когато там се настанили европейските завоеватели, често пъти вече не се е знаело кой е издигнал Черната пагода в Канарак или кой е отлял желязната колона в Делхи. Историята на създаването на паметниците била забулена с легенди. И това откривало широко поле за догадки.

Начинът на мислене на европейските историци и колониални чиновници бил елементарен: ние, европейците, не сме създали нищо подобно, в същото време много лесно покорихме този изостанал народ, следователно той не е и могъл да го създаде. А кой тогава го е създал?

Например Бирма след покоряването ѝ била включена в Британска Индия като нейна провинция и била дори лишена от правото на самостоятелност в състава на Британската империя. И храмовете на Паган, древната столица на Бирма, единодушно били обявени за копия на индийските храмове, макар че за

това е нямало научни основания. Гигантските каменни строежи на Зимбабве изглеждали прекалено грандиозни, за да са построени от африканци. На сцената веднага се появил цар Соломон и финикийците, които уж се били занимавали със строителството в южната част на Африка. Скулптурите на Ифе били реалистични, изискани и без съмнение спадали към произведенията на голямото изкуство. За техни автори били обявени обаче древните гърци или атлантите.

Археологията, епиграфиката, историята са изяснили вече много неща и разсъжденията за „изостаналите“ бирманци изглеждат наивни. Но това не значи, че истината е победила. Освен рецидивите от миналото се появи нова опасност. Този път от небето.

В наши дни любителите на мистериозното не могат да се задоволят с духове и вещици. Суеверията в днешно време се маскират в наукообразни одежди. Така се родиха хипотезите за пришълците от космоса, дошли, за да построят нещо. И по-нататък с убедеността на колониални чиновници от миналия век съвременните апологети на пришълците отчаяно ограбват цивилизациите на Изтока. Страници от книги и отделни филми изобилствуват с изявления, че нашите прадеди не са имали силата да построят пирамидите на Египет, Баалбекските храмове, да отлеят желязната колона в Делхи и дори да нарисуват фреските на Тасили. Убедителната сила на подобни хипотези се основава на това, че далеч не всички знаят кога и как наистина е бил построен този или онзи храм или монумент. Помислете само: привържениците на пришълците не се сещат да им припишат строителството на Айфеловата кула или на Московския Кремъл. Впрочем на жителя на Индонезия, който не е запознат с френската или руската история, би могло да се внуши подобна версия.

Дълбоко убеден, че всички чудеса на земята са създали хората без намеса отвън, колкото и невероятни да се струват на съвременния жител тяхното майсторство и обем на работа, искам да докажа, че „подозираните“ в неземен произход чудеса са толкова земни, колкото и Тадж-Махал или което и да е минаре на Хива.

Най-накрая трябва да спомена, че в книгата понятието „чудо“ се третира така широко, както са го третирали древните (особено ако се имат предвид такива „апокрифни“ чудеса като

Александрийската библиотека). Между чудесата са и цели градове и дори местности, подобни на Гьореме в Турция. Тук ще се срещнат чудеса, разпрострели се на няколко километра — Великата китайска стена, чудеса от няколко десетки квадратни метра, като Бехистунския надпис или фреските на Сигирия, чудеса, които могат да се държат в ръце — скулптурите от Ифе. Нали целта на книгата е да даде представа за разнообразието и богатството на културите на Изтока и за неоценимо важното им място в историята на човечеството?

Когато била създадена дълготрайната формула на „седемте чудеса“ (III век пр.н.е.), всички те са били в по-голямата си част незасегнати още от времето и хората и главно — леснодостъпни. Античният средиземноморски свят, който станал особено тесен и опознат след създаването на империята на Александър Македонски и възникването на елинизма, позволявал на любознателния пътешественик да види всичките седем чудеса най-много за няколко месеца благодарение на това, че нито едно от тях (с изключение на Вавилон) не било отдалечено от морето. А и за Вавилон водели много оживени търговски пътища.

Скоро едно след друго чудесата започнали да изчезват. Римският пътешественик вече не би могъл да види всичките седем. А до наши дни е оцеляло само едно от чудесата и колкото и да е парадоксално, най-древното — египетските пирамиди.

ЧАСТ I
ПЪРВИТЕ СЕДЕМ ЧУДЕСА

Чудо първо
ЕГИПЕТСКИТЕ ПИРАМИДИ

Египетските пирамиди са най-известните постройки на Земята. По-забележителни няма да намериш. Освен това те са и най-древни от известните. Гигантските гробници на фараоните от IV египетска династия — Хуфу (Хеопс) и Хафра (Хефрен) — са издигнати преди около пет хиляди години и нито времето, нито завоевателите са могли да направят нещо с тях. Почти три хиляди години след това съществувала египетската държава: сменяли се на престола фараони и царе, но пирамидите, издигнати в зародиша на египетската цивилизация, си останали най-могъщите съоръжения в страната, както и в целия свят. Днес, когато казваме, че през 1889 година Хеопсовата пирамида престанала да бъде най-високата сграда в света, като отстъпила първенството на Айфеловата кула, прикриваме несъизмеримостта на съоръженията с абстракцията на мъртвите цифри. Височината е само една от характеристиките на пирамидата. 137-метровата грамада (по-рано е достигала 147 метра, но върхът ѝ се срутил) е изградена от 2300000 старателно обработени блокове от варовик, всеки от които тежи повече от два тона. Практически без никакви механизми, само с помощта на клинове и чукове грамадните каменни блокове били изсичани в каменоломните на другия бряг на Нил, обработвали ги там на място, след това ги примъквали с папирусни въжета до водата, влачели ги на строителната площадка и по полегатия склон на хълма, който растял заедно с пирамидата, ги измъквали на върха. Херодот уверява, че пирамидата е строена двадесет години, а в строителството били заети едновременно сто хиляди души, които подменяли всеки три месеца, а колко са останали живи след тези три месеца, знаели само писарите на фараона — до нас не е достигнал броят на хората, принесени в жертва на пирамидата, преди тя да стане гробница на един човек. Фараонът е отвел със себе си в тъмното царство на смъртта десетки, а най-вероятно стотици хиляди поданици. Затова пък точно е известно, че към този двадесетгодишен подвиг на народа, подвиг според мен безсмислен, но грандиозен, никой освен египтяните и робите от съседните страни не е имал никакво отношение. Всеки етап от строителството бил отбелязан от

художници и в наши дни е потвърден от археолозите. При нужда пирамидата може да се построи отново, като се повторят точно всички действия на строителите; в каменоломните са намерени папирусни въжета, с които са изтегляли от там грамадните каменни блокове, и инструменти на каменоделците.

Ние възприемаме египетските пирамиди като факт, без да мислим за произхода им. Можем да ги обясним от икономическа гледна точка: натрупал се принаден продукт, обществото в лицето на неговите управници не виждало по-доброто му използуване освен възвеличаване на земната и небесната власт. Можем да обясним появяването им психологически: фараонът, живият бог, трябвало да получи място за успокоение, което изцяло да подтиска човешкото въображение. Но защо именно пирамиди? Защо именно тази масивна гробница, в която като червейче в голяма ябълка е скрит саркофагът на фараона? Нали някой е трябвало да измисли пирамидата, да я обоснове, конструира, нали не пришълци все пак са склонили фараона към такова нещо?

Името на гения, на първия гений, отбелязан в историята на човечеството, и дори външният му облик са известни. Признали са го приживе и са го помнили хилядолетия след смъртта. А щом е така, то си заслужава и ние да помним името му — Имхотеп. Леонардо да Винчи е имал достоен предшественик.

Имхотеп по призвание и по делата си е бил гений — универсален и щедро надарен гений. Бил е съвременник на Джосер, основателя на третата династия (едва по-малко от три хиляди години пр.н.е.). Дотогава в Египет, който бил обединен четири века преди първата династия, почти не са строили сгради от камък. Жилищните помещения били дървени, от тръстика или глина, а дворците и мастабите — погребални сгради във формата на кибритена кутия — от сурови тухли, а отчасти и от изпечени.

Джосер, както се и полага на фараон, също започнал да си строи приживе гробница — солидна мастаба, която донякъде се е запазила. Гробницата била построена, но не използувана по предназначението си.

Вероятно Имхотеп е бил по-млад от фараона (известно е, че Джосер е умрял много стар и е управлявал осемдесет

години) или е напреднал и станал известен едва по средата на царуването на Джосер, а когато пътищата на фараона и архитекта се пресекли, мастабата била почти завършена. Само така може да се обясни фактът, че фараонът започва всичко отначало, като изоставя старата гробница и строи първата истинска, изобретена от Имхотеп пирамида. Строи я от камък.

Пирамидата изглеждала така. Върху традиционната мастаба, наистина с невиждани по-рано размери, е поставена втора, по-малка. И така нататък до шест намаляващи се мастаби — и ето че се родила стъпаловидната пирамида с височина по-малко от седемдесет метра.

И второто изобретение на Имхотеп в областта на строителството е свързано с пирамидата на Джосер. За пръв път около гробницата на фараона бил създаден храмов комплекс, изграден също от камък. Наистина Имхотеп не е могъл да скъса изведнъж с дървената архитектура — колоните, покривите, корнизите, стените на тези сгради копират точно всички структурни и орнаментални детайли на традиционните дървени и тухлени форми на египетската архитектура. Ще бъдат необходими още столетия, за да забрави камъкът напълно какви са били по-рано сградите и след като ги забрави, да намери нови форми.

Геният на Имхотеп не се ограничавал само в строителството. Както много хора на древността, и той бил служител на религията и потомците го помнят като велик магьосник и вълшебник, а по-точно учен — зората на науката неизбежно е свързана с магията. Бил е и писател. „Поговорките“ на Имхотеп, възходът на древноегипетската литература са се запазили във фолклора. Интересно е въплъщението на писателската му слава. След смъртта той се превърнал в бог — покровител на писарите. Преди да започнат работа, те изливали на пода вода от блюдо, като по този начин принасяли безкръвна жертва на своя бог-покровител. Имхотеп дори станал два пъти бог. Помнели го и след две и половина хилядолетия — древните гърци го почитали като бог на медицината. Статуята на Имхотеп, изглежда, била първата статуя на учен в света, нейни части са намерени в заупокойния храм на фараона — още едно доказателство, че истинският гений често получава признание приживе. Що се отнася пък до по-късните статуи, то е трудно да се намери голям музей в

света, където да няма бронзова или каменна статуя на Имхотеп. А в Мемфис в негова чест имало храм.

Чудо второ
ГРАДИНИТЕ НА ВАВИЛОН

Висящите градини на Вавилон са по-млади от пирамидите. Те били строени по времето, когато вече съществувала „Одисеята“ и се издигали гръцките градове. И в същото време градините са къде по-близо до египетския древен свят, отколкото до гръцкия. Те бележат залеза на асирийско-вавилонската държава, съвременница на древния Египет и негова съперница. И ако пирамидите са надживели всички и съществуват и до днес, то висящите градини се оказали краткотрайни и изчезнали заедно с Вавилон — величествен, но нетраен гигант от глина. Захарният град, Снежанката на древността…

Вавилон бил вече на залез. Той престанал да бъде столица на велика държава и бил превърнат от персийските завоеватели в център на една от сатрапиите, когато в него влезли войските на Александър Македонски — човекът, който, макар и да не е построил нито едно от чудесата на света, е герой на тази книга, разтърсил е целия Изток и в една или друга степен е повлиял върху съдбата на великите паметници от миналото, върху тяхното създаване или гибел.

През 331 година пр.н.е. жителите на Вавилон изпратили при македонския владетел пратеници с покана да влезе с мир в града. Александър бил поразен от богатството и величието на града, който, макар и западнал вече, все още бил най-големият в света, и той се задържал там. Във Вавилон посрещнали Александър като освободител. А пред него се простирал целият свят, който той трябвало да покори.

Не минали десет години и кръгът се затворил. Владетелят на Изтока, Александър, изморен, измъчен от нечовешкото напрежение през последните осем години, но пълен с планове и идеи, се завърнал във Вавилон. Той бил вече готов за завоюването на Египет и за поход на Запад, за да подчини Картаген, Италия и Испания и да стигне до пределите на тогавашния свят — Херкулесовите стълбове. Но в разгара на подготовката за поход се разболял. Няколко дни Александър се борил с болестта, съвещавал се с пълководците, подготвял за поход флотата. В града било горещо и прашно. Лятното слънце нажежавало през маранята червеникавите стени на

многоетажните къщи. През деня затихвали шумните пазари, удавени от невиждан поток от стоки — евтини роби и скъпоценности, докарани от воините от индийските граници — лесно спечелена и лесно прахосвана плячка. Жегата и прахът проникнали дори през дебелите стени на двореца и Александър се задъхвал — през всичките изминали години той така и не успял да свикне с горещините в източните си владения. Страхувал се да не умре не затова, че треперел от смъртта — с нея, чуждата и своята, той свикнал в боевете. Но смърт, разбираема и дори допустима преди десет години, сега била немислима за него, живия бог. Александър не искал да умира тук, в прашния зной на чуждия град, така далече от сенчестите дъбрави на Македония, без да е завършил своето предопределение. Ако половината свят се простирал тъй покорно в краката на неговите коне, това означавало, че втората половина на света трябва да се присъедини към първата. Той не можел да умре, без да види и покори Запада.

И когато на властелина му станало съвсем зле, той се сетил за онова единствено място във Вавилон, където би трябвало да му олекне, защото там той доловил — спомнил си, а спомняйки си, се учудил — аромата на македонската гора, напоена със светлото слънце, с ромона на ручейчетата и с дъха на тревите. Александър, още велик, още жив, на последната спирка по пътя към безсмъртието, заповядал да го пренесат във висящите градини…

Навуходоносор, който създал тези градини, се ръководел от благородната приумица на деспота, тъй като и деспотите също имат приумици: благородни само за едни, но никога за всички. Навуходоносор обичал младата си жена — индийската принцеса, тъгуваща, както и Александър, в прашния и лишен от зеленина Вавилон за свеж въздух и шумолене на дървета. Вавилонският цар не пренесъл столицата при зелените хълмове на Мидия, а направил това, което е недостъпно за другите смъртни. Пренесъл тук, в центъра на знойната долина, илюзията за онези хълмове.

В строителството на градините — убежище за царицата — били хвърлени всичките сили на древното царство, събраният опит на неговите строители и математици. Вавилон доказал на целия свят, че може да създаде първия на земята паметник в чест на любовта. А името на царицата по приказен начин било

сбъркано от потомците с името на друга, асирийска владетелка, и градините се прочули като „градините на Семирамида“ — може би в това се изразявала ревността на човешката памет, за която великото дело трябва да бъде свързано с велико име. Царица Тамара никога не е живяла в замъка, наречен с нейното име, и никога, тъй като била жена благочестива, обичаща втория си мъж и децата, не е и помисляла да хвърля от скалите злополучните си любовници. Но трагедията трябва да бъде осветена от велико име, иначе не й достига драматизъм.

Градините, създадени от строителите на Вавилон, били четириетажни. Сводовете на етажите се опирали на колони, високи двадесет и пет метра. Терасите на етажите, направени от плоски каменни плочи, били застлани с пласт камъни, залети с асфалт и покрити с листа от олово, за да не се просмуква вода на долния етаж. Отгоре бил насипан пласт земя, достатъчно дебел, за да могат да растат големи дървета. Етажите, издигайки се на отстъпи, се свързвали помежду си с широки полегати стълби, облицовани с цветна керамика. Още се строело, още димели тухларниците, в които се изпичали широките плоски тухли, още се влачели от устието на Ефрат безкрайните кервани от коли с плодородна наносна почва, а от север вече пристигнали семена от редки треви и храсти, фиданки от дръвчета. Зимата, когато ставало по-прохладно, на тежки коли, теглени от бикове, започнали да пристигат в града големи дървета, внимателно увити във влажни рогозки.

Навуходоносор доказал любовта си. Над стометровите стени на Вавилон, толкова широки, че можели по тях да се разминат две колесници, се издигала зелената корона на дърветата от градината. От горния етаж, излежавайки се в сенчестата прохлада, слушайки ромоленето на водните струи — денонощно роби изпомпвали вода от Ефрат — на много километри наоколо си царицата виждала само скучната, плоска земя на своето царство. Била ли е щастлива в тези градини?

Александър не бил щастлив. Той се борел отчаяно с болестта. Трябвало да предвожда армията си по-нататък. И умрял. Но може би преди смъртта, когато под сенките на дърветата край неговия одър минавали старите другари, да му се е струвало, че най-после се е върнал в своята Македония.

Със смъртта на Александър тутакси се разпаднала

империята му, разграбена на късове от високомерните пълководци. И на Вавилон не се случило да стане отново столица на света. Той западнал, животът постепенно го напуснал. Наводнение разрушило двореца на Навуходоносор, тухлите на бързопостроените градини се оказали недостатъчно изпечени, рухнали високите колони, пропаднали терасите и стълбищата. А дърветата и екзотичните цветя загинали още преди това, защото нямало кой да изпомпва денонощно вода от Ефрат.

Днес екскурзоводите показват един от глинените тъмнокафяви хълмове, натъпкан, както и всички хълмове във Вавилон, с отломки от тухли и парчета от кахли, като останки от градините на Семирамида.

Чудо трето
ХРАМЪТ НА АРТЕМИДА ЕФЕСКА

С храма на Артемида Ефеска отдавна е възникнало объркване и затова не е ясно за кой от тях да пиша: за последния или предпоследния? Открай време авторите, които са писали за това чудо на света, не са имали представа какво именно е изгорил Херострат и какво е построил Херсифрон. Затова трябва накратко да разкажа за два храма, двама архитекти и един престъпник. Историята е драматична и е трудно да се реши точно кое тържествува в нея — злото или доброто.

Ефес, обогатен от културата на Изтока, бил един от най-големите гръцки градове в Йония, може би най-развитата и богата област в гръцкия свят. Именно от малоазийските градове произлезли смели мореплаватели и колонисти, пътуващи по Черно море и до африканските брегове. Богатите полиси на Йония строили много. В античния свят всеки знаел за храма на Хера в Самос, за храма на Аполон в Дидима, близо до Милет, за храма на Артемида в Ефес…

Последният храм бил строен многократно. Първоначалните дървени сгради овехтявали, горели или се срутвали от честите земетресения и затова в средата на VI век пр.н.е. било решено да се построи, без да се жалят средства и време, великолепно жилище на богинята покровителка. Още повече, че съседните градове и държави обещали да участвуват в това толкова солидно начинание. Плиний в описанието си на храма, направено, разбира се, няколко столетия след построяването му, между другото казва:

„… ограждат го сто двадесет и седем колони, подарени от същия брой царе“. Едва ли са се намерили наоколо толкова благожелателно настроени към Ефес царе, но очевидно е, че строителството станало в някаква степен общо дело на съседите на Ефес. Поне най-богатият от деспотите — Крез, цар на Лидия — внесъл щедра лепта.

Архитекти, художници и скулптори имало достатъчно. За най-добър бил признат проектът на знаменития Херсифрон. Той предложил да се строи храм от мрамор, като се използува необичайният за тогава принцип на йонийския диптер, т.е. храмът да се обкръжи с два реда мраморни колони.

Печалният опит от предишното строителство в Ефес принудил архитекта да се замисли как да осигури дълъг живот на храма. Решението било смело и нестандартно: храмът да се построи върху блатото до реката. Херсифрон разсъдил, че меката блатиста почва ще послужи като амортизатор при бъдещите земетресения. А за да не се забие в земята мраморният колос под собствената си тежест, била изкопана дълбока строителна шахта, която запълнили със смес от дървени въглища и вълна — получила се възглавница, дебела няколко метра. Тази възглавница наистина оправдала надеждите на архитекта и осигурила дълготрайност на храма. Не на този, наистина, а на другия…

Строителството на храма очевидно било непрекъсната инженерна главоблъсканица, за което съществуват сведения в античните източници. Да не говорим за изчисленията, които е трябвало да се направят, за да бъдат сигурни в толкова неортодоксалния фундамент. Например трябвало е да се реши проблемът за транспортирането на многотонните колони по блатото. Каквито и коли да конструирали строителите, те неизбежно затъвали под тежестта на товара. Херсифрон намерил гениално просто решение. В края на стволовете на колоните вбивали метални пръти, а на тях надявали дървени втулки, от които към биковете водели раздвояващи се ’окове. Така колоните се превърнали във валяци, в колела, които послушно се затъркаляли след впряговете от десетки чифта бикове.

Когато сам великият Херсифрон се оказвал безсилен, на помощ му се притичвала Артемида — тя била заинтересованото лице.

Въпреки всички усилия Херсифрон не успял да постави на място каменната греда на прага. След няколкогодишен труд, борба с недобросъвестните инвеститори, с бащите на града, с тълпите туристи и завистливите колеги нервите на архитекта били на границата на изтощението. Той решил, че тази греда е последната капка и започнал да се готви да се самоубие. Артемида трябвало да вземе бързи мерки — сутринта при заключилия се в „стаята на техническия ръководител“ архитект дотичали граждани с викове, че през нощта гредата сама легнала в нужните жлебове.

Херсифрон не доживял до завършването на храма. След

преждевременната му смърт функциите на главен архитект преминали към сина му Метаген, а когато и той умрял, храмът довършили Леонид и Деметрий. Той бил завършен приблизително през 450 година пр.н.е.

Ние не знаем как е бил украсен, какви статуи е имало в него и какви са били фреските и картините, как е изглеждала статуята на Артемида. И по-добре да не вярваме на онези автори, които подробно описват уредбата на храма, украсените му с резби колони, създадени от забележителния скулптор Скопас, статуята на Артемида и така нататък. Това няма отношение към описания храм. Всичко, което е направил Херсифрон и приемниците му, е изчезнало заради Херострат.

Историята на Херострат като че ли е една от най-поучителните и драматични притчи в историята на нашата планета. С нищо незабележителен човек решава да постигне безсмъртие, като извърши престъпление, което никой никога не е извършвал (поне като се има пред вид, че Херострат е действувал без помощта на армия, жреци, апарат за принуждаване и палачи). Именно заради славата, заради безсмъртието, той изгаря храма на Артемида, построен преди по-малко от сто години. Това станало през 356 година пр.н.е.

Дървените части на добре изсушения от слънцето храм, запасите от зърно, намиращи се в подземията, даренията, картините и дрехите на жреците — всичко това се оказало отлична храна за огъня. С трясък се пукали гредите на покритията, падали, разтрошавайки се, колоните — храмът престанал да съществува.

И ето че пред съотечествениците на Херострат застанал проблемът: какво страшно наказание да се измисли за негодника, че повече никому да не идват наум подобни идеи?

Ако ефесците не били надарени с богата фантазия, ако сред тях не е имало философи и поети, блъскащи главата си над проблема и чувствуващи отговорност пред бъдните поколения, възможно е да са убили Херострат и толкоз. Още няколко години жителите да са говорили: „Имаше един безумец, изгори нашия прекрасен храм… само че как ли се казваше…“ И ние да сме забравили Херострат.

Но ефесците решили да свършат с претенциите на Херострат с един удар и извършили трагична грешка. Те разпоредили да се забрави Херострат. Да не се споменава

името му никъде и никога — да се накаже със забрава човекът, който мечтаел за безсмъртна слава.

Боговете се посмели над мъдрите ефесци. По цяла йония, в Елада, в Египет, в Персия — навсякъде хората разказвали: „А знаете ли какво невероятно наказание измислили в Ефес за този подпалвач? Сега всички ще го забравят. Никой няма да знае името му. А между впрочем как се казваше той? Херострат? Да, този Херострат непременно ще го забравим.“

И, разбира се, не го забравили. Ефесци решили да построят храма отново. Втория храм строил архитектът Хейрократ, знаменитият фантазьор, на когото приписват изработването на плана на Александрия — образцовия град на елинския свят, и идеята да се превърне планината Атон в статуя на Александър Македонски със съдина в ръка, от която се излива река.

Този път строителството наистина траело броени години. Заслугата била на отдавна умрелия Херсифрон. Сега нямало гатанки и технически изобретения. Пътят бил утъпкан. Трябвало само да се повтори направеното по-рано. Така и постъпили. В по-големи мащаби, разбира се, отколкото по-рано. Новият храм бил дълъг 109 метра и широк 50. Ограждали го в два реда 127 двадесетметрови колони, при това част от тях били с резба, а барелефите по тях изработил знаменитият скулптор Скопас…

Този храм бил признат за чудо на света, макар че за това звание може би повече основания имал първият, построеният от Херсифрон.

Историята на възстановяването на храма и събитията от следващите години станали предмет на сплетни, клюки и слухове в целия античен свят, Приятелите и недоброжелателите на ефесци кръстосвали словесни копия по площадите…

„След като някой си Херострат изгорил храма, гражданите построили отново друг, по-красив, като събрали за това украшенията на жените, пожертвували собственото си имущество и продали колоните от предишния храм“ — пише Страбон, Информацията му била от доброжелателни източници. А ето че Тимей от Тавромений утвърждавал, както съобщава Артемидор, че „ефесците построили отново храма със средствата, оставени им от персите за съхраняване“. Същият

този Артемидор отхвърля гневно подобни подозрения. „Те не са имали по това време никакви пари за съхраняване! — възкликва той. — А ако са имали, то те са изгорели заедно с храма. Ами че след пожара, когато покривът бил разрушен, кой би искал да държи пари под открито небе?“

В разгара на тези събития до Ефес стигнал Александър Македонски. Той умеел да пристига навреме. Като разгледал строителството и желаейки да покаже уважението си към светилището, а едновременно и да спечели политически капитал, Александър веднага предложил да поеме всичките досегашни и бъдещи разходи по строителството при едно условие: в надписа-посвещение да се споменава името му. Положението било деликатно. Как да се откажеш от благотворителността, когато зад нея стоят закалените фаланги на македонците? И любимите жени са без украшения, а и сребърните съдове са продадени на съседите… Трябва да се предполага, че в града се провеждали трескави тайни съвещания — колкото и да е добър македонецът, честта на града е по-скъпа.

И ето че се намерил един хитър и умен гражданин в славния Ефес.

— Александре — казал той. — Не подхожда на бог да издига храмове на други богове.

Усмихнал се пълководецът, повдигнал рамене и отговорил: „Е, както знаете…“

Храмът вътре бил украсен със знаменити статуи, изработени от Праксител и Скопас, но още по-великолепни били картините.

В нашето въображение гръцкото антично изкуство представлява на първо място скулптура, след това архитектура. А ние почти не познаваме гръцката живопис с изключение на няколко фрески. Но живописта съществувала, била разпространена широко, ценена високо от съвременниците си и ако се вярва на отзивите на ценителите, които не могат да се обвинят в невежество, често пъти е превъзхождала скулптурата. Може да се предположи, че живописта на Елада и Йония, която не е достигнала до наши дни, е една от най-големите и горчиви загуби, които е трябвало да понесе световното изкуство.

За да загладят обидата, нанесена на Александър, ефесците поръчали за храма негов портрет на художника Апелес, който

изобразил пълководеца с мълния в ръка, подобно на Зевс. Когато онези, които били заръчали платното, дошли да го приемат, те били толкова поразени от съвършенството на картината и оптическия ефект (изглеждало, че ръката с мълнията се подава от платното), че броили на автора двадесет и пет златни таланта — през следващите двадесет и три века май че нито един художник не е успял да получи такъв хонорар за една картина.

В храма също се намирала и картина, на която Одисей в припадък на безумие впряга вол с кон, и картини, които изобразявали мъже, потънали в размисли, или воин, поставящ меч в ножница, както и други платна…

Изчисленията на архитектите, които построили храма върху блато, излезли точни. Храмът издържал още половин хилядолетие. Римляните много го ценели и с богати дарове допринасяли за славата и богатството му. Известно е, че Вибий Салутарий подарил на храма, по-известен в рамките на римската империя като храм на Диана, много златни и сребърни статуи, които по време на големи празници излагали в театъра за всеобщо разглеждане.

Славата на храма до голяма степен се явила причина за неговата гибел по време на ранното християнство. Ефес дълго си оставал опора на езичниците — Артемида не искала да отстъпва славата и богатството на новия бог. Казват, че ефесци изгонили от града си апостол Павел и неговите последователи. Такива прегрешения не могли да останат ненаказани. Новият бог изпратил в Ефес готите, които разграбили светилището на Артемида през 263 година. Укрепващото християнство продължавало да ненавижда дори запустелия храм. Проповедници подбуждали тълпи от фанатици против това олицетворение на миналото, но храмът все още си стоял.

Следващият етап от гибелта му настъпил, когато Ефес попаднал под властта на християнска Византия. Започнали да разграбват мраморната му облицовка за разни постройки, бил разглобен покривът и нарушено единството на конструкцията. А като започнали да падат колоните, парчетата им били погълнати от същото блато, което спасявало по-рано храма от загиване. А след още няколко десетилетия под рядката каша и наносите на реката се скрили последните следи от най-красивия храм на Йония. Постепенно било забравено дори

мястото, където се е намирал.

На английския археолог Ууд били необходими дълги месеци, за да открие следите на храма. На 31 октомври 1869 година му провървяло. Фундаментът на храма бил напълно разкрит през нашия век. Под тях се намирали следи от храма, изгорен от Херострат.

Чудо четвърто
ХАЛИКАРНАСКИЯТ МАВЗОЛЕЙ

Мавзолеят в Халикарнас бил съвременник на втория храм на Артемида. Нещо повече — едни и същи майстори ги строили и украсявали. Най-добрите майстори по онова време.

Ако се говори формално, този мавзолей също е паметник на любовта както Вавилонските градини или индийския Тадж-Махал. Но ако мидийската принцеса едва ли е могла да причини зло на човечеството, дори и да е искала — и ни е приятно да мислим, че е била мила, добра и достойна за този паметник, то по отношение на мавзолея отдавна са възникнали тежки подозрения. Проспер Мериме, говорейки за Халикарнас, столицата на Кария, славен град, знаменит с това, че там се родил Херодот, пише: „Мавзол умеел да изстисква жизнени сокове от подвластните му народи и нито един пастир на народа, изразявайки се с езика на Омир, не е могъл по-гладко от него да стриже стадото си. Той извличал доходи от всичко във владенията си, дори за погребенията определил специален данък… Въвел данък за косите. Натрупал огромни богатства. С тези богатства и с постоянното общуване на карийците с гърците се обяснява защо гробницата на Мавзол била причислена от последните към седемте чудеса на света.“

Но в Кария имало все пак един човек, който обичал царя — Артемизия, родната му сестра и жена (нерядък обичай — същото е било и в древен Египет), И когато Мавзол умрял, след като царувал двадесет и четири години, Артемизия била убита от скръб.

„Казват, че Артемизия изпитвала към съпруга си необикновена любов — писал Авъл Гелий, — любов, която не може да се опише, любов, каквато няма в летописите на света. Когато той умрял, Артемизия, прегръщайки трупа и проливайки сълзи над него, заповядала да го пренесат с невероятна тържественост в гробницата, където и бил изгорен. В израз на най-голяма мъка Артемизия заповядала след това да се смеси пепелта с ароматни смоли и да се счука на прах, който тя изсипала в чаша с вода и изпила. Пламенната й любов към мъртвия се изразила и по друг начин. Без да щади никакви средства, тя издигнала в памет на покойния си съпруг знаменита гробница, която била прибавена към седемте чудеса

на света.“

Римският историк очевидно не е съвсем точен. Работата е там, че Артемизия починала две години след смъртта на Мавзол. Последните месеци от царуването ѝ изминали в непрекъснати войни, в които тя се проявила като отличен военачалник и въпреки сложността на положението на малка Кария, заобиколена от врагове, успяла да запази царството на мъжа си. В същото време е известно, че Александър Македонски двадесет и пет години след смъртта на Мавзол, отбелязани в Кария с отчаяна борба за власт, смутове и дворцови преврати, разгледал мавзолея, който бил готов и изцяло украсен. По-вероятно е да се предположи, че мавзолеят е започнат да се строи още докато Мавзол е бил жив, а Артемизия само го е довършила. Съоръжение от такъв мащаб би трябвало да се строи няколко години.

Халикарнаският мавзолей, запазвайки в много неща гръцките традиции и начин на строителство, за разлика от храма на Артемида Ефеска и други сгради в Мала Азия, явно е повлиян от източната архитектура — в гръцката архитектура няма негови прототипи, но последователи имал много — съоръжения от подобен род се изграждали след това на различни места в Близкия Изток.

Архитектите построили гробницата на Халикарнаския тиранин във формата на почти квадратно здание, първият етаж на което бил същинската гробница на Мавзол и Артемизия. Отвън тази грамадна камера с площ от 5000 квадратни метра и височина около двадесет метра била облицована с плочи от бял мрамор, одялани и полирани по персийски начин. В горния край на първия етаж имало фриз, изобразяващ битката на елините с амазонките — „Амазономахия“, изработен от великия Скопас. По думите на Плиний освен Скопас там са работили Леохар, Бриаксид и Тимотей. На втория етаж, ограден от колонада, се пазели дарописношенията; за покрив на мавзолея служела пирамида, увенчана с мраморна колесница: в нея, запрегната с четири коня, стояли статуите на Мавзол и Артемизия. Около гробницата се намирали статуи на лъвове и на препускащи конници.

Мавзолеят бележел залеза на класическото гръцко изкуство. За да стане истински красив, вероятно той е бил много богат и тържествен. Дори на рисунките-реконструкции

изглежда също такъв тежък и статичен, както и персийските гробници — в него има повече от Изтока, отколкото от Гърция. Причина за това възприятие може да е пирамидата, а може и високите стени на долния етаж без отвори. За пръв път в гръцкото изкуство били обединени в една сграда всичките три прочути архитектурни реда. Долният етаж се поддържал от петнадесет дорийски колони, вътрешните колони на горния етаж били коринтски, а външните — йонийски.

Плиний твърди, че мавзолеят достигал на височина сто двадесет и пет лакти, тоест шестдесет метра, други автори сочат по-големи или по-малки цифри.

Мавзолеят се намирал в центъра на града, който се спускал към морето. Затова откъм морето мавзолеят се виждал отдалече и изпъквал добре до другите храмове на Халикарнас — колосалното светилище на Арес, храмовете на Афродита и Хермес, които се издигали по-високо, на хълмовете отстрани на мавзолея.

Из целия античен свят се строили копия и подражания на мавзолея в Халикарнас, но както подобава на копия, те не били така сполучливи и затова скоро се забравили. Той станал толкова прочут, че римляните наричали мавзолеи всички големи гробници. Мавзолеят бил построен така здраво, че макар и овехтял, просъществувал почти две хиляди години. За това, как е бил разрушен, е известно от хрониките на историк от късното средновековие, където се говори за последните дни на ордена на йоанитите на остров Родос.

„През 1522 година, когато султан Сюлейман се готвел да нападне родосците, Великият магистър, като предупреждение за опасността, изпратил няколко рицари, за да подсилят укрепленията и да попречат, доколкото е възможно, слизането на неприятеля на брега. Като пристигнали в Мезина (така се наричал тогава Халикарнас — б.а.), рицарите веднага се заели с укрепването на замъка. Като нямали подходящи материали, те се възползували от мраморните плочи и грамадните каменни блокове, от които се състояла древната полуразрушена постройка недалече от пристанището. Като сваляли блок подир блок, след няколко дни стигнали до някаква пещера. Запалили свещи и влезли вътре. Видели прекрасна четириъгълна зала, украсена с мраморни колони, корнизи и различни орнаменти. Промеждутъците между

колоните били украсени с разноцветен мрамор, а по стените и на тавана се виждали мраморни релефи, които изобразявали различни сцени и дори цели сражения. След като разгледали всичко, рицарите обаче използували и този материал по същия начин, както и външните блокове. След тази зала намерили друга, по-малка, към която водела нисичка вратичка. В нея видели четириъгълен мраморен надгробен паметник с урна на него. Той бил направен много изкусно от бял мрамор, който светел чудно в тъмнината. Влезлите рицари нямали възможност да останат там по-дълго, тъй като през това време забила призивната камбана. Като се върнали на другия ден, те намерили паметника разрушен и гроба открит. На земята били разхвърляни парчета от златен брокат и златни плочки. Това ги накарало да предположат, че пиратите, които сновели по крайбрежието, са влезли там през нощта и са намерили много скъпоценности …“

Така до нас достигнало единственото автентично описание на погребалната зала на мавзолея, направено от „археолози“ в кавички — последните, които са видели мавзолея цял и които са направили всичко, за да не остане нищо от паметника.

През средата на XIX век на пътешествениците по Мала Азия правело впечатление, че стените на малката турска крепост Бодрум, престроена отново от йоанитския замък на свети Петър, са изградени не толкова от грамадни каменни блокове, колкото от мрамор. Това не е чудно: останките от антични градове винаги са служили за строителен материал отначало на византийците, а след това на арабите и турците. Но мраморните плочи в стените на Бодрум били наистина много красиви и необикновени: неизвестен гений населил барелефите им с яростни хора и богове.

Когато слуховете за това достигнали до английския посланик в Турция, той пристигнал в Бодрум и след дълги преговори и много подкупи получил разрешение да извади от стените дванадесет плочи и да ги закара в Британския музей. Английските учени според запазилите се описания и отзиви на съвременници бързо се досетили, че пред тях са части от знаменития фриз на Скопас — „Амазономахия“.

Като се убедил, че Халикарнаският мавзолей трябва да се търси в Бодрум, сър Нютън, пазител на Британския музей, се

отправил за там. Първото, което видял, като слязъл на брега, били прочутите два мраморни лъва, зазидани в стената на крепостта с муцуни към морето. Лъвовете също някога били взети от другаде от кръстоносците за военно строителство. Нютън не си губел времето напразно. Той пребродил цялата крепост, издирвайки и определяйки „крадените“ плочи и статуи. В очакване на разрешение за изземване на плочите, което се уреждало мудно, както винаги, той започнал да търси мястото, където някога бил мавзолеят, което трябвало да се намира близо до крепостта. Иначе било безсмислено йоанитите да влачат от там плочите и грамадните каменни блокове.

За деветте месеца, които прекарал в Бодрум, Нютън открил развалините на мавзолея, а под слой от земя и смет — още четири плочи на Скопас. Когато разкопките били към края си, намерили най-ценната находка, която разсеяла всички съмнения — начупените на много парчета двуметрови статуи на Мавзол и Артемизйя, намиращи се по-рано изправени в колесница отгоре на мавзолея, почти цяла мраморна конска глава, дълга един метър, с бронзова позлатена юзда и накити.

Било чудно, че главата се оказала деформирана. Нютън се досетил, че конете, впрегнати в колесницата на карийските монарси, се намирали на шестдесетметрова височина. С това се и обяснявала несъразмерността — конят трябвало да се гледа отдалече и отдолу.

Чудо пето
РОДОСКИЯТ КОЛОС

Родоският колос е по-млад съвременник на мавзолея и храма на Артемида. Идеята за създаването му се родила през пролетта на 304 година пр.н.е., когато жителите на малкия остров, намиращ се край самия бряг на Мала Азия, стоейки върху натрошените от дългата обсада стени, гледали как се скриват в морето корабите на единия от наследниците на държавата на Александър Македонски, сина на управителя на Предна Азия и Сирия — Деметрий Полиоркет.

За да покори родосци, Полиоркет докарал край града обсадни машини — последна дума на много развитата по онова време военна техника. Гордост за обсаждащата армия била хелеполидата — обсадна кула със стенобитни машини и подвижен мост, катапулти, площадки за десант. Три хиляди воини пускали в движение обкованата в желязо хелеполида.

Изоставяйки острова след неуспялата обсада, Полиоркет зарязал на брега огромната хелеполида (това в известно отношение било също чудо на света), която не изпълнила предназначението си. Тя именно донесла на града не само полза, но и слава. Търговците, които се събрали в града след победата, предложили да купят хелеполидата за „вторични суровини“, предлагайки за желязото триста таланта — приказна за онова време сума. По случай избавянето на града било решено с парите от продажбата на кулата да се издигне статуя на Хелиос — покровителя на Родос. Населението на Родос вярвало, че островът е издигнат от дъното на морето по молба на този бог.

Решили да поръчат статуята на скулптора Харес, ученик на Лизип. Харес предложил да изработи Хелиос прав. В лявата си ръка държал спускащо се до земята наметало, а дясната бил поставил на челото си, взирайки се в далечината.

За основа на тридесет и шест метровата статуя послужили три масивни каменни стълба, скрепени с железни греди на нивото на раменете. Основите на стълбовете се намирали в краката на статуята и в наметалото. На височината на раменете и на кръста те се съединявали с напречни греди. На стълбове и греди се крепяло желязното скеле, което покрили с гравирани бронзови листове.

Колосът растял на брега на пристанището върху изкуствен хълм, облицован с бял мрамор. Дванадесет години никой не видял статуята, защото веднага щом на скелето се закрепвал поредният пояс от бронзови листове, повдигали ограждащия колоса насип, за да могат майсторите по-удобно да се катерят нагоре. И едва когато бил изчистен насипът, родосци видели своя бог-покровител, чиято глава украсявал лъчист венец.

Блестящият бог се виждал на много километри от Родос и скоро мълвата за него се разпространила из целия античен свят. Но само след половин век силно земетресение, което разрушило Родос, съборило колоса на земята. Най-уязвимото място на статуята се оказали колената. От тук е произлязъл и изразът „колос на глинени крака“. Родосците се опитвали да вдигнат колоса. Известни са благородните опити на съседите да помогнат. Египетският цар изпратил няколкостотин медни таланта и майстори. Но нищо не направили. Колосът така си и лежал на брега на пристанището — главната туристическа забележителност на острова. Плиний Стари, който бил там през I век, видял повалените гигант. Плиний бил поразен най-много от това, че няколко души можели да обхванат с ръце едва палеца на статуята.

Лежащият на земята колос се покривал с патина и легенди. В разказите на очевидците той се оказвал много по-голям, отколкото бил в действителност. В римската литература се появили легенди, разказващи, че той отначало бил толкова голям, че корабите минавали между краката му.

Хиляда години лежал разцепеният колос до Родос, додето през 977 година нуждаещият се от пари арабски наместник не го продал на един търговец. За да го откара за претопяване, търговецът го нарязал на части и натоварил с бронз 900 камили.

Чудо шесто
АЛЕКСАНДРИЙСКИЯТ ФАР

Последното от класическите чудеса, по един или друг начин свързано с името на Александър Македонски, е Александрийският фар.

Александрия, основана през 332 година пр.н.е., се е разпростряла в делтата на Нил, на мястото на едно малко египетско градче. Това бил един от първите градове от епохата на елинизма, изграден по единен план. В Александрия бил саркофагът на Александър Велики, също тук се намирал и музейонът — жилище на музите, център на изкуствата и науката. Ето така се проточва етимологическата нишка — от музите до съвременната дума „музей“. Музейонът бил едновременно и академия на науките, и общежитие за учените, и технически център, и училище, и най-голямата в света библиотека, в която имало около половин милион свитъци. Дори днес, при информационния взрив, за който е така приятно да се говори, в света няма много библиотеки от такъв мащаб. Преди двеста години нямало нито една.

Цар Птолемей II, страстен любител на книгите и суетен човек, страдал от това, че в библиотеката му нямало някои уникални ръкописи на гръцки драматурзи. Той изпроводил пратеници в Атина, за да му заемат атиняни временно свитъците, докато ги откопира. Надменната Атина поискала баснословен залог — 15 таланта е почти половин тон сребро. Птолемей приел предизвикателството. Среброто било доставено в Атина и от немай-къде се наложило да се изпълни договорът.

Но Птолемей не простил недоверието към библиографските му наклонности и честната му дума. Той оставил залога на атиняни, а ръкописите — за себе си.

Пристанището на Александрия, може би най-оживеното и делово в целия свят, било неудобно. Нил влачи много тиня и за плитчините между камъни и пясъчни възвишения били необходими способни лоцмани. Било решено да се построи фар на остров Фарос на подстъпа към Александрия, за да се направи плаването безопасно. През 285 година пр.н.е. съединили острова с континента с помощта на дига и архитектът Сострат Книдоски започнал работа. Строителството

отнело само пет години. Александрия била водещ технически център и най-богатият град в тогавашния свят, строителите имали подръка огромна флота, каменоломни и постиженията на академиците от музейона. Фарът изглеждал като триетажна кула, висока 120 метра (първият и най-опасен „съперник“ на египетските пирамиди). Основата му била квадратна с дължина на страните по тридесет метра, първият шестдесетметров етаж на кулата бил изграден от каменни плочи и поддържал четиридесетметрова осмоъгълна кула, облицована с бял мрамор. На третия етаж в кръгла, оградена с колони кула, горял вечно буен огън, който се отразявал в сложна система от огледала. Дървата за огъня доставяли горе по спираловидна стълба, толкова полегата и широка, че по нея на стометрова височина се изкачвали коли, теглени от магарета.

Фарът бил и крепост — предна позиция на Александрия и наблюдателен пост: светлината му се виждала от десетки стадии, а от върха му можело да се види неприятелската флота далеч преди приближаването ѝ до града.

На кулата имало много остроумни технически приспособления: ветропоказатели, астрономически прибори, часовник.

Фарът бил така великолепен, че Сострат Книдоски, страхувайки се, че може да потъне в забрава, предприел рисковано нарушение на предписанията на Птолемеите. В основата на фара издълбал надпис: „Сострат от град Книдос, син на Дексифон — посвещава на боговете — спасители за благополучието на мореплавателите“. Той скрил надписа под слой мазилка, върху която било издълбано името на Птолемей Сотер. Сострат не се надявал да доживее времето, когато ще се олющи мазилката, пък и не било в негов интерес да разбере реакцията на управника на тази негова постъпка. Но в бъдещето…

Надписът на Сострат бил видян от римски пътешественици. През това време фарът още работел. С падането на Римската империя той престанал да свети — пропаднала овехтялата през столетията горна кула, но дълго още били здрави стените на долния етаж, които се разрушили от земетресение през XIV век. Руините на древния фар били използувани при постройката на турска крепост, където съществуват и досега.

Реконструкциите на Александрийския фар приличат малко на нюйоркския небостъргач Емпайър Стейтс Билдинг.

Чудо седмо
СТАТУЯТА НА ЗЕВС ОЛИМПИЙСКИ

Статуята на Зевс Олимпийски е единственото чудо на света на европейския континент.

Нито един от храмовете на Елада не се сторил достоен на гърците за титлата „чудо“. А като избрали за чудо Олимпия, те запомнили не храма, не светилището, а само статуята, която се намирала вътре.

Зевс имал най-пряко отношение към Олимпия. Всеки местен жител помнел отлично, че именно тук Зевс победил кръвожадния Кронос, родния си баща, който от страх, че синовете ще му отнемат властта, започнал да ги яде. Зевс се спасил така, както са се спасявали героите от приказките на всички народи — винаги ще се намери добро сърце, което да съжали младенеца. Ето че и Рея, жената на Кронос, незабелязано пъхнала на мъжа си голям камък вместо Зевс, който той глътнал. Кронос очевидно гълтал децата си цели.

Когато Зевс пораснал и победил баща си, той го накарал да повърне всичките му братя и сестри, включително и злополучния камък. Жестоки времена, жестоки нрави!

Олимпийските игри били уредени именно в чест на това събитие и те започвали с жертвоприношения на Зевс.

Храмът на Зевс със статуята му, изработена от великия Фидий, била главната светиня на Олимпия. Фидий бил известен не само със статуята на Олимпийски, но и със статуята на Атина в Партенона и с релефите по стените му. Заедно с Перикъл Фидий изработил план за преустройството и украсата на Атина, което струвало скъпо на Фидий — враговете на могъществения му приятел и покровител станали и негови врагове. Отмъщението им било банално и мръсно, но еснафите били жадни за скандал — Фидий бил обвинен, че укрил злато и слонова кост при издигането на статуята на Атина в Партенона.

Славата на скулптора се оказала по-силна от зложелателите му. Жителите на Елада внесли залог за затворника и атиняни сметнали този предлог за достатъчен, за да пуснат Фидий да работи в Олимпия. Той останал там няколко години, за да извае статуята — синкретична по материал и известна ни по описанията и изображенията върху

монети.

Статуята на Зевс се намирала в храм, чиято дължина достигала шестдесет и четири метра, широчината — двадесет и осем, а височината на вътрешното помещение била около двадесет метра. Седящият върху трон Зевс в края на залата подпирал с глава тавана. Голият до кръста Зевс бил изработен от дърво. Тялото му покривали пластинки от бледорозова, топла слонова кост, дрехите му били от златни листове, в едната си ръка държал златна статуя на Нике — богиня на победата, а с другата се опирал на висок жезъл. Зевс бил толкова величествен, че когато Фидий завършил труда си, се приближил до статуята, която сякаш плувала над черния мраморен под на храма, и попитал:

— Ти доволен ли си, Зевсе?

В отговор се разнесъл гръм и подът в краката на статуята се пукнал. Зевс бил доволен.

Остана да се опише тронът на Зевс, който бил украсен с барелефи от слонова кост и златни статуи на богове. От двете страни тронът бил изрисуван от художника Панайн, роднина и помощник на Фидий.

По-късно византийските императори преместили статуята много внимателно в Константинопол. Макар и да били християни, никой не вдигнал ръка срещу Зевс. Дори християнските фанатици, врагове на езическата красота, не посмели да разрушат статуята. Византийските императори отначало си позволявали да ценят високото изкуство. Но за дълбокото удовлетворение на християнските проповедници бог наказал езическия си съперник, като отмъстил по този начин на изоставилите праведния път императори. През V век дворецът на император Теодосий II изгорял. Дървеният колос станал плячка на огъня: само няколко овъглени костени плочки и люспици от разтопено злато останали от творбата на Фидий.

Така загинало и седмото чудо на света…

Може да се помисли, че съдбата била особено безмилостна именно към чудесата на света, чиято орис се оформила толкова трагично. Но това не е така. Купчините от натрошени тухли, многото високи хълмове, издигащи се в Близкия Изток, в Средна Азия, в Индия, Китай са следи от съществувалите някога там, но напълно изчезнали от лицето на земята градове, от които не е останала нито една къща или

храм, а понякога дори и името. Всяка година се появяват известия за нови забележителни открития на археолозите, таещи в себе си като правило и нотка тъга. Стенната живопис в Пенджикент разказала за дворец в този град, който никой никога няма да види; статуята на лежащия Буда, открита в Средна Азия, съобщила за много будистки храмове, от които не е останало и следа; лъвските капители на колони и останките от масивни олтари в града-храм, намерен в Колхида, говорят за сгради и скулптури, загинали безвъзвратно…

Ако се съберат заедно всички забележителни паметници от древността, ще се окаже, че от сто едва ли един е доживял до наши дни.

За щастие това никога не е възпирало хората от нови опити да построят, изработят, издялат, нарисуват — да изразят себе си и своето време чрез голямото изкуство.

И малкото, което се е запазило до наши дни, ни дава възможност да си представим изкуството на Изтока, дава ни право да се гордеем с великите майстори от миналото, където и да са творили — в Индия, Сирия, Япония, Бирма, Етиопия…

ЧАСТ II
БЛИЗКИЯТ ИЗТОК И СРЕДНА АЗИЯ

ВАВИЛОНСКИЯТ ЗИКУРАТ
Съществувала ли е кулата?

Опитайте се да направите прост опит: помолете някого да изброи седемте чудеса на света. Най-вероятно първо ще ви назоват египетските пирамиди. След това ще си спомнят за висящите градини на Семирамида и почти сигурно ще споменат Вавилонската кула. И ще сгрешат. Вавилонска кула не е имало. В библията се казва, че започнали да строят кула, но се случило вавилонското стълпотворение; ръководството на строителството не могло да намери необходимия брой преводачи и пред вид на езиковите бариери работите били прекратени.

Всичко това е така. Ако, разбира се, се вярва на библията.

Е, ами ако не се вярва? Ако се направи опит да се изясни какво все пак в същност е било там, във Вавилон?

Отначало да прелистим страниците на историята и да видим как са си представяли хората тази загадъчна кула, как полека-лека се изменял нейният вид…

Най-ранното изображение на Вавилонската кула, което е достигнало до наши дни, се е запазило на барелефа на Салернската катедрала в Южна Италия. То се отнася до XI век. Там е изобразена малка, колкото два човешки ръста, правоъгълна постройка, която прилича на незавършена европейска крепостна кула. Двама души отдолу подават плосък съд с разтвор, а третият, който едва се е наместил на горната площадчица, е протегнал ръце, за да поеме този съд. А отляво на кулата, на нейна височина — строителите достигат едва до кръста му — стои самият бог. Той назидателно е протегнал ръка към кулата. Авторът на барелефа не е имал голямо въображение. Оставил го е за зрителите, които били длъжни да повярват, че заради тази неугледна постройка е могло да започне вавилонското стълпотворение.

През следващите сто години образът на Вавилонската кула не е претърпял много изменения. Върху сицилианска мозайка от XII век кулата не е пораснала, само са допълнени два детайла: врата и строително скеле до нея. По-нагледно кулата била представена като илюстрации към пражката Велиславска библия (XIV век). По нея може да се изучава крепостното строителство на средновековна Чехия. Кулата тук

е висока колкото двуетажна къща и художникът дори е намерил място да изобрази самото вавилонско стълпотворение. Отгоре от облак се е подал до кръста господ бог. Той е закачил с гега току-що поставената тухла и иска да я откърти. От облаците се показват също така ръце на ангели, които избутват от кулата изумените зидари. Останалите строители продължават работата си като че ли нищо не се е случило.

Изминали още сто години. В Европа започнал Ренесансът. Хората взели да се интересуват не само от това, което става непосредствено до тях, но открили за себе си други страни и други времена, дори разбрали, че тези страни и времена не са по-лоши от ония, в които живеят. Изображенията на Вавилонската кула от XV век не са така примитивни. Кулата дотолкова израства на рисунките, че за нея може да се говори с уважение. Появяват се нови, интересни детайли. Френски художник от средата на XV век нарисувал до кулата натоварено магаре — разяснение, че действието се развива на Изток. На околните хълмове се намират вятърни мелници, издигнати са скелета, за да се изкачва по-удобно на кулата и да се повдигат тежести, и броят на работниците достига двадесетина души.

Но истинска революция във възпроизвеждането на Вавилонската кула извършил известният фламандски художник Питер Брьогел през 1563 година. Именно на него му дошла мисълта, че Вавилонската кула трябва наистина да бъде невероятно голямо и необикновено съоръжение, за да отразява с целия си вид борбата на хората и на бога, и не само величието на бога, но и величието на хората, споредщи с него.

Брьогел бил вдъхновен от образа на римския Колизей, когото видял по време на пътешествието си из Италия. Той увеличил Колизея многократно, разтеглил го на височина и не само че нарисувал кулата отвън, но я показал и в разрез. Това било първата действително „вавилонска“ кула и корабите изглеждали като играчки до нея.

След още едно столетие „реконструкциите“ на Вавилонската кула станали вече съвсем умозрителни. Наивността на Средновековието и поетичността на Ренесанса отстъпили място на нов, трезв и делови подход. Вавилонските кули от XVII-XVIII век били инженерни конструкции — кулата се рисувала такава, каквато авторът, ако би имал възможност, вероятно сам би проектирал. Най-високи били кулите на

Атанасий Кирхер. Дори в незавършен вид те се издигали над земята на височината на телевизионната кула в Останкино.

През хилядолетията хора, които никога не са виждали Вавилонската кула и са имали само повърхностна представа за Вавилон, а често и никаква, много пъти са я рисували, но нито един от художниците не познал каква в същност е била.

… Херодот, който написал за седемте чудеса, посетил Вавилон. Дори нещо повече, той видял тази легендарна и като че ли изобщо несъществувала кула. Това се случило преди четири и половина века пр.н.е. Макар че Херодот не включил кулата в броя на чудесата, той оставил нейно кратко описание: кулата се издига над града, тя е осеметажна и всеки етаж е по-малък от предидущия. Именно затова художниците, които били запознати с описанието на Херодот, като се започне от Брьогел, се стараели да я направят осеметажна.

Херодот писал, че видял кулата здрава. Когато след десетина години във Вавилон влязъл с войските си Александър Македонски, той открил, че кулата се руши… и заповядал да се разчистят развалините. Не, той не е искал да унищожи кулата. Напротив, Александър Македонски решил да я възстанови, да я направи център на новата си столица, където трябвало да се намери място за всички велики богове на Изтока, но умрял в самото начало на работата.

… Покрай пътя кретат една след друга камили. Те са с цвета на степта, гърбиците им са протрити и висят на една страна. Прахът от профучаващите коли ги покрива като облак и камилите равнодушно се обръщат. Степта — сива, скучна… слива се в хоризонта със същото сиво и скучно небе. Нито хълмче, нито низина. Именно тук някога, много отдавна, хората решили, че Земята е плоска.

Пътят води от юга на Ирак към Багдад — столицата му. Назад е пустинята, нефтените кули, факлите от горящия газ и черните палатки на чергарите. До столицата са сто километра.

След град Хила пътят се оживява. Срещат се все повече леки коли. Към покрива на всяка втора е завързан ковчег. Колите отиват в Кербела, свещения град на мюсюлманите. Мнозина смятат за чест да бъдат погребани до джамиите на Кербела и Неджед.

Изведнъж се появява стрелка — завои наляво. Обикновен упътващ знак, дори отначало не схващаш цялото значение на

написаната на него дума: „Вавилон“.

И тогава започват хълмовете. Невисоки, закръглени като гърбове на китове. Те скриват под себе си развалините на най-великия град в света — Вавилон.

И нищо не се вижда освен хълмове — нито Вавилонската кула, нито градините на Семирамида, нито дворците, нито една колона, нито една стена — няма град, единственото веществено доказателство за съществуването му е дъсчицата-указател.

Пътят свършва пред двуетажна сграда, скрита в сянката на финикови палми. На нея пише: „Музей“.

Стар арабин отваря вратата на музея — само една дълга стая — и с предварително научено бързо говорене казва всичко, което туристът трябва да знае за цар Хамурапи и Вавилонската кула, „която не се е запазила до наши дни поради исторически и природни условия“.

На музея във Вавилон не му провървяло. Разкопките се осъществявали главно от европейски експедиции, преди Ирак да стане самостоятелна държава, и затова най-интересните находки са се преселили в музеите на европейските столици.

Ако се изкачиш на хълма зад музея, ще видиш целия Вавилон, тоест тези негови части, които са разкопали археолозите. Хълмовете са отворени, прорязани от траншеи с различна дълбочина и широчина, едни са се появили преди петдесет или сто години, други са отскоро. Градът изглежда обърнат с главата надолу — отгоре е почти равен, а в дълбочина се виждат къщи с различна височина. От хълмовете се показват арки на дворци, останки от стени, пещери на подземия…

— Ето — казва старият арабин, като показва верига от хълмове, които с нищо не се различават от другите — това са висящите градини на Семирамида. А сега да минем по улицата на Шествията.

Той прави няколко крачки и ни показва със знак да се приближим.

… Пред краката ни се е разтворила пропаст.

Улицата са я разкопали старателно, до дъното й, до истинската й настилка, и стените, като че ли построени вчера от равни тухли и украсени с барелефи на приказни зверове, скривани с хилядолетия под слоя от градски развалини и

пясък, отиват много метри надолу.

Близо до улицата на Шествията се намира площад, изровен като лабиринт от тесни плитки траншеи. Лаконичният старец, на когото вече му омръзнало да се тътре в жегата, казва:

— Вавилонската кула.

И ето тогава се убеждаваш лично, че кулата я няма, нито тухла не се е запазила от нея. Александър Македонски старателно е разчистил площадката и дори е подготвил основите за нова кула, по-точно за зикурат — вавилонски храм на бог Мардук. Властелинът на Изтока се грижел да се поддържат и процъфтяват култовете на източните богове, за чието въплъщение се смятал.

Вавилонската кула са я издирвали и първите археолози, и просто търсачите на съкровища, които се натъквали на хълмовете на Вавилон. Разкопки във Вавилон се правят вече двеста години и първите десетилетия били посветени на търсене именно на кулата. Археологът, намерил мястото, където била кулата и открил основите ѝ, бил Колдевай, който започнал разкопки през 1899 година в състава на немска археоложка експедиция.

През първата седмица на разкопките на хълмовете, които представлявали купчина от тухли, чирени и прах, Колдевай се натъкнал на колосална стена. Провървяло му, той попаднал на същата стена, за която Херодот пише, че на нея могат да се разминат две колесници, запрегнати с четири коня. Но по-нататъшните разкопки не вървели така гладко, както му се искало. И това е естествено: Вавилон е покрит със слой от земя и развалини, дебел от дванадесет до двадесет метра. За да се изясни какво се намира в долните слоеве, трябва да се прехвърлят хиляди тонове земя и смет.

Стената, открита от Колдевай, е най-голямото от градските укрепления на древността. На нея е имало триста и шестдесет кули, разстоянието между които достигало петдесет метра. Значи дължината на стената била осемнадесет километра.

Тухленият град, постепенно разрушен от случайни проливни дъждове, земетресения, пясъчни бури в течение на две хилядолетия, служил за строителен склад на жителите от околността. Те изваждали от руините тухли и си строели

жилища. И днес в стените на къщите в град Хила и околните села може да се видят тухли с печата на вавилонския цар Навуходоносор.

Един такъв печат видях случайно. Вятърът се стремеше да откъсне залепения за стената афиш, на който красив брюнет целуваше красива блондинка, без да изпуска от ръцете си красив пистолет. Заинтересувах се каква духовна храна предлага американската кинематография на мирните заселници на Хила и когато притиснах пляскащия се от вятъра афиш към стената, то с дланта си почувствувах, че тухлата не е гладка. Пуснах афиша. Клинописният знак — печатът на Навуходоносор — се показа под лакътя на брюнета.

Колдевай намерил Вавилонската кула, по-точно основите на Вавилонския зикурат. Но заради това му се наложило да работи във Вавилон освен онази първа седмица, когато открил градската стена, още единадесет години. Колдевай дори оставил примерно описание на кулата, което направил на основата на единадесетгодишното изучаване на града, архитектурата му и начините на строителство.

Големите открития в която и да е наука, в това число и в археологията, обикновено не се правят от единици. И винаги остава място за учения, който ще допълни откритието и ще каже и своята дума.

Английският археолог Лиънард Уули разкопал зикурата в град Ур, в южната част на Вавилонската империя. За разлика от Вавилонската кула той толкова бил запазен, че можело със сигурност да се твърди какъв е бил първоначално. И Уули могъл точно да възпроизведе урския зикурат. Рисунката му почти напълно съвпадала с възпроизведеното от Колдевай. По такъв начин завършил хилядолетния труд на художниците, които са рисували Вавилонската кула.

Вавилонският зикурат бил най-големият от многобройните зикурати на Двуречието. Представлявал пирамида със седем стъпала, завършваща с малък храм. Съгласно плана първата тераса била квадрат със страни, дълги деветдесет метра. Достигала височина тридесет и два метра. Вторият етаж отстъпвал малко на първия по площ, но бил много по-нисък — само осемнадесет метра, отдалече двете тераси изглеждали като един каменен куб. Следващите етажи били още по-ниски — по шест метра. Накрая, на горната

площадка, се намирал петнадесетметровият храм на Мардук. Той бил покрит със злато и облицован с небесносини гледжосани тухли. Общата височина на кулата била равна на дължината на страната на квадрата — деветдесет метра.

Хеопсовата пирамида със своята форма скрива размера си. Тя завършва постепенно. Точните форми на зикурата не позволявали на окото да се плъзга по страните му, погледът неизбежно се местел рязко и бързо, зрителят бил принуден да осъзнае грандиозността на съоръжението и петнадесетметровият храм на върха на зикурата, ярко блестящ и виждащ се от десетки километра, бил толкова величествен, че бедните чергари юдеи го считали за олицетворение на хорското могъщество, богатство, знатност и високомерие. И като смятали така, осъждали изнежените и богатите жители на града, които говорели на непознат за тях език и презирали скотовъдците. А осъждайки ги, мечтаели техният бог, също такъв строг и беден като тях, да накаже и самия Вавилон, и неговото олицетворение — зикурата на Мардук — Вавилонската кула.

А когато много искаш нещо, то приемаш желаното за действително. Отначало съществувала приказка за това, как бог ще накаже вавилонците, А после, когато минали столетия и кулата, пощадена от Кир, разрушена от Ксеркс и изравнена със земята от Александър, престанала да съществува, приказката за гибелта на Вавилонската кула била потвърдена с документи.

Зикуратът във Вавилон бил смятан за главна светиня на царството. Молебствията започвали долу пред златната статуя на Мардук, която тежала, ако се вярва на Херодот, двадесет и четири тона. Към кулата като триъгълник била опряна каменна стълба, която водела направо на третия етаж. Оттам, от тераса на тераса, пилигримите се изкачвали на горната площадка, където се намирал небесносиният храм и откъдето на много километри наоколо се виждала страната. В небесносиния храм не можел да влиза никой освен жреците. В него живеел самият Мардук. Там се намирали ложето му и позлатената маса.

Площадът, на който се намирал зикуратът, бил ограден от големи сгради, където живеели поклонниците, тук били и къщите на жреците — най-могъщите хора в империята. А по-нататък шумял милионният град, уверен във вечността и целостта на стените си.

Апропо, въпреки че Вавилонската кула я няма, все пак тя може да се види и днес, достатъчно е само да се отиде на тридесет километра от Багдад. Над сивата осолена равнина се издига странно съоръжение с гигантски размери.

Това е зикуратът Ахар-Хуфа, по-точно, развалините му.

Зикуратът е толкова голям, та някои пътешественици смятали, че това е Вавилонската кула, недостроена и затова приела тази странна форма.

Когато, минавайки покрай приличащите на вавилонските полегати, наситени с чирепи и парчета от тухли хълмове и окопи, останали от скорошни разкопки, провеждани от Иракското археологично управление, се приближиш до хълма, образуван от свлеклата се от зикурата глина, ти става ясен произходът на толкова закръгления форма на колоса. Ветровете и времето са рязали фундамента на кулата, като че ли са го пристегнали близо до земята с конец. Ако се изкачиш по полегатия склон към „пристегнатото“, ще видиш надвисналите отгоре тухли. Между тях са се запазили черните слоеве на асфалта и палмовите листа, които строителите са наредили в зида.

Археолозите са уточнили, че зикуратът се е намирал в столицата на каситската държава — град Дур-Куригалза, и е построен петнадесет века пр.н.е. По големина ахархуфският зикурат отстъпвал на храма на Мардук във Вавилон, размерите му в основата били шестдесет и девет на шестдесет и седем метра, но по форма и предназначение бил съвсем същият — археолозите дори успели да открият следите на тройната стълба, която водела към върха, към жилището на бога. А околните храмове, складовете, жилищата на жреците и царският дворец, открити при разкопките, дали възможност още веднъж да се убедят в правилността на изводите на пионерите на вавилонската археология. А днес вече никой не се съмнява как е изглеждала онази, най-главната, Вавилонската кула.

БЕХИСТУНСКИЯТ НАДПИС
Предвидливият цар

Царят на царете Дараяваш, царят на персите, властелинът на много народи, когото враговете му — гърците — наричали Дарейос (Дарий), пръв избрал за своя паметник най-хубавото място, което изобщо може да се измисли.

В долината на Керманшах се простира тесен хребет, който завършва с двуглава планина на мястото, където е минавал пътят на керваните от Хамадан за Вавилон. В подножието на стръмната планина чисти извори се вливат в езеро. От него изтича ручей, минава покрай селото Бехистун и изчезва в долината.

Планината също се нарича Бехистун.

Керваните винаги са се спирали до изворите и старите камили няколко километра преди това знаели, че ще почиват, и бързали към водата, към гъстата група дървета под скалата. Тук са спирали да почиват и армиите, минаващи през Персия, и войниците дълго време помнели двуглавата скала над тихата долина и чистия прохладен ручей.

Дарий решил да си построи паметник, докато е още жив, защото, макар че бил уверен в трайността и непоклатимостта на държавата си, нямал доверие в благодарността на потомците. Той намислил да създаде паметник неповторим, вечен, и това му се удало по-добре, отколкото на по-голямата част от деспотите както преди, така и след него.

Когато Дарий стъпил на престола през 521 година пр.н.е., негови противници били други девет претенденти. Той жестоко се разправил със съперниците си и станал след бога — мъдрия Ахурамазда, вторият по могъщество във вселената. Точно тази борба за престола Дарий заповядал да се отрази в паметника.

За осъществяване на волята на царя скулпторите избрали отвесен участък в скалата и на него издялали огромен равен правоъгълник. От долната страна на правоъгълника до земята има петдесет метра и затова паметникът може да се разглежда само отдалече. След като скулпторите на Дарий прибрали скелето, никой не се е приближавал до паметника две и половина хилядолетия. С едно изключение, за което ще бъде разказано по-нататък.

На каменното платно изсекли барелеф: няколко фигури с

човешки ръст. Най-едър от всички бил Дарий — скулпторите строго спазвали каноните. С големи очи и извити вежди, брадата му накъдрена, а на главата му военна корона, издълбана фино и старателно; Дарий изисквал точност на детайлите. Короната, както е известно, била златна и обсипана с овални скъпоценни камъни.

Дарий е вдигнал ръка към крилатия бог, който се рее плавно над царя, а с крак е стъпил върху главния си враг Гаумата. Кракът на царя тежко е натиснал корема на Гаумата и той се е сгърчил от болка и унижение.

Зад гърба на Дарий стоят двама придворни. Държат му лъка и копието. С лице към царя, победени и унили, са се наредили останалите осем злополучни претенденти. Ръцете им са завързани, а вратовете са стегнати с общо въже.

Но Дарий бил предвидлив и възможно да е предполагал, че без надпис значението на горната картина няма да е ясно за потомците. Той заповядал останалата площ от стената да се запълни с надпис на три езика. На староперсийски — езика на царя и двора, на акадски (вавилонски) — езика на държавата, макар и разгромена, но толкова велика и известна, че езикът й продължавал да се признава в древна Персия, и най-накрая — на еламски език. И тук се случило нещо непредвидено.

Едвам скулпторите привършили работата си, калиграфите издълбали дългия надпис, когато Дарий, който през това време не седял със скръстени ръце в двореца си, се върнал от поход като победител на скитския цар, „носещ островърха шапка“. Последвала заповед: да се добави към разгромените царе и скитския цар.

Ръководителите на работите се изплашили. Да оставим настрана това, че работата, която завършили, била невероятно трудна, че току-що е махнато скелето и е вдигнат лагерът и ще трябва отново да се докарват в степта работници и ваятели, да оставим всичко това настрана — за скитския цар нямало място на паметника. Цялото свободно пространство било запълнено с надписи.

Навярно Дарий и не узнал за тези трудности! Деспотите не търпят възражения и не е изключено въпросът да се е решавал на по-ниско равнище. Отново към Бехистун се проточили кервани, отново се строяло огромно скеле и отново скулпторите, като използували донесените от столицата

изображения на скита с висока островърха шапка, започнали работа. Наложило се да се заличи еламският текст и на негово място като последен във веригата от царе да се настани скитът. Барелефът излязъл по-плосък, отколкото другите, но нищо — отдолу разликата била незабележима. А частично заличения текст издълбали отново на друго място.

Царят разгледал паметника и останал доволен.

За всеки случай надписът съдържал текст, забраняващ повреждането на паметника под заплаха от сурово наказание. Но за да се повреди, първо трябва да се стигне до него, а това никому не е по силите. Отдолу по никакъв начин не можеш да прочетеш надписа. И дори няма да узнаеш, че самият Дарий, царят на царете и царят на персите, не разрешава повреждането му.

Изминали години. Умрял Дарий, рухнала империята, разрушили се дворците на Персепол — могъщата столица на Ахеменидите. Забравили се езиците, надписите, но самият паметник останал неразрушим, защото бил издълбан върху твърда и непристъпна скала.

Керваните все по-рядко и по-рядко минавали под скалата, армиите все по-рядко се спирали до извора. И никой, нито един човек на света, не умеел да чете клинописни текстове.

Пръв, който обърнал внимание на клинописа, бил италианският пътешественик Пиетро дела Вале, един от последните хуманисти на Ренесанса. Като пътешествувал през XVII век из Близкия Изток, той видял клинописния текст и дори прекопирал част от него в книгата си. След него много пътешественици виждали такива знаци на забравени паметници и гробници, върху печени глинени плочки, които в изобилие се срещали из древните развалини. Най-известният от тях е Нибур, немски учен, който бил изпратен през 1760 година от датския крал Фредерик V заедно с други историци на Изток. Година след започване на пътешествието всичките участници, с изключение на Нибур, починали. Сега бил подходящият момент да се изплаши и да бяга в къщи, в Европа, но Нибур продължил пътешествието сам и още шест години пътувал от страна в страна. Издал книгата „Описание на Арабия“. Тя била много популярна, многократно я преиздавали. Нали авторът ѝ бил първият учен, посетил местата, където от времето на кръстоносците не бил стъпвал

нито един европеец? А в Европа искали да знаят за тези полуприказни страни — Европа се стремяла към Изтока. И не е чудно, че отправяйки се в египетската експедиция, Наполеон Бонапарт взел със себе си книгата на Нибур и не се разделял с нея, с тази енциклопедия на Близкия Изток. Нибур също писал за клиновидните текстове и ги свързвал с развалините на Персепол — древната столица на Персия, за която споменавали гръцки автори. Там, както и в развалините на Вавилон и на други градове на Двуречието били намерени много плочки с клинопис.

Първата крачка към разкриване тайната на клинописа направил Георг Гротефенд, човек, който спокойно може да бъде причислен към „гениите за една нощ“. Дългият му живот външно е пример за педантичност, а кариерата му — от помощник гимназиален учител до директор на гимназия — може да служи за образец на почитателите на „златната среда“. Дори научните съчинения на Гротефенд (основал е дружество за изучаване на немски език и написал редица статии по немска филология) никога не се издигали над средното равнище на подобни работи и скоро след появяването им на бял свят били забравяни. И трябвало може би така да се случи, че когато Георг Гротефенд навършил двадесет и седем години, се обзаложил с приятелите си, че ще разчете тайнствените клинописни значета, за които толкова говорят и пишат. Това станало през 1802 година.

Гротефенд бил извънредно съвестен и сериозен човек. Ако обещаел да направи нещо, правел го. И ето че, ще не ще, трябвало да стане гений, защото само за гения било по силите за няколко дни да реши, както изглеждало, нерешима задача. По няколко лошо откопирани фрагменти на клинописни текстове, без да има представа за строежа на езика, без дори да е сигурен, че разполага с надписи, а не с орнаменти, без да знае букви ли изобразяват знаците, или понятия като китайските йероглифи, без да знае в крайна сметка нищо, Гротефенд определил, че надписите са направени на староперсийски език, че клинописът се чете отляво надясно, а текстовете, попаднали при него, са надгробни надписи на Дарий и Ксеркс.

Като спечелил облога, Гротефенд направил доклад в Гьотингенската академия, който минал почти незабелязан, и се

върнал към учителската работа и проблемите на немската филология.

Гротефенд разполагал само с малки фрагменти от надписи, и при това само на един от основните езици на клинописа — староперсийски. За да се провери откритието му и да се завърши съставянето на староперсийската азбука, бил необходим дълъг текст. Такъв се оказал надписът на Бехистунския монумент. Той се състои от 515 реда на староперсийски, 141 реда на вавилонски и 650 реда на еламски език. Но за това още никой не знаел…

След като слуховете за съществуването на паметника и на големия надпис достигнали до Европа, френски изследователи се опитали да го откопират. Те прекарали няколко дни в Бехистун, изподрали си до кръв дланите, изпочупили си колената, забили в скалата много колове и като резултат се върнали обратно във Франция с официалното съобщение, че не е възможно да се стигне до надписа. Французите не са знаели, че по времето, когато, напълно отчаяни, изоставили надписа, той бил вече грижливо прекопиран и човекът, извършил този алпинистки и научен подвиг, седи близо до тях, стараейки се да разчете текста. Това бил Ролинсън.

Откритието на Гротефенд било само началото на изследването на клинописа. По-нататъшните стъпки в тази насока са свързани с името на Ролинсън. Той бил английски офицер, имащ щастието на седемнадесетгодишна възраст да срещне на кораб, пътуващ за Индия, Джон Малкълм, губернатор на Бомбай и известен ориенталист. През дългите седмици на плаване губернаторът успял да вдъхне на юношата страст към изследванията на Изтока. Пътищата на Ролинсън и на Дарий се пресекли през 1837 година край село Бехистун, където е изсечен на скалата познатият ни вече паметник. От този ден води началото си историята на научното изследване на древна Персия и Вавилон.

Ролинсън, преместен от Индия в Персия, узнал от местните жители за Бехистунския надпис. Когато взел кратък отпуск и пристигнал в Бехистун, веднага разбрал, че именно този текст може да помогне да се разчете клинописът. При това е необходимо непременно да се уточни предварително следното: Ролинсън още не е знаел нито за откритието на Гротефенд, нито за френската експедиция, която стягала в

Париж многобройни куфари.

Всичките опити на Ролинсън да достигне до надписа отдолу, по пътя, който малко след това избрали французите, били неуспешни. Но Ролинсън не мислил да се предава. От ручея до надписа има сто метра. Петдесет от тях са отвесна скала. Не, така няма да прекопира надписа. Но ако не отдолу, то може би отгоре? И Ролинсън се запасил с въже, извършил трудно изкачване по обратната страна на стръмната скала и след няколко часа стоял на върха й. Долу, в ниското, на триста метра, били невидимите отгоре Дарий и враговете му.

Ролинсън се спускал към надписа по въже, като завързал за гърба си рула хартия. Като стигнал до надписа, той, ту люлеейки се над пропастта, ту наместваики се върху тесния корниз, час след час, обливайки се в пот, рискувайки всеки момент да падне, копирал знаците. Като скицирал девет от тринадесетте колонки на текста, Ролинсън прибрал въжетата и рулата хартия, върнал се в Техеран и седнал да дешифрира. По това време получил и списанието с доклада на Гротефенд, който много му помогнал.

След няколко години работа Ролинсън, по това време вече консул на Великобритания в Персия, известен изследовател на Изтока, представил на Лондонското азиатско дружество не само копието на по-голямата част от Бехистунския надпис, но и превода му.

Разбира се, с това изследването на надписа не било прекратено. Нали Ролинсън превел само един от текстовете му — староперсийския. Над останалите два се наложило да се потруди известно време, още повече, че вавилонското писмо се оказало не буквено като староперсийското, а със съвсем сложна система, в която един и същ знак в зависимост от положението можел да означава и буква, и сричка, и дума. Сред учените настъпило известно смущение, но някои, а между тях и Ролинсън, вярвали, че и тази езикова система може да се разгадае. Така и станало. След няколко години били намерени глинени плочки — училищни учебници, в които за учениците на древна Персия тази система на писане била преведена в буквена. Находката се оказала толкова навременна и така уместна, че се намерили скептици, които се съмнявали в нейната автентичност и уверявали, че с помощта на „речници“ не може да се прочете никакъв текст.

Тогава Лондонското азиатско дружество се решило на рядък експеримент. Новооткрит вавилонски надпис изпратили на четирима различни специалисти, в това число и на Ролинсън. Всеки бил помолен да преведе текста, като използува древните речници. При това нито един от четиримата не знаел, че същият текст е получен от още трима негови колеги. Учените изпълнили молбата на дружеството и когато сравнили отговорите, се оказало, че практически те са идентични.

Така завършил първият етап от дешифрирането на клинописа.

Изследователите още не могли да кажат, че знаят всичко за клинописа. Количеството текстове — староперсийски, вавилонски, асирийски, шумерски, еламски — растяло като лавина: всяка нова експедиция донасяла хиляди плочки. Сега в музеите по света се наброяват едва ли не стотици хиляди, а находките продължават — древните жители на Месопотамия били хора образовани и пишещи. Всичко, включително до касовите бележки в магазините на Вавилон, се изписвало на глинени плочки и се изпичало. За хилядите години от своето съществуване великите древни цивилизации са ги оставили в неизброимо количество.

Изглеждало, че на учените отдавна не им е до Бехистунския надпис. Но отново и отново при скалата пристигали експедиции, устройвали лагери и разопаковали сложна алпийска екипировка…

Големите експедиции на Джексън през 1903 година и на Уилям Кинг през 1904 година копирали надписите, като се стараели да разгадаят съмнителните и разрушаващите се редове. Последната от големите „копировачески“ експедиции под ръководството на професор Камерон се озовала при скалата през 1948 година. Историците с помощта на нефтени работници забили много куки в скалата, направили стълби до самия монумент и измайсторили люлки, подобно на бояджийските, в които можело що-годе свободно да се придвижват надолу по полето на надписа. Тази експедиция не прерисувала надписите, а взела от тях отпечатъци.

Повече от сто години продължило изучаването на монумента. Наистина трябва да се отдаде заслуженото на Дарий: дал на учените нелека задача. Но те се отнесли с

уважение към молбата му: доколкото е известно, не е имало никакви опити да се повреди гордият надпис, разказващ за победите на древния цар над съперниците му.

ПЕРСЕПОЛ
Гората от колони

Ако Бехистунският надпис е паметник на апотеоза на персийската държава на Ахеменидите, то драматичните събития, свързани с Персепол, бележат края не само на тази държава, но и на този древен свят, възникнал на бреговете на Нил и Ефрат, който бавно и високо се издигнал в пирамидите и храмовете на Карнак, Ниневия и Вавилон и се разпаднал под яростния удар на малката армия на македонския пълководец. Ще доживява века си Вавилон и ще се сменят владетелите на египетския трон (от съратниците на същия този Александър), но огънят, който погълнал персеполския дворец, отбелязал не само пълното унищожаване на този великолепен паметник на архитектурата. Тогава, както пише английският археолог Мортимър Уилър, „загинала цялата средноизточна цивилизация, за която отминало времето на творчески порив…“

Персеполският дворец е връстник на Бехистунския надпис. През същите години, когато Дарий се домогнал до безгранична власт в Ахеменидската империя, като унищожил съперниците си, отлично съзнавайки важността на парадното оформяне на властта и обединената благодарение само на военната сила държава, разпростряла се от Кавказките планини до Египет, си поставил за цел и създаването на достоен център на империята.

Суза, столицата на империята, макар и да бил голям и богат град, отстъпвала несъмнено и на Вавилон, и на Тива, и възможно и на някои елински градове като Ефес или Милет. Обаче за Дарий не бил толкова важен размерът на града, колкото съответствието на центъра на империята на всесилието на властелините й. Затова като образец за новата столица той не взел съществуващите градове, а тръгнал по стъпките на предшественика си Кир II, който намислил строителство на мемориал в Пасаргади в чест на победата си над индийците — решаващата битка за господство над Близкия Изток. Там и бил погребан Кир, който загинал през 530 година пр.н.е.

Несъмнено Пасаргади не бил предназначен за постоянно пребиваване на царя и на двора. Разкопките на хълма открили грамадна каменна платформа, към която от долината се

издигат две широки стълби. В подножието на хълма са намерени останки от малък дворец и кула, известна в тези места под името „Затворът на Соломон“ (още едно свидетелство за стремежа да се приписва всичко неясно на известни имена). На юг от Пасаргади, сред пустинна равнина, се намира проста каменна постройка върху терасовиден фундамент. Това е гробницата на Кир.

Останките от двореца в Пасаргади говорят, че градът бил временно жилище. По-точно Кир възнамерявал да построи там истински дворец, но от войни и походи нямал време. Синът му Камбиз покорявал Египет, гледал да запази империята на баща си и също нямал време да достроява Пасаргади. Като се домогнал до властта, Дарий отначало обърнал внимание на Пасаргади и започнал там строителство, но след като построил временен дворец от сурови тухли, изоставил работата.

Изминали няколко години, преди Дарий да открие друго място за двореца: величествени тераси, спускащи се от планината Рахмед към река Пулвар на петдесет километра от днешния Шираз.

Там се намирал храмът, а може би и малък град, основан от Кир. Гърците нарекли новата столица с името „Персепол“ — град на персите, което ни е известно от записките на Клитарх, историк на Александър Македонски. Персите са го наричали Парса.

Древният персийски обичай да се издигат светилища върху хълмове е спазен и в Персепол. Терасите, на които е разположен градът-дворец, градът-светилище на живия бог — царя на царете, са укрепени с грамадни каменни блокове, изравнени, павирани и съединени с широки мраморни полирани стълби, от двете страни на които имало стени с барелефи — еднообразни, скучни, но величествени. Тук всичко е подчинено на една цел — да се подтисне зрителят не само с богатството и могъществото на царя на царете, но и с организираността, с реда в тази държава, където всичко е подчинено на единен план, на единна воля.

В ахеменидска Персия се трудили много художници и занаятчии, събрани от всички краища на света. Когато Александър Велики стигнал до Персепол, видял край пътя огромна тълпа осакатени хора — това били пленени от персите гръцки художници, скулптори, резбари. За да не избягат, ги

осакатявали жестоко: лишавали ги от част от тялото или лицето, която не била необходима за работата. На едни художници били отсечени левите ръце, на други — стъпалата на краката, носовете, ушите. Осакатените гръцки майстори в Персепол били повече от осемстотин. Но освен тях на строежа на двореца работели египтяни, мидийци, вавилонци, юдеи, набатейци, арменци — всички племена и народи, чиято съдба била прекършена от персийското завоевание. Но едва ли ще се намери друг дворец в света, в който така точно и последователно да се е прокарвала централната идея — идеята за персийското могъщество. Тук волята на художниците чужденци била окончателно смазана от главната задача и не е трудно да си представим, че освен физически мъки осакатените художници са изпитвали и морални мъки — на клиента и господаря били необходими само техническото им умение и занаят, но не и творческото начало. Резултатът от това били колони и стени на стълби, украсени с безкрайни, майсторски и точно изработени, еднообразни барелефи, които повтарят в общи черти един и същ мотив: царят на царете на трон и върволица от еднакви воини, еднакви данъкоплатци, еднакви поданици. Дори по това, което се е запазило от Персепол, е очевидно пълното тържество на чинопочитанието, редът и войнишкият строй.

Последователността на идеята най-силно се проявява в главните сгради на съоръженията на Персепол — залата за приемите — ападана — и тронната зала.

Ападаната е квадратна зала, толкова огромна, че по време на тържествени аудиенции в нея се побирали десет хиляди души. Покривът на залата, намиращ се на недостижимата височина на седеметажна сграда, се поддържал от седемдесет и две колони. Те били изобретение на ахеменидските архитекти — Египет или Елада не познават подобни. Това са отвесни каменни стълбове, израстващи от високи, леко закръглени пиедестали и завършващи в горната си част с капители с възглавнички във вид на лъвски фигури или фигури на бик, съединени в гърбовете си. Колоните не отстъпвали встрани, както е прието, за да открият перспективата на пространствения обем. Те стоели равномерно из цялата зала като гора, заради което се губела перспективата и се получавала замръзнала вкаменена гора, която придавала

допълнителна статичност на двореца, където времето трябвало послушно да спре в краката на властелина на света.

Не е чудно, че археолозите досега не могат да намерят отговор на елементарния сякаш въпрос: а къде е мястото на царския трон в тази зала? Тя е еднаква от всички страни, сама за себе си е свят без край и начало, тронът би могъл да бъде навсякъде и никъде. Изказвали се дори предположения, че залите на Персепол са съкровищници, нещо като музеи на заграбеното и докарано от целия свят имущество.

Дарий не довършил постройката на персеполския дворец. Строителството било продължено от Ксеркс и Артаксеркс, за което тези царе оставили съответни надписи. То заело няколко десетилетия. Като не се задоволили със залата на Дарий, Ксеркс и Артаксеркс пристроили до нея втора. Но с изключение на големия размер на залата и няколко по-различни барелефи, нищо не било изменено. Идеята тържествувала.

По това време, когато разноплеменните майстори одялвали еднообразните стволове на колоните за мъртвата гора и изрязвали еднакви барелефи, повелителят на персийската държава Ксеркс, опитвайки се да завоюва Елада и да я ощастливи с принадлежността си към света на реда, опожарил Атина. Това се случило през 480 година пр.н.е. Гърция не могла да бъде покорена — персийската флота загинала при Саламин и Ксеркс отстъпил, но унищожението на Атина се пазило толкова трайно в паметта на гърците, че гибелта на Персепол се свързва почти без изключение от всички антични автори именно с това събитие.

За елините борбата с Персия на Ахеменидите приела характер на принципен конфликт. Това не било просто война, каквито доста много са се случвали в съдбата на Гърция, това бил смъртоносен конфликт между два свята. Споменът за опожаряването на Атина бил жив и след столетие и половина, когато Александър Македонски се прехвърлял на азиатския бряг, за да унищожи армиите на поредния Дарий, поредния цар на царете на застиналата, каменна, но изтощена и вече нежизнеспособна ахеменидска държава. Възможно е конфликтът, чието описание е достигнало до нас през призмата на гръцкото възприятие, да го идеализираме, но когато Диодор Сицилийски пише, че Александър решил да унищожи напълно Персепол, то това намерение е свързано в нашето въображение

с драматичната сцена на срещата на Александър с осемстотинте художници; Александър искрено отказвал правото на съществуване на града с казармените барелефи, който осакатява художници. Не вярвам в случайността на пожара и гибелта на Персепол, макар че много автори, види се, пазейки репутацията на великия човек, подчертават случайността в разказите за последния ден на ахеменидската столица.

Версията за буйния пир в Персепол, където възлюбената на Птолемей атинянка Таис грабва факел и призовава да се унищожи Персепол като отмъщение за гибелта на Атина, и Александър, подчинявайки се на общото настроение, пръв хвърля факела в каменната гора на тронната зала, изглежда като драматичен апокриф. Александър е пресметлив и въздържан. Всичко, което върши до деня на пожара, говори за това, че е прав Диодор Сицилийски, който уверява в предварително взето решение от Александър. Иначе защо е заповядал няколко дни преди пожара да се превози от Персепол в Суза цялата съкровищница на персийските царе, защо предоставя на войниците си града на пълно разграбване, въпреки че се е предал без бой? И в момента на пожара градът бил празен, мъртъв и пуст.

Така или иначе, дворците изгорели. Пожарът приключил сутринта. Срутили се покривите на тронните зали, изгорели заобикалящите ги постройки и само мъртвата гора от колони останала сред пепелището.

И макар че оттогава изминали повече от хиляда години, гората от колони, оредяла от времето, все още стои. И останките от барелефите те карат да се спреш пред ужасния строй от войници и пленници, крачещи в неизвестността, крачещи хилядолетия, макар че няма нито армии, нито дворци. Античните истории разказват, че Дарий, умирайки от ръката на своя сатрап, в последните минути на живота си могъл да открие сред заобикалящите го само едно лице, трогнато от съчувствие — лицето на настигналия го най-после Александър Македонски. И именно към него се обърнал умиращият Дарий с молба да се погрижи за семейството му.

Александър покрил тялото на царя на царете с плаща си и заповядал да го погребат в изгорения Персепол.

Наистина съществува и друга версия: че Александър

закъснял. Когато настигнал царския керван, Дарий вече бил мъртъв.

БААЛБЕК
Фантастичните плочи

Ще започнем с дълъг цитат:

„В някои места на Земята са се запазили останки от древни постройки, които смайват с мащабите си, особеностите на конструкциите и други «загадъчни» детайли. Трилитите на Баалбекската тераса например, разположени в подножието на планината Антиливан, представляват гигантски, грубо обработени блокове, дълги до двадесет метра и тежки около хиляда тона. Тези блокове са докарани от кариера и са издигнати на височина до седем метра — задача, която е трудно да се реши дори с помощта на мощните средства на съвременната техника. В самата кариера е останал огромен, одялал, но неотделен от скалата камък. Дължината му е 21 метра, ширината — 4,8 — и височината — 4,2. Биха били необходими обединените усилия на 40 хиляди души, за да се помръдне такъв блок от мястото си.

Досега не могат да се смятат решени въпросите: от кого, кога и с каква цел са изсечени тези «циклопични» плочи?“.

Всичко, което е казано по-горе, съм взел от статията на М. Агрест „Космонавти на древността“, в която на преден план се изтъква мисълта: не са ли построили такива съоръжения като Баалбек пришълци от далечни планети и не са ли те унищожили при излитане Содом и Гомор? По отношение на Баалбек тази хипотеза изглежда така:

„Може да се допусне, че космонавтите са извършвали изследването на Слънчевата система с малки кораби, стартирайки от Земята. Не е изключено за целта да им е било необходимо да получат на Земята допълнително ядрено гориво и да построят специални площадки и складове. Те също несъмнено трябвало да оставят спомен за пребиваването си на Земята. Не се ли отнасят назованите необикновени съоръжения, като например терасата на Баалбек, към тези паметници?“.

И така, при планината Антиливан (по-точно при хребета й) в Южен Ливан се намира тайнствената Баалбекска тераса, която е възможно да е построена от космонавти като площадка за кацане на малки ракети. А ако не е, то "не може да се смятат решени въпросите „от кого, кога и с каква цел са изсечени тези

«циклопични» плочи?“

Но хайде да направим пътешествие из този край и да видим на място какво представлява Баалбекската тераса.

Упътвайки се за Баалбек, ние оставяме брега на Средиземно море и се изкачваме по сухите склонове на Ливанските планини, като следваме пътя, по който са вървели преди две хиляди години пети македонски и трети галски легион на Август. Покорени са крайбрежните финикийски градове и новият град-лагер Бейрут, наречен Колония Юлия Августа феликс Бейрутус, тоест щастливата колония Бейрут на Юлия Августа (дъщерята на императора), останал назад, където флотата сигурно охранявала легионите откъм тила. Отпред е Хелиополис — малък, но богат семитски град, наречен така от Селевкидите, наследници на Александър Македонски в чест на бога Слънце. По-рано градът се е наричал Баал Бек — Градът на Ваал.

Римляните знаят, че Хелиополис е древен център на финикийската религия, чиито мъже са известни с красноречието си, а жените — с красотата си. Тук живеят най-добрите флейтисти в света и се извисяват прекрасни храмове, посветени на Слънцето.

От седловината се вижда широка долина — до десет километра широчина и около сто дължина. От другата ѝ страна са рижите и виолетовите склонове на Антиливанската верига, на чиито върхове по половин година не се стопява снегът. Южната част на долината представлява обраснало с тръстика езеро; към север местността се издига и там, сред реки, стичащи се към езерото, се намира градът — редица от къщи, заобиколени от каменни огради, покриви на пазари и по средата — хълмът на Акропола, увенчан от няколко малки храма, построени по елински образци.

Легионерите се спускат надолу, без да се грижат за охрана и без да се престрояват в бойни редици. Походът не е дълъг и труден, и легионерите, починали си след боевете, загрубели от вятъра и загорели, весело си разменят шеги. Не можеш да си спомниш улиците на колко градове са видели тези легиони. Един град повече, един по-малко…

Главният храм на Баал Бек, построен в незапомнени времена, бил посветен на арамейския бог Хадад, бог на мълнията и гърма, който бил властен да изпрати дъжд на

полята, за да зрее реколтата, и порой, за да унищожи тази реколта. Главата на Хадад била увенчана с лъчи, по времето на селевкидите го отъждествявали с бога Слънце и затова храмът на Хадад станал храм на Юпитер Хелиполитанус. Реконструирали го и го разширили, броят на поклонниците растял и получилият известност храм дал ново име на града — Хелиополис.

След завоюването на Близкия Изток от римляните значението на Хелиополис продължавало да расте. И не само заради това, че тук се намирал храмът на Юпитер-Хадад. Хелиополис контролирал плодородната долина, богата с изворна вода, гори, лозя, бил най-големият пункт, където спирали за почивка керваните, пътуващи от крайбрежието към вътрешността на страната, освен това служил за военна база на римляните. Оттук римските пълководци тръгвали в походи срещу царството на Партите.

През 116 година при оракула на храма на Юпитер в Хелиополис се явил император Траян. Решил да провери всезнаещия пророк и вместо въпрос му предал чиста плочка за писане, завита в плат. В отговор получил също такава; това уверило императора в проницателността на оракула.

— И тъй, какъв ще бъде окончателният отговор? — попитал императорът.

На Траян дали връзка съчки, увити в парцал. Следващата година императорът загинал в Киликия. Тялото му изгорили на огън от съчки. Предсказанието се сбъднало. Така гласи преданието. Разбира се, императорът би могъл и да не загине и тогава същите съчки можело да бъдат изтълкувани другояче. Но за нас е важно друго — през II век храмът в Хелиополис станал толкова известен в древния свят, че дори римските императори се обръщали към неговия оракул.

Император Антонин Пий (138–161 г.) заповядал на мястото на стария храм на Юпитер да се започне построяването на нов, най-големия в света. Били нужни огромни средства и множество роби. Вниманието на римския двор към строителството в долината на Ливан се засилвало още и от това, че през тези години самите римски императори не били чистокръвни римляни: Септимий Север се сродил с ливанската фамилия на Юлий Басиани от Емеса и синът му, император Каракала, бил вече наполовина ливанец. И за следващите

императори от династията на Северите далечната ливанска долина престанала да бъде чужда, това била къщата на тяхната майка и на жените им. Майката на Каракала, умната и властна Юлия Домна, помагала на мъжа си Септимий Север, а след това и на сина си да управляват държавата. В Рим се появяват много учени и държавни дейци от Ливан и Сирия. Предприемчивите потомци на финикийците завземат ключовите позиции в империята. Ливанци и сирийци командуват легиони, търгуват, заседават в сената.

Каракала и майка му пишели думата „Хелиополис“ на монетите си. По тяхно време се и разгърнало с пълна сила строителството, започнато от Антонин Пий. Храмът на Слънцето, а и целият акропол, построен от императора, възхищавал пътешествениците и пилигримите. Нищо не могло да се сравни с този акропол в цялата Римска империя, дори в самата столица. И след много години, когато Баалбек бил завладян от арабите и акрополът превърнат в крепост, те били сигурни, че той е построен от великия цар Соломон. Нали нито един, с изключение на Соломон, нямал власт над духовете, а освен тях никой не би могъл да построи такъв храм. Сигурно арабите не са знаели за съществуването на пришълци от други планети.

Акрополът не бил довършен. Строителството му се проточило и войнишките императори, които управлявали империята през годините на залеза й, не могли, а и не искали да влагат луди пари в създаването на храма. Но завършването му било толкова близо, че вече при Каракала започва да действува и малцина се досещали, че първоначалните планове на архитектите не били изцяло осъществени и храмът не бил въздигнат толкова великолепно, колкото се искало на Каракала.

… Огромна стълба, на която би могъл да се събере цял легион, водела към колонадата над главния вход в акропола. Арката на входа, украсена със скулптури, била висока петнадесет метра и широка десет. Като минел под нея, посетителят се озовавал в шестоъгълен двор, също ограден от колонада. След него се намирал още един двор на акропола — главният. Той заемал повече от хектар. По средата му се издигал грамаден олтар.

Колоните, ограждащи площада, се ценели едва ли не като

златни. Тези порфирови колони били изсечени в кариерите на Египет, близо до Червено море. Обработили ги и ги шлифовали в Египет, след това ги довлекли до Нил, превозили ги върху шлепове до Александрия, после ги натоварили на кораби и отпращали към Бейрут. От там, отново чрез влачене през планините, били закарани в Хелиополис.

Също такива колони са намерени в Рим и дори в Палмира. В сравнение с колоните на храма на Юпитер те не са големи, но все пак тежат няколко тона. Очевидно транспортирането на далечни разстояния на тежести от такъв мащаб е било напълно по силите на древните.

Главният двор се затварял от храма на Юпитер — център на акропола и на целия Хелиополис.

Храмът стоял върху грамадна платформа, която се разполагала върху плочи. Всяка от тях е с дължина двадесет метра, височина пет и широчина четири. Да се изсече и достави на мястото на строителството такава плоча, не било леко, но архитектите били замислили това не заради създаването на легенди за духовете на цар Соломон или за извънземни пришълци. Под храма се намирали обширни подземия и плочите служели за тяхно покритие. Освен това районът на Хелиополис бил подложен на чести и силни земетресения (по-късно те разрушили голяма част от храмовете). Затова било решено фундаментът на храма да се издигне колкото се може по-здрав.

Обемът на работата се оказал не по силите дори на най-добрите строители на Римската империя. Само три плочи били наредени във фундамента на храма. Те и получили след това името „трилитон“. Всяка от тях тежи почти хиляда тона и от нея може да се построи сграда, дълга двадесет и висока петнадесет метра и с дебелина на стените половин метър.

Внимателният наблюдател ще забележи, че във фундамента на храма е трябвало да има четвърта плоча. Мястото ѝ е заето от няколко други плочи със значително по-малък размер. Защо е станало така? Материалът ли не е стигнал, или космонавтите са бързали? Обаче се оказало, че четвъртата плоча съществува — тя се намира в каменната кариера близо до Баалбек. Теглото ѝ надхвърля хиляда тона. Плочата е толкова голяма, че изкачилият се на нея човек прилича на мравка върху куфар.

По плочата могат да се забележат следи от секачи, с които хилядите каменоделци са дялали страните й. И тук вече не остава никакво място за космонавтите. Дори най-запаленият им привърженик няма да твърди, че любимото оръдие на звездните пришълци били секачите.

Храмът на Юпитер е разположен върху платформа, образувана от плочите гиганти и по-малките им сестри. Към него води стълба с три платна. Ограден е от колони, които, макар и не толкова известни, колкото плочите на трилитона, заслужава да се споменат и те. Диаметърът им е около три метра. С височината си надвишават двадесет метра, т.е. шестетажна сграда. Всяка се състои от три части, тежи почти колкото една плоча и при това е увенчана с грамаден великолепен капител, поддържащ фриз и корниз, тежки по няколко тона. Колоните са тъй прекрасни, че един съвременен френски писател е казал: „Ако ги нямаше, то щеше да има по-малко красота в света и по-малко поезия под небето на Ливан“. Но тези колони — къде по-сложно творение на инженерния и архитектурния гений, отколкото плочите тераси — никой не приписва на космонавтите. Защото иначе би се наложило прелитането на пришълците да се обвърже с конкретно време и място — оживено, пребродено, описано и преди, и по време, и след строителството на акропола, би се наложило да им се припише познаване на коринтския архитектурен ред и дори поклонение на Юпитер.

Вътре в храма се намирала златната статуя на бога. Античните автори пишат, че бил млад, голобрад, облечен в туника на водач на колесница, в дясната си ръка държал бича на гърма, а в лявата — мълния и сноп пшеница. В дните на годишното празненство най-знатните жители на Хелиополис, които дълго се готвели за този ден, обръснати до голо, съблюдавайки пост и въздържание, изнасяли от храма статуята върху раменете си. В съкровищницата на храма били скрити също така свещените черни камъни. Храмът бил богат, известен като никой друг в Римската империя. Жреците му владеели обширни земи, роби, подземията на храма били напълнени със зърно, вино, масло и други стоки.

Отляво от храма на Юпитер и малко по-ниско от него се намирал друг известен храм на акропола, храмът на богиня Венера. В наши дни този храм погрешно се нарича храм на

Бакхус. Така се именува в историческите трудове и записките на пътешествениците. Той отстъпвал на храма на Юпитер и изглеждал малък в сравнение с него, но това съвсем не значи, че наистина е бил малък. Запазилата се врата на храма, висока петнадесет метра, вече говори за размерите му. Фризът на храма бил облицован от каменни панели, украсени с барелефи с изображенията на Марс, Бакхус с венец от лозови листа, Меркурий, Плутон и Венера, която притиска към гърдите си гальовен купидон.

През късноримската епоха на триста метра от акропола бил издигнат още един, но вече малък храм, представлявал кръгло изящно съоръжение и бил посветен на Фортуна — богиня на съдбата.

Хелиополис процъфтявал дотогава, докато християнството не изместило многобройните свирепи, понякога весели, често неразумни и несигурни антични богове. Идването на християнството означавало залеза на Хелиополис. Известно време жреците на акропола господствували над града, но с всяка година все по-бедно и по-скромно минавали празненствата, все по-малко ставали привържениците на златния Хелиос.

Гибелта на езическия Хелиополис съвпадала със сгромолясването на Западната Римска империя.

Източната Римска империя, Византия, като християнска държава, не насърчавала култа към античните богове.

Но град Хелиополис продължавал да живее и акрополът се запазил, макар че статуята на Юпитер била изнесена и претопена на кюлчета и подземията на храмовете били разграбени. Докато Хелиополис си оставал важен търговски град на империята, той не можел да съществува без храмове. Затова в него се строили и нови църкви, сега вече християнски, а по-рано построените храмове се преправяли в християнски.

През IV век император Теодосий заповядал да се издигне катедрала в средата на централния площад на акропола. Катедралата би трябвало да ознаменува победата на истинската вяра над езичеството. Построена набързо, по-евтино и по-просто, тя се разрушила след няколко десетилетия почти без да остави следи. Храмът на Фортуна бил преправен в християнска църква. Нарекли го църквата на света Варвара.

Император Юстиниан заповядал да се извадят

порфировите колони от площада на акропола и да се откарат в Константинопол. Колоните пак извървели дълъг път. Отново прехвърляне през планините, отново товарене на кораби в Бейрутското пристанище, отново пътешествие по море към новата столица. Тези колони се използували за строителството на „Света София“ — християнската катедрала в Константинопол. Те и сега се намират там заедно с други колони, докарани от целия източен свят, сред останки от велики и прекрасни паметници на архитектурата, унищожени от християнството.

Враждебните сили на природата като че ли очаквали отслабването на Хелиополис. Няколко земетресения едно след друго разрушили града, всяко разрушавало къщи и църкви. Но храмът на Юпитер се крепял.

След няколко столетия християните византийци били принудени да напуснат западналото градче, което било загубило предишното си значение. На тяхно място дошли арабите. Тъкмо тогава се и родила легендата, че храмовете и огромните платформи са построени от духовете на цар Соломон.

Арабите с нова сила се заловили да престрояват и прекрояват акропола. По-точно това, което било останало от него. По времето на тяхното идване построените преди повече от петстотин години сгради загубили здравината си. Паднали няколко великолепни колони от храма на Юпитер и капителите им се търкулнали надалеч из двора на акропола. Земетресенията разрушили по-голяма част от стените на акропола и унищожили входа.

Арабите превърнали акропола в крепост. Високият храм, укрепен с грамадни каменни плочи, като че ли примамвал фортификаторите да го използуват. От разрушените плочи и колони направили нови стени и крепостни укрепления. Сред развалините била построена джамия. Друга, по-голяма, израснала извън границите на акропола. Още веднъж се сменили боговете и още веднъж прекланящите се пред тях били сигурни, че именно техните богове действително са истински и достойни да господствуват над света.

Но на колоните на Юпитер се паднало още веднъж да видят смяната на знамената и на боговете. Армията на кръстоносците на Боемунд Антиохийски и Раймунд Едески

превзела крепостта и се задържала в нея известно време, отбранявайки се от дамаската армия. Кръстоносците успели да опустошат джамиите и на бърза ръка да възстановят властта на християнския бог. След няколко седмици те отстъпили и в джамиите се върнали моллите. А оределите колони на храма на Юпитер равнодушно се извисявали над това стълпотворение.

Боговете, в чиято чест били издигнати, измрели толкова отдавна, че и помен не останало от тях по тези места. И срещайки изображението на Юпитер или Марс, християните и мюсюлманите в зависимост от настроението и полета на фантазията си ги възприемали или за дяволи, или за герои от древността.

Забравило се името на града — Хелиополис. Върнало се старото — Баалбек. Един английски пътешественик, който видял развалините на Баалбек през 1751 година, съобщил в записките си, че в една долина, в средата на мръсно бедно градче стърчат девет огромни колони, наоколо се търкалят много камъни и плочи.

Друг пътешественик, французин, тридесет години по-късно изброил само шест от тези колони: поредното земетресение през 1759 година съборило останалите три. Същият обърнал внимание на руините на бойна кула, която някога се извисявала сред колоните. Той не знаел, че кулата била построена през XII век от Бахрам-шах, господаря на Дамаск. По времето, когато тук се появили първите европейски пътешественици, Баалбек отдавна бил загубил военното си значение.

От Хелиополис благоволил да се заинтересува негово императорско величество кайзерът на Германия. Това се случило през първите години на нашия век. Немски археолози започнали планомерни разкопки на града. Те разчистили между другото малкия кръгъл храм на Фортуна. Със столетия той се е криел сред жилищните сгради, полузатрупан със земя и затулен от огради. Оказало се, че почти не бил пострадал от времето. По-късно тук работили френски археолози и най-накрая щафетата била поета от ливанския Департамент по старините.

А какво представлява Баалбек днес? Колкото и да е чудно, бурната и плачевна съдба на акропола не е успяла да го заличи

напълно от лицето на земята. Римските и ливанските архитекти са строили толкова солидно и сериозно, че в Баалбек е останало най-много от римската епоха, а не от времето на християните и мюсюлманите.

Това не значи, че от римско време се е запазило много, но като се има пред вид, че нито от Византия, нито от кръстоносците, нито от халифата не е останало почти нищо, става очевидно сравнителното могъщество на езическите богове.

Шестте исполински колони, стълбата и платформата на храма на Юпитер и днес правят потресаващо впечатление на всеки, който е бил в Баалбек. Жълтеникавият топъл камък се запалва при залез слънце и колоните, които се виждат от много километри, изглеждат като триумфална арка, като врата, която не води заникъде.

Олтарят на централния площад на акропола, изчистен от руините на християнската катедрала, се извисява над плочите и парчетата от колони, които са се изтъркулили отгоре, от храма. Част от порфировите колони на централния площад са цели и до днес, като прикриват достъпа до нишите, в които някога са стояли статуи на герои и богове. Християнските пуритани от първите векове на византийството разрушили статуите. Каквото не успели те — довършили го мюсюлманските дервиши.

От големите храмове на Хелиополис най-добре се е запазил храмът на Бакхус. Отдалече той изглежда невредим. Това не е така. Само от две страни са останали стени и колони. Храмът е толкова здрав и внушителен — именно като храм, като произведение на изкуството, а не като живописна руина, — че сега в него се провеждат международни фестивали на драмата и музиката. Всяка година в Баалбек пристигат най-добрите театри и опери на света и в езическия храм, по-голям от която и да е съвременна концертна зала, се събират зрители. Веднъж в годината Баалбек оживява. И ако в този храм по-рано са се прекланяли пред веселите и непостоянни богове на античността, след това — пред божата майка, след това — пред Мохамед, то сега езическите времена на Венера и Юпитер са се върнали в Баалбек. Храмът е възвърнат на музите.

ПАЛМИРА
Въстаналият оазис

Още от детството си помня добре цигарите „Северна Палмира“. Върху капака на бялата кутия се извисяват ростралнн колони[1] пред сградата на борса. Това беше тайнствена кутия. Знаех, че Ленинград е „Втората Венеция“ и това лесно се обяснява: във Венеция също има канали и морето е близо, тя също е разположена на острови. Но Палмира? Ако такъв град е съществувал, то най-вероятното е там да са расли палми, а в Ленинград не растат.

… Съдбата на Палмира, най-красивият град на древния Изток, град-приказка, ефимерен, прелетял като метеор по страниците на историята на човечеството, прилича по нещо на съдбата на Петра и Баалбек. Може би за това, че са възникнали дълго преди нашата ера и разцветът им (или второто им раждане) съвпада с времето на римското господство. Може би и за това, че по местоположение са близо и сухите ветрове духат по улиците на Баалбек така, както и между колоните на палмирския форум.

И все пак името на Палмира е по-известно, отколкото имената на другите градове, макар че малцина знаят какво е представлявал градът, къде се е намирал и с какво се е прославил. Съдбата на Палмира е трагична. Този град не е умирал, не е западал в течение на много векове като съседите си. Той е изчезнал за една нощ.

Да се върнем към римската провинция Сирия. Бяхме там, когато разглеждахме Баалбек, и сега ще се наложи да минем по пътищата й от Дамаск на североизток. Към пустинята.

По тези места и днес е жив споменът за времето на древния Рим. Помпей завоювал част от Сирия през 64 година пр.н.е. Римските легиони за пръв път установили лагерите си по склоновете на сухите планини. За дълго. Римляните били заинтересовани Сирия да им се покори завинаги. Сирия била ключът към великия търговски път от древността, който започвал край брегoвете на Атлантика — в долините на Англия и в планините на Испания, — минавал през Рим и Гърция и тук, на източния бряг на Средиземно море, се сливали маршрутите на корабите от запад — Италия, Гърция, Египет, Тунис, и от изток — Арабия, Индия, Китай. От изток идвали

копринени платове, подправки, благовония, порцелан, скъпоценни камъни. Вносът от Индия достигал сто и петдесет милиона сестерции годишно. „Толкова ние харчим за разкош и жени“ — се оплаквал Плиний. Освен това самата новообразувана провинция трябвала на Рим като доставчик на зърно, плодове, зехтин, смокини, фурми и вино. В Сидон се произвеждало най-хубавото стъкло, в Тир — пурпурни вълнени туники.

Повече от сто години продължило постепенното асимилиране от Римската империя на малките царства и княжества, които граничели със Сирия. Признало властта на Рим и царството на набатейците със столица в Петра. Признало я и царството Палмира.

Ненадминатите палмирски стрелци с лъкове участвували в похода на Траян в Дакия. Набатейските отряди пазели южните граници. Императорите на Рим раздавали на ветераните парчета сирийска земя и роби. Животът бил евтин в плодородния сух край. Едно семейство можело да преживее със сто и петдесет сирийски динара за година.

Сирия се превръщала в най-богатата от римските провинции. Араби, евреи, арамейци, набатеи, перси, арменци, египтяни, римляни, гърци живеели в градовете и селата ѝ. Антиохия, столицата на провинцията, имала повече жители, отколкото Дамаск, Алепо или Бейрут днес. Големите градове били двойно повече, отколкото сега. Само в Апамей, от който останала купчина почти неизследвани развалини, по сметките на археолозите, са живели около половин милион души. Археологът Лоурънс преброил сто и двадесет мъртви градове в радиус тридесет километра от съвременния Алепо.

Римският император Диоклециан (284–305 г.) заповядал да се създаде укрепена граница (наречена страта Диоклециана) от Басра, недалече от Ерусалим, до Мосул на река Тигър. Дължината ѝ била около хиляда километра. Укрепленията трябвало да пазят провинцията от набезите на персите. През тридесетте години на нашия век границата била фотографирана от самолет — тя представлявала верига от крепости и укрепления. Във всяка крепост имало басейни с вода, казарми и подслони за преминаващите керванi. Укреплението се намирало в пределите на видимостта на следващия пост. Постовете се съединявали с ниска стена —

конете на персите не били научени да прескачат препятствия.

Главните градове били свързани с павирани пътища, повечето от които могат да се използуват дори сега. Пътищата се поддържали добре. Край тях поставяли стълбове, а в низините ги ограждали със стени, за да не бъдат заливани от пролетните води.

Самолетната снимка показва също, че голяма част от сега безлюдната степ и пустиня била напоявана. По целия път от Дамаск до Палмира се срещат безкрайно много запустели и полузасипани с пясък резервоари, басейни, канали и акведукти — водата и тогава не достигала в пустинята, но сега жителите на тези места могат само да мечтаят за изобилието от вода, което съществувало тук преди две хиляди години. Римските акведукти минават над села, където сега водата, извлечена от дълбоки кладенци, се докарва отдалече, и съхраняват като съкровище в бутилки.

Пример за инженерно изкуство от това време може да служи язовирът в Ел Харбак. Той бил построен в пресъхваща през лятото клисура, където по време на дъжд тече буен поток. Язовирът се е запазил напълно. В основата си стената е дебела двадесет метра, толкова е и висока, а е дълга седемдесет метра. Езерото е събирало сто и четиридесет хиляди кубически метра вода. През двете хиляди години са се отлепили и са паднали в дефилето само няколко плочи от облицовката. По седемметровата стена на язовира сега минава път.

Не било лесно да се охранява голямата провинция. Границите ѝ преминават по планини и пустини. Съседите и съперниците ѝ — отначало нартите, а след това персите — винаги са завиждали на Сирия заради богатите полета и градове.

Римляните избрали тук политика, която се оправдала в течение на много десетилетия. Те не лишили напълно от самостоятелност по-рано независимите царства и княжества. Оставили на престолите местните династии, които се заклели във вярност на Рим. Юдея, управлявана от династията на Ирод, набатейска Петра, градовете Декаполиса в Южна Сирия и Палмира станали буферни държави. Те трябвало да плащат данък на Рим и да охраняват пътищата на керваните. В замяна управниците им си задържали доходите, които получавали като посредници в търговията. В случай на непокорство

римските легиони нахълтвали в царството и доказвали правото си на власт над целия свят.

… Оазисът, намиращ се на сто и петдесет километра от съвременния Дамаск, на кръстовището на няколко кервански пътища, бил заселен много преди нашата ера. Там се намирал малкият град Тадмор, чиито жители се прекланяли пред Ваал, бога на небето, и на Бел, бога на Слънцето. В града имало няколко подслони за кервани, храм на бог Бел и двеста-триста глинени и каменни къщи. В оазиса имало много вода. Градът можел да изхрани и главното да напои десетки хиляди хора. И затова той растял и забогатявал. Тук се кръстосвали керванските пътища от юг, от Арабия и Египет, с пътя за Изток. Не е чудно, че в града влиятелни били хората, които имали, както гласят надписите, титлата „началник на керван“ и „началник на пазар“.

Легионите на Помпей не стигнали до оазиса. Това успял да направи след четвърт век Марк Антоний. Но и на него му се наложило да отстъпи от стените на Тадмор. Минали още двадесет години и градът признал хегемонията на Рим. На тадморските царе не било по силите да се борят без съюзници с колоса, който по това време бил покорил всички царства на Изтока. По времето на император Хадриан (началото на II век) Тадмор вече бил васал на Рим и никой не го наричал със старото име. Сега бил Хадриана Палмира. Така се преименувал градът в чест на посещението от императора Хадриан през 130 година. Императорът Септимий Север превърнал Палмира и подчинените й оазиси в провинциални градове на империята. А след няколко години Палмира получила статута на императорска колония.

Палмира обаче пазела неутралитет във войните между Рим и партите. Колкото и да били лоши отношенията между гигантите на античния свят, колкото и жестоко да се сражавали римските и партански войски, каквито и заплашителни ноти да си разменяли правителствата, римските патриции еднакво имали нужда от коприна, подправки и благовония, а на партанските велможи трябвали римски стоки. И именно тук, в Палмира, се срещали керваните и на пазарите царувало изгодно и за двете страни търговско примирие.

В града се строели грамадни храмове, театри, хиподроми, бани, дворци. Римската мода проникнала в града и децата ги

кръщавали с римски имена. Но главният храм в града си оставал храмът на Бел — местен, а не римски бог, и децата получавали едновременно с римското и свое, родно име. И като че ли най-прекрасното и внушително място в града бил не форумът, както в римските градове, не акрополът, а пазарът. Той бил огромен, ограден с колонади и магазините му приличали на дворци. Театърът на града, запазил се до днес, бил не по-лош от най-големите театри на античния свят. А храмът на Бел с централна зала от двеста квадратни метра отстъпвал само може би на храма на Юпитер в Хелиополис. Градът се гордеел с красотата, славата, богатството си и признавайки властта на Рим, го смятал по-скоро за съюзник, отколкото за господар.

Палмирците не били воини. Знаменитите им стрелци с лъкове не били многобройни и главно изпълнявали караулна служба. Понякога се отправяли с римляните в походи, но щом отпадала острата нужда от тях, се връщали обратно. Те били данъкът, който плащала Палмира за правото си да трупа богатства. Това разбирали и римляните, и партите. Но се случило така, че съседите на Палмира трябвало да променят мнението си за жителите на оазиса.

През 260 година персийският цар Шапур I пленил римския император Валериан, разгромил легионите му и окупирал по-голямата част от римска Сирия. Персийските войски наближавали палмирския оазис и римляните се обърнали към палмирския владетел Оденат с молба за помощ. Верен на думата си, Оденат събрал войската си, тръгнал срещу персите, разгромил ги и ги гонил чак до вратите на персийската столица Ктесифон. Като заграбили богата плячка, палмирските войски се прибрали. Продължителната война с Персия не била в интерес на Оденат, от нея печелили само римляните. Войната обаче не могла да бъде избягната. Като се оправили от разгрома, персите отново тръгнали против римляните и важна роля в победите на римските войски пак имала палмирската армия.

От благодарност новият римски император провъзгласил Оденат за „Редител на целия Изток“, втори човек в Римската империя. Благодарността била по принуда. Римляните се страхували, че ако палмирската армия ги изостави, ще загубят владенията си в Азия. Император Галиен стигнал дори дотам,

че признал на Оденат правото да се нарича не цар, а император и го направил равен на себе си. Освен това Оденат бил обявен за главнокомандуващ всички римски легиони в Азия. От този ден Оденат получил пълна власт над Сирия, Арабия и дори Армения. Палмира станала пръв град в Азия, столица на Близкия Изток.

Дружбата с римляните не била дълготрайна. Рим разбирал каква опасност крие признаването на властелина на Азия за равен, но нямало за какво да се отнеме титлата и армията. Оденат бил лоялен. С всяка година растял авторитетът му, растяло могъществото му. Рим вече не смеел да го обяви за враг. Оставал сигурният и проверен път — убийството.

През 266 година Оденат и големият му син били поканени в Елиса и там предателски убити. Изпълнителите убийци не били римляни и от Рим били получени „искрени съболезнования“. Римският император скърбял за смъртта на най-добрия пълководец на Истока. Изглеждало, че опасността е отстранена. По-малкият син на Оденат е още момче. Палмира трябвало да се примири с понижаването й в ранг на второстепенно княжество.

Но римляните не отчели едно обстоятелство. Вдовицата на Оденат Зенобия, която имала и арабско име Зубайдат, се оказала не само красавица, но и една от най-умните и енергични жени на древността. Тя издигнала на престола по-малкия си син и се обявила за царица на Истока.

Римляните не осъзнали веднага опасността. Царицата била още млада, пък и армиите на Оденат едва ли ще тръгнат в бой, предвождани от жена. Трябвало да се изчака какво ще кажат двамата палмирски военачалници — Забей и Забда. Военачалниците положили клетва за вярност на прекрасната царица. На нейна страна преминала и армията.

Римските гарнизони бягали от сирийските градове. Палмирската армия тръгнала в поход да отмъсти за предателски убития цар.

Три години продължила борбата на палмирците и съюзниците им с цялата грамадна военна машина на Римската империя. Зенобия начело на войските си завоювала цяла Сирия и Палестина, покорила Египет и почти цяла Мала Азия. През 270 година римските гарнизони отстъпили в района на днешна

Анкара. Синът на Зенобия бил коронясан за цар на Египет и до наши дни са достигнали парите му, които се различавали от римските: били без профила на императора.

Борбата на Зенобия срещу Рим се облекчавала от това, че много жители на покорените от римляните страни посрещали палмирските войски като освободители и се присъединявали към отрядите на Зенобия.

Но колкото и да била храбра царицата, изходът на войната бил предопределен. Във всички времена изходът на войната решавала в края на краищата икономиката, а не храбростта на военачалниците. Палмирските съкровища не стигнали, за да се нахранят многобройните съюзници. А освен това и съюзниците не били винаги верни и надеждни. Римляните подкупили някои, други заплашили, трети разгромили. Обширната територия, завладяна от Зенобия, била конгломерат от различни, често враждуващи помежду си държави, а верните на царицата отряди били разпръснати на хиляди километри.

След няколко битки армията на Зенобия под командуването на Забда претърпяла поражение край Антиохия, а през следващата 272 година останките от войските били разбити под Емеса, там, където преди шест години загинал Оденат. През същата година паднала Палмира.

Гордата арабска царица избягала в пустинята. След дълго преследване римляните все пак я хванали и когато император Аврелиан се завърнал в Рим, то я превели пред колесницата на императора, окована със златна верига.

Преди да се завърне в Рим, на Аврелиан се наложило още веднъж да отиде в Палмира. Не успяла войската му, която откарвала пленената царица, да стигне до брега, когато известие настигнало римляните, че Палмира въстанала и привържениците на царицата завзели отново властта. Аврелиан се върнал в града, втори път го превзел, изравнил със земята градските стени, разрушил част от храмовете и изцяло разграбил столицата на оазиса. Всичките съкровища от храма на Бел откарали в Рим и ги предали на храма на Юпитер.

Палмира, къщите и храмовете на която били разрушени, а жителите или избити, или отведени в робство, опустяла за една нощ. Но римляните нямали взривни вещества и затова им се наложило да оставят непипнати големите храмове, театрите,

пазара, триумфалните арки и колонадите. За Палмира никога вече не се върнало миналото величие. Но през хиляда и седемстотинте години, които изминали оттогава, тя не се е променила. Сухият въздух на пустинята я е запазил почти такава, каквато е била през онзи ден, когато последният римски легионер изоставил развалините й. Името на този град, в който жителите му така и не се върнали, останало синоним на красота и човек, попаднал там днес, като стъпи върху камъните на мъртвите настилки, завинаги ще остане в плен на прекрасното видение сред сирийската пустиня.

---

[1] Рострални колони — колони, чиито орнаменти са с форма на кораби. — Бел.ред. ↑

НИМРУД-ДАГ
Четирите бога и Антиох

През пролетта на 1097 година шестдесет хиляди кръстоносци, събрани от цяла Европа, стигнали до Хераклея. Там ги очаквала турската армия. Храбрият Боемунд начело на нормандците се хвърлил срещу езичниците. Турците се изплашили от широкия строй на рицарите и напуснали полесражението. Пътят към Сирия, към Ерусалим бил открит.

Вечерта след сражението предводителите на кръстоносците се събрали на съвещание в шатрата на Адемар, епископ дьо Льо Пю, личният представител на папата. Обсъждал се един въпрос: Как да се върви по-нататък?

Вратата на шатрата била отворена, за да влиза свеж вечерен въздух. Наблизо тихо пеели нормандците. Армията си почивала — за пръв път през похода в Мала Азия кръстоносците се озовали сред едноверци-арменци, Храна и вино имало до насита.

Най-краткият път на юг минавал през Киликийските порти, през планината Тавър. Ако се тръгне по този път, може да се спечелят няколко дни, но съществува риск да се загуби армията: именно в тази посока отстъпили турците и в тесния проход дори малък турски отряд би могъл да спре рицарите.

Епископ Адемар съветвал кръстоносците да се насочат на север, към Цезарея, през арменските приятелски селища на Кападокия, към християнските долини на Гьореме, към изворите на Ефрат, към Едеса. Агентите на византийския император съобщили, че по тези места няма големи турски отряди.

Неочаквано на това предложение се възпротивил Танкред, племенник на Боемунд, предводител на нормандците от Южна Италия.

— Нямаме право да се страхуваме от сарацините — викал той силно на съвета. — Един път щом се изплашим, ще предадем делото господне. Ерусалим не може повече да чака!

— Гробът господен е чакал хиляда години — отбелязал тихо разумният Раймонд Тулузки, приятел на византийския император. Раймонд бил по-богат от другите предводители, графството във Франция му носело повече доходи, отколкото владенията на всички останали рицари, взети заедно, и на

Раймонд не му трябвала собствена империя на Изток.

На Танкред обаче му трябвала империя. Макар и най-малката. Племенникът на управника, колкото и храбър да бил, не можел да очаква земя в Европа. Танкред искал да изпревари спътниците си и да нахлуе пръв в сирийските градове. След няколко дни, като изпратил основната армия на север, Танкред с нормандците си, помитайки по пътя си турските прикриващи части, се хвърлил на юг, към Киликийските порти, и ги преминал благополучно. Скоро след това, като се скарал с останалите предводители на кръстоносците, към Киликийските порти обърнал и Балдуин, по-малък брат на Готфрид Булонски, потомък на Карл Велики, светлорус красавец, авантюрист и любимец на рицарите. Той отвел със себе си фламандците и лотарингците.

Основната армия вървяла дълго по планинските долини, като се спирала за квартируване в гостоприемните арменски села и ги ограбвала. Обаче агентите на византийския император, като съобщили за лекия и приятен път, кой знае защо, забравили да кажат за планинските проходи на арменския Тавър.

„Ние влязохме в дяволски планини — писал летописец за този последен преход преди равнината, — те бяха толкова високи и стръмни, че нито един от нас не се решаваше да стъпи на пътеката преди другите… конете падаха в пропастта.

Благородните рицари се биеха с юмруци по гърдите с голяма мъка и печал, без да знаят какво още им е подготвила съдбата, и за да се облекчат, продаваха щитове, мечове, шлемове и ризници на най-ниски цени. А тези, които не можаха да ги продадат, изхвърлиха тежките неща.“

В планините загинали повече кръстоносци, отколкото при обсадата на Антиохия и щурма на Ерусалим. Най-после стените на прохода се оттеглили и армията на кръстоносците, изтощена като че ли след дълга битка, излязла при разклоненията на арменския Тавър, в някога плодородната, но през последните столетия обезлюдена и изсъхнала долина на изчезналото царство Комагена. На изток над планините на нисък хребет се издигал правилен сребърен конус.

— Нимруд-даг — казали водачите. — Планината на Нимруд. Свещено място.

— Сарацинско ли е?

— Не. Там са непознати богове.

Раймонд заповядал на рицарите да отидат до планината.

Рицарите бързали. Искало им се да се завърнат в лагера по светло. Свещената планина със сребърния връх стояла далеч от хребета. Те дълго се движели по стара, обрасла пътека, но след това неочаквано тя се разширила и се открил старинен павиран път. Той свършвал при голям каменен мост. Изглежда, мостът бил построен много отдавна. Петър Пустинникът, който вървял с рицарите, генерал без армия (събраните от него в Европа отряди от бедняци били унищожени от турците край Босфора), казал, че мостът е римски.

След моста пътят отново се изгубил. За планината на Нимруд той минавал покрай изоставени поля, пресъхнали канали и пръснати тук-там сиромашки села.

Рицарите не стигнали до боговете. Тясната пътечка била затрупана от скални отломъци. Освен това вече се смрачавало и рицарите се страхували, че могат да ги забележат сарацинските стражи. Отдолу при светлината на залязващото слънце те забелязали до сребърния връх малки фигурки, седещи в редица на тераса…

Няколко години след това планината видял светлорусият красавец Балдуин. Той все пак си извоювал източно царство. Като се отделил от останалите сили на кръстоносците с отряда на фламандците, отишъл на изток и като завзел Едеса, основал в нея християнска държава.

Едеса се намира на река Ефрат, близо до планината на Нимруд. През време на един от походите си Балдуин стигнал до върха на планината. Там наистина седели в една редица пет идола. Главите на три от петте се търкаляли сред одяланите блокове в подножието на терасата. Идолите не били сарацински: мюсюлманите, подчинявайки се на забраната на корана, не изобразявали хора. Статуите не били и християнски. Лицата им били спокойни, величествени и невероятно красиви. Балдуин заповядал да се разруши светилището на идолите, но поданиците му не могли да свършат тази работа. Те само съборили петметровата глава на младия красавец с висока конусовидна шапка. После си отишли…

Изминали още осем века. Загинало царството на Балдуин, разрушили се и запустели замъците на кръстоносците, построени на брегове на Средиземно море и едва през 1882

година Нимруд-даг отново бил открит, но вече от учени. Светилището забелязали и започнали да го разкопават немски и турски археолози, обаче скоро разкопките били прекратени. Труднодостъпната планина, липсата на вода и главно богатите находки изплашили археолозите.

Отново тези места опустели за седемдесет години. Най-после през 1953 година тук дошла грижливо подготвена американска експедиция под ръководството на геоложката Тереза Хел, която провела разкопки и разчистване на чудния паметник в течение на пет сезона. Сега много от тайните на светилището са разкрити, макар че една тайна, може би най-интересната, все още чака своя изследовател.

… Когато през 1953 година експедицията се отправила от малкото турско градче Самсат, намиращо се в подножието на Нимруд-даг, Тереза Хел прекрасно знаела какво именно ще разкопава. Четиринадесетгодишната подготовка за работа й позволила да научи всичко, което било възможно и за светилището, и за държавата, и за властелина, който създал това чудо на света.

Тихият Самсат не винаги е бил такова неугледно градче. На границата на нашата ера той се наричал Самосата и бил столица на малката богата търговска държава Комагена, която, подобно на Палмира и Петра, израснала на търговските пътища от Запад на Изток, от Римската империя за Индия.

Комагена била разположена на брегове на Ефрат, като владеела едно от местата за преминаване на реката. Тук, където си почивали след дългите планински пътища керваните от Гърция, Сирия и Персия, се заселили търговци прекупвачи, лодкари, чиновници от персийския двор. Градът растял и забогатявал и вече търговците му сами снабдявали с всичко необходимо керваните до всички страни на света.

Когато се сгромолясала под ударите на Александър Македонски персийската държава, а след това се разпаднала създадената от Александър краткотрайна империя, Близкият Изток и Централна Азия се превърнали в множество от малки и големи царства и империи. Едно от тях станала независимата Комагена, в която дошла на власт династия от смесен гръцко-персийски произход.

По-късно Комагена станала буферна държава между Римската империя и царството на партите.

Тя била желана плячка и за едната, и за другата страна, но все пак дълго време запазила самостоятелността си, използувайки противоречията между силните съседи, като търгувала и с едните, и с другите и угаждала и на едните, и на другите. Ефрат бил източник за напояване, многобройни канали прорязвали долината, ограничена от север от планината Тавър, зад която започвали владенията на арменските царства. На юг и на изток се простирали необятните земи на Партското царство, а на запад, по крайбрежието на Средиземно море — сирийските колонии на Рим.

Господарите на Комагена — горди и хитри потомци на велики владетели — в течение на няколко века балансирали между враждуващите колоси и в 64 година пр.н.е. царят на Комагена, Антиох, дори съумял да сключи договор с Помпей, съгласно който римляните обещавали да пазят неприкосновеността на търговското царство. Изминали повече от сто години преди Рим през 72 година все пак да присъедини Комагена и да я включи в границите си като провинция. Но и след това Комагена продължила известно време да цъфти и търговците й да изпращат кервани в Индия и Армения.

После, с падането на Рим и изчезването на търговските пътища, Самосата загубва своето значение и тази местност се съживила само веднъж, когато в съседна Едеса се установил с рицарите си Балдуин. Казват, че и сега по тези места често се срещат селяни със светли коси и сини очи — потомци на кръстоносците.

Комагена е малко изследвана, но едно е ясно — на тази държава й е провървяло. Търговският кръстопът на древния свят е също място и за среща на култури. Комагена се оказала именно такава точка, където се сблъскали и смесили културите на западния и източния свят — на Гърция, Рим и Персия, Партското царство, Двуречието.

Едва ли изкуствата са процъфтявали в това малко царство, чието население се състояло предимно от селяни и търговци. Но веднъж, когато имало благоприятни обстоятелства, Комагена дала живот на голямо произведение на изкуството, двойно по-ценно, защото се родило в страна лилипут и в същото време останало уникално, нямащо прототипи или аналози в нито една страна на света.

За всичко била виновна необузданата суетност на цар Антиох, управника на Комагена. По майчина линия младият цар бил потомък на Александър Македонски, а от страна на баща си произлизал от персите и принадлежал към славната династия на Ахеменидите.

Царят бил млад и горд. Той искрено смятал себе си за съвършено изключителна личност, обединила в едно лице Дарий и Александър и родена за велики дела и безсмъртие.

Но как ще реализираш гордите си мечти, когато всичките ти поданици са няколкото хиляди селяни и търговци? Те не са склонни към бойни подвизи и съседите с тях няма да покориш; един римски легион е достатъчен, за да затрие от лицето на земята царството на Антиох.

Царят преминавал по шумните тесни улички на столицата си и търговците послушно падали ничком…

И Антиох се обявил за бог.

Поданиците възприели новината сдържано. Не възразили. В края на краищата на какъв цар ще се подчиняваш — на обикновен или безсмъртен — практически е безразлично.

Пантеонът на комагенските богове бил доста сложен. От една страна, гърците донесли със себе си култовете към Аполон, Зевс, Фортуна. От друга, населението се прекланяло и пред персийските богове — Митра, Ахура. Дори повече, обединявайки се, тези богове получавали допълнителни имена и почти всеки бог представлявал няколко наведнъж. Това било много удобно и за жителите на търговското царство, които нямали време да се задълбочават в теологически въпроси, и за малобройните жреци, които получавали за всеки бог възнаграждение — както от поклонниците на първото му име, така и от поклонниците на второто, и от поклонниците на третото.

Цар Антиох, след като успял да се споразумее с римляните да оставят на мира владенията му, прибавил себе си към пантеона на главните богове. Това събитие трябвало да остане във вековете.

Царят направил големи жертви. Заложил част от владенията си, продал семейните скъпоценности, събрал извънредни данъци и заповядал да се започне издигането на светилище за всички богове на планината Нимруд, която се извисявала над Самосата. Царят предварително дори намислил

надписа за светилището си. Той трябвало да гласи: „Аз, Антиох, въздигнах този храм, за да възхваля себе си и моите богове“.

И ето че започнало строителството на чудното светилище, посветено на боговете на Европа и Близкия Изток и на един жадуващ за слава жив човек — човек млад, енергичен, но незнаещ къде да приложи енергията си.

На върха на планината Нимруд, която се издига на две хиляди метра, били изсечени в скалите три тераси, всяка широка по няколко метра. На горната тераса били поставени в редица пет колоса с размерите на пететажна къща. Те са толкова големи, че главите им имат над пет метра височина. Терасите били украсени с барелефи, изобразяващи самия цар, прадедите му с техните истински и измислени подвизи, а също така и хороскопи, по които учените успели да определят, че изграждането на светилището започнало през 62 година пр.н.е.

Статуи на лъвове и орли пазели терасата. Когато строителството било завършено, царят заповядал да се прокара калдъръмен път до светилището и „отсега и во веки веков“ два пъти в месеца да се извършват от целия народ тържествени богослужения при статуите. Всеки месец на десето число в чест на възкачването на бог Антиох на престола и на шестнадесето — в чест на неговото раждане.

Известно време жителите на столицата, разбира се, не всички, покорно се катерили по планината, учудвайки се очевидно, защо ли бог е пожелал да избере за своя земна резиденция именно тяхната малка мирна държава и да мъчи в планината земните си поданици. А след това… Какво е било след това не е известно на никой. И не е известно дори кога за последен път шествието начело с жреците се е изкачило в планината. Или царят умрял, или наистина бил безсмъртен и когато му омръзнала Комагена, отишъл да управлява на небето. Тогава жителите на Комагена погребали тленния му прах на върха, като издигнали над гробницата блестяща петдесетметрова мраморна пирамида и полека-лека забравили за Антиох и неговите чудатости.

… Пътят към светилището не е лек. Рано сутринта археолозите на Тереза Хел прекосили край село Есикарър чудесно запазилия се мост на римския император Септимий Север и минали Карак — могила-гробница на цариците от

династията на Антиох, която се пази от кацнали върху колони каменни орли. Тук са погребани осемнадесет царици. По-рано статуите им се намирали върху колоните до могилата. Сега са се запазили само две от тях.

След гробницата започва изкачването на планинската верига на арменския Тавър. Нимруд-даг ясно се откроява на фона на другите планини с геометричната правилност на очертанията си. Изкачването е много сложно и уморително. Горещина обърква дишането, камъни падат надолу от тясната пътечка. И изведнъж, след поредния завой, се показва светилището, величествено дори и сега, след две хиляди години. Под блестящия бял конус на пирамидата на горната тераса има пет статуи. Само на едната се е запазила главата. Това е щастливата Фортуна. Останалите статуи са загубили главите си; в течение на две хиляди години не един път земетресения са карали върха на планината да трепери, воини от чужди армии са се старали да разрушат неясното и затова враждебно светилище.

Основните статуи, релефите и фигурите на зверовете са изработени от прекрасни майстори; цар Антиох не е жалил пари за най-добрите скулптори и архитекти на Персия и Рим. А може би ги е намерил сред своите малобройни поданици? Това никога няма да узнаем. Царят е оставил надписи и за себе си, и за прадедите си, но никъде няма имената на художниците.

Археологическата експедиция, която работила на върха на планината наистина при много тежки условия — през деня температурата се покачвала до петдесет градуса, нощем падала под нулата, без вода, без никакво петънце от сянка на много километри наоколо, — за пет сезона разчистила разрушеното светилище, освободила терасата от парчетата и изправила шест търкалящи се на земята грамадни глави. Четири на богове и две на пазачите на светилището — лъвът и орелът.

Главите на боговете, изправени на терасата до телата им, приличат на главата чудо от „Руслан и Людмила“, особено главата на Зевс-Ахурамазда — бащата на боговете. Късата му брада на пръстени обвива брадичката и очите под високата персийска шапка гледат отчуждено и надалече. До него е главата на бог Антиох — още млад, красив и също с висок персийски калпак тиара. В лицето прилича на Александър Македонски, а тиарата говори за това, че принадлежи към рода

на Ахеменидите. Малко по-надалече е главата на бога на Слънцето Аполон-Митра-Хелиос-Хермес (може би това е най-сложният от боговете — съединил в едно четири имена) и най-накрая главата на полубога, на любимия герой на Антиох — Херакъл-Артагон-Арес. Лицата на всички статуи са изработени според каноните на елинистичното изкуство, но всички богове, като се започне от бащата на боговете Зевс и се завърши с Антиох, имат на главите си високи персийски калпаци тиари.

Експедицията на археолозите завършила работата си. В резултат на петгодишния труд е разкопано и подредено най-слабо известното от чудесата на света. Но въпреки че през 1958 година археолозите напуснали върха на планината, една от тайните на Нимруд-даг останала неразгадана. Не е отгатната тайната на петдесетметровата пирамида. Защо е построена? Наистина ли там е погребан Антиох, както предполагала Тереза Хел, която открила до светилището надпис: „Най-висок връх се оказва този, който се намира до небесния трон на Зевс“.

Експедицията направила опит да проникне до центъра на пирамидата, но блоковете се разместили и срутване скрило започнатия тунел. Трябвало да се отстъпи. Никой не знае какво се крие под пирамидата.

ПЕТРА
Розовият град на Мойсей

В началото на миналия век Отоманската империя още здраво държала в ръцете си Близкия Изток. Европейските пътешественици, които проникнали в дълбочината на турските владения, рискували главата си. И все пак интересът към източните страни, който пламнал в Европа с експедицията на Наполеон в Египет, бил толкова голям, че все нови и нови пътешественици, шпиони, мисионери слизали в ливанските и сирийските пристанища и заедно с керваните, преоблечени като мюсюлмански търговци, дервиши или пилигрими се стараели да се доберат до Мека, Медина и до забравените приказни градове на пустинята, споменати в библията, но които не били видени почти от никакъв европеец от времето на падането на Римската империя.

Чернобрад и окъсан пилигрим бил и Йохан Буркхардт, швейцарски учен ориенталист и пътешественик, който решил през 1812 година да премине с керван от Дамаск до Кайро. Той научил арабски език, безупречно извършвал намаз[1] и по ученост можел да съперничи на който и да е молла. Разбира се, това не го спасило от най-различни фатални случаи и по време на дългото странствуване на няколко пъти животът му висял на косъм. Ако разберели религиозните фанатици, че сред тях има неверник, нямало да го заведат до най-близкия град, за да го предадат в ръцете на съдиите; смъртта в пустинята е честа спътница на керваните и едва ли някой би забелязал, че пилигримите са станали с един по-малко.

Синайските планини, изсушени от слънцето, са еднообразни и безкрайни, а кладенците, напълнени с възгорчива вода, са толкова далече един от друг, че ако един от тях пресъхне, керванът никога няма да стигне до следващия. Швейцарецът чел библията внимателно — именно тук минавал пътят на евреите, които вървели с Мойсей от Египет. Тук сред сивите скали и каменистите сипеи са гладували, измъчвали са се от жажда и са умирали уморените бегълци.

Но тук ли? Могли ли са да оцелеят хора в тази каменна пустиня?

— Утре ще пристигнем във Вади-Муса — казал началникът на кервана.

— Там ли ще денуваме?

— Не, ще устроим лагера ей в онази долина. Там има извор.

Зеленото петно в подножието на планината потвърждавало думите на керванбашията.

Йохан знаел, че керванът ще мине през долината на Мойсей. Може би там са се запазили следи от пророка. Но как да изостави кервана, без да събуди подозрения?

Коя е тази планина отпред, по-висока и по-стръмна от другите? Швейцарецът я познал. За нея не веднъж бил слушал и в Дамаск, и по пътя дотук. Това е свещената планина на мюсюлманите, планината на Гарун, на която не смее да се изкачи никой освен правоверният мюсюлманин. Когато разтоварените камили легнали под оскъдната сянка на дърветата, а керванджиите се събрали в кръг пред огъня, чернобрадият пилигрим се приближил до началника на кервана.

— Искам да се изкача на планината на Гарун — казал той.

— Това е трудно.

— Искам да принеса в жертва на Гарун коза. Дадох такъв обет още в Дамаск.

— Твоя работа — отговорил керванбашията. — Само че до настъпването на нощта се върни. На разсъмване потегляме.

Козата силно блеела, изплашена от тишината на мрачните скали, и опъвала въжето. Буркхардт едва дочакал да се затули лагерът. Ето най-после пътеката свила зад голям камък. Хайде, върви де, нещастнице, не е ли все едно как ще загинеш — дали ще те принеса в жертва на Гарун, или на чакалите. Да, тук вече няма да ни видят. Швейцарецът заклал козата, скрил я в малка пещеричка и ускорил крачките си. Слънцето се издигало високо, дългият халат пречел на движенията на пилигрима, а манерката го удряла силно по крака.

Пътникът скоро изоставил пътечката, която водела към сивата планина, и побързал надолу, към тъмнеещия се сред скалите проход. Зад него се криел Синай, библейският град. Проходът Сик е скалата, разцепена от жезъла на Мойсей, откъдето бликнала вода. Така казвали керванджиите, които не за пръв път минавали по тези места. Наистина малцина от тях са надзъртали в страшния проход …

Сигурно жезълът на Мойсей бил чепат, помислил си

пътешественикът, защото черният проход с двадесетметрови пропасти бил тесен и криволичещ. На сянка скалата била влажна — извор се промъквал на капки и няколко храстчета висели на стената. Дъното на прохода — плоско, посипано с камъни, някои леко овални — говорело, че наистина в прохода някога е текла вода. Внезапно проходът свършил и пред пътешественика се открил вълшебен град. Той бил розов, жълт, охрен, небесносин — разноцветните скали незабелязано преминавали в къщи, украсени с колони и великолепни портики, и скалите, надвиснали над града, тъмнеели с четириъгълниците на прозорци и врати, като че ли жителите току-що са заминали оттук, забравяйки да ги затворят.

Но първото впечатление се оказало измамно. Градът бил мъртъв, отдавна и безвъзвратно. Застланите с плочи улици били засипани с чакъл, фонтаните и басейните празни и прашни, капителите и стените на къщите и храмовете нащърбени от безжалостния горещ вятър.

Йохан се спрял пред двуетажна сграда. Тя се била запазила почти изцяло, само една колона била паднала изземи. От пръв поглед личало, че сградата била построена под силното влияние на римската архитектура, ако не от самите римляни. Именно такива, си мислел Йохан, са били дворците на Рим. Но го учудвала една черта, обща за всички сгради. Всичките — и дворците, и храмовете, и дори гробниците — били изсечени в скалите, всичките били от цели парчета, монолитни.

Сградите били врязани плътно в скалите, понякога само старателно обработената фасада създавала илюзия за дворец; зад нея освен малка ниша нямало нищо. Получил се театър — град-декорация, който някакъв шегаджия, без да си жали труда, дълги години е изрязвал за собствено удоволствие.

Не всички фасади напомняли римските. Буркхардт се натъкнал на цяла улица от постройки; приличащи на египетски храмове. Други били с непозната архитектура, каквато пътешественикът не бил срещал по-рано.

Но ето че започнали да се срещат и истински къщи, също изрязани в скалите. Те били на два етажа и до втория очевидно трябвало да се стига по стълба. Стълбите не се запазили.

В целия град Буркхардт видял само две съоръжения, които се намирали отделно: малък храм и триумфална арка от

римско време. Храмът, полузасипан с чакъл, излизал от земята с кръгъл купол. Ако бил от римско време, то значи, че това било една от първите в света куполни сгради.

Слънцето залязвало и трябвало да се връща. На пътешественика му се искало да се изкачи на една от околните скали: там можело да има останали следи от пребиваването на Мойсей. Макар че Буркхардт вече не бил сигурен, че именно древните евреи са основали този град и са живели тук.

Буркхардт се спрял в амфитеатъра. Долните редове и сцената били засипани с пръст, но все пак не било трудно да си представи този театър, пълен с народ. Дори някак си го дострашало. Намирал се в празен, от много столетия празен град и изведнъж му се сторило, че сега ще се появят сенките на законните стопани на това тайнствено място.

… Чернобрадият човек в дълга дреха на пилигрим забързал към изхода на града, към тесния проход. Залязващото слънце обагряло стените на приказните дворци в червен, кървав цвят и стените се приближавали все по-близо, стараейки се да погълнат неканения пришълец. Последните два километра Буркхардт тичал по криволичещия проход и му се струвало, че зад него се чуват тежки стъпки…

Керванджиите посрещнали пилигрима с шеги. Много бил изнемощял и пребледнял, като че ли бродил седмица в пустинята без вода.

Отчетът на Буркхардт за града на Мойсей бил публикуван едва след десет години, вече след смъртта на пътешественика. И колкото и кратък да бил, веднага предизвикал интерес към тайнствения град в Синайската пустиня. За него говорили, писали, правели предположения. Буркхардт бил последван от други пътешественици, към древните ръкописи се насочили историците и пламнал люта спор.

Поддръжниците на библейската версия твърдели, че този град, наричан от римляните Петра, е същият онзи Синай, който се споменава в библията (Петра на гръцки значи „скала“). Именно тук са се спирали евреите по време на извеждането и от тях бил построен тайнственият град. Били намерени и документи, в които се казвало, че Фулчер, свещеник и хроникьор на краля на кръстоносците Балдуин I, бил там през 1101 година и също смятал, че градът именно е Синай.

Но колкото повече хора посещавали града, открит от

Буркхардт, колкото повече се изнамирали документи, отнасящи се до историята на Петра, толкова по-слаби ставали позициите на поддръжниците на библейската версия. И вече първите разкопки в началото на нашия век напълно разгромили позицията на библейците. Петра нямала никакво отношение нито към Мойсей, нито към извеждането на евреите от Египет. В началото на VI век пр.н.е. в Синайските планини се преселило арабското племе на набатейците. Пришълците от север изместили племето на едомитите. Главният град на едомитите — Села — се намирал в оазис. Скрит от планините, встрани от търговските и военните пътища, богат на изворна вода, този оазис се оказал идеална крепост, тъй като единственият път, който водел за там — Сик, двукилометров проход — можели да го защитят само няколко войници. След това набатейците покорили съседните племена и разпростреле властта си над целия район на Синайските планини. Села се превърнала в най-големия търговски център по пътя от Южна Арабия за Сирия и Ливан. Към 312 година пр.н.е. набатейците станали толкова силни, че успели да отблъснат два военни похода, предприети срещу богатото планинско царство на Антигон, цар на Сирия, наследник на Александър Македонски. Набатейците били съюзници на египетските Птолемеи, а после и на Рим и войските им участвували в похода на римския император Гал срещу Арабия. Юлий Цезар молил царя на набатейците Малик да изпрати кавалерийски отряд за египетската война. Столицата им станала известна в цял свят под името Петра.

Върховете на могъществото си набатейското царство достигнало на прага на новата ера, когато границите му достигали до Дамаск. Набатейците обаче не могли да устоят пред Рим. След покоряването на Сирия и Палестина дошъл ред и на Петра. Последните й независими царе са се отбранявали в течение на няколко десетилетия, като използували за укрепления заобикалящите я планини, но в края на краищата били принудени да се предадат. През 105 година император Траян завзел Петра, царството на набатейците се подчинило на Римската империя.

Това не означавало, че Петра изцяло загубила самостоятелността си. Римляните били заинтересувани малките царства като Петра, Палмира и Комагена да си запазят

определена автономия, прикривайки източните владения на Рим от войнствени съседи. Петра служила за заслон преди всичко от партите и от номадските бедуински племена, нападащи керваните и заплашващи оживената търговия на Рим с Изтока.

Набатейците принадлежали към арабските племена и пишели на арамейски език, който бил вместо латински по тези места и именно тяхната писменост, развила се от арамейската, послужила за основа на съвременната арабска писменост. Най-голям разцвет Петра достигнала през годините на римското господство. Почти всеки керван, идващ от Арабия, се спирал в града, където имало много вода: всички ручеи и извори от околните планини старателно се контролирали и нито капка влага не се губела напразно. В многобройни цистерни и резервоари целогодишно се съхранявала прясна, чиста вода, по-ценно богатство, отколкото златото.

Първите жители на град Села очевидно са живели в пещери — скалите от мек пясъчник се обработвали добре, а дървото почти не се среща по тези места. Градът не е могъл да се разширява: скалите надеждно ограждали тясната долина, а върховете им били заети от светилища, древни олтари. Налагало се да се прониква в скалите.

Скотовъдците едомити живеели в пещери. Нямали време да мислят красива ли е пещерата, главното е, че в нея било топло през зимата, когато горял огън, а прохладно в зноя. Мазките на чернилката от пушека шарили с черни езици скалите, димът се разстилал, излизайки навън.

Набатейците искали да си направят столицата красива. Отначало украсявали гробовете: асирийските и египетските пилони и гладките стени били заменяни с изравнения откос на скалата. След това някой изрязал портал над вратата на пещерата. Появил се първият пещерен храм…

Най-великолепните съоръжения в града са храмовете и разкошните гробници на царете, римските губернатори, богатите търговци. Тук са идвали търговци от цял свят и не е чудно, че набатейците, които не обичали да си седят по домовете, отлично знаели как и какво се строи в другите страни. Затова в течение на столетия стилът на скалните сгради се изменял — от лаконизма на Египет и Асирия до изисканите разкошни храмове на късния Рим и Византия.

С падането на Рим замрели оживените търговски пътища, изгубила значението си и Петра. Била обитаема още две-три столетия след гибелта на Рим и тук дори се намирала резиденцията на византийския епископ, но вече по времето на кръстоносците Петра бил напълно забравен и мъртъв град. Водата в кладенците и изворите, за които никой не се грижел, постепенно намаляла, пустинята погълнала оазиса. И само легендите, че по тези места Мойсей е разсякъл с жезъла си планината и се е спрял с народа си, за да си почине от дългия път, се запазили сред рядко срещащите се чергари, които били поразени от величието на града.

Днес Петра не е така недостъпна и далечна, както по времето на смелия швейцарец. От Аман до тук е прокаран път и от време на време възторжени тълпи на туристи запълват улиците на Петра, фотографират се на фона на колоните на царските гробници и на стъпалата на театъра. През последните години археолозите са разчистили главните улици на града, разкопали са олтарите и храмовете по върховете на околните хълмове, поставили са на място падналите колони и са подновили триумфалната арка. И все пак в града има работа още за не едно поколение археолози и изкуствоведи.

Когато туристите се приближават до Сик, биват предупреждавани: бъдете внимателни! Петра не винаги с желание приема гости. Не, не духовете на отдавна загиналите набатейски войници пазят прохода в скалите. Самата природа, по-рано покоряваща се на хората, е станала отмъстителна и коварна. Ако в планината падне случайно пороен дъжд, което макар и рядко, но се случва, водата се стича надолу, към Петра. По-рано е имало басейни и цистерни, които разпределяли и укротявали водата, колкото и много да била. Сега потокът, смесен с камъни и кал, се устремява към Сик — единствения изход от котловината. Пътникът, който по това време се оказва там, е обречен на смърт. Петметрова водна стена внезапно, без всякакво предупреждение, запълва прохода и няма накъде да се отстъпи, няма накъде да се избяга от потока: стените са отвесни. Така неотдавна загинала голяма група туристи на път за Петра.

Но дъжд вали рядко, много рядко. „Розовият град, стар като самото време“ — така писал един английски поет за него преди сто години. Градът, нерушим като скалите, в които е

изсечен, стои подобно на паметник на малкия народ, който обичал и разбирал красотата.

---

[1] Намаз — един от главните ислямски обреди, който се състои във всекидневни петкратни молитви. — Бел.ред. ↑

ХАДРАМАУТ
Градовете на небостъргачите

Някои езиковеди уверяват, че думата „хадрамаут“ може да се преведе, като „присъствие на смъртта“. Може и да не е така, но едва ли на земята ще се намери сурова пустееща местност по-малко пригодена за живот на хората, отколкото каменистите долини на Южна Арабия — Арабия феликс, „щастливата земя“, както я наричали древните гърци, знаещи за нея от разказите на водачите на кервани, които докарвали от там благоухания и екзотични тъкани.

Пътникът, който прониква към Хадрамаут от Аден, трябва предварително да се подготви за трудния път. Сега по тези места се появиха някакви пътища и до някои градове на Хадрамаут може да се стигне с кола, но допреди няколко години керваните, отиващи в Хадрамаут, наемали солидна въоръжена охрана и се запасявали с вода и храна. В пустинята могли да се натъкнат на разбойнически банди, организирани от някой шейх, който не виждал в разбойничеството нищо позорно за истинския воин.

От кладенец до кладенец, обозначени от редки дървета и ниски бедуински шатри, покрай гробища, приличащи отдалече на разпилени камъни, по склона на сухи рижи скали, по пресъхнали корита на стихийни водни потоци, влачещи камъни, тиня и дървета, покрай кулите на рядко срещащи се села — покрай целия този враждебен и негостоприемен свят се нижат редките кервани. В пясъчните и каменисти равнини миражите са чести: пътниците виждат колебливите картини на небесносини езера, села с финикови палми около тях…

Но как се е оказал тук миражът, който се издига в края на равнината до стръмните планини — редици небостъргачи, бели и розови, създадени от широкия размах на таланта на съвременен архитект?

И керванджиите, равнодушни към обичайните миражи, се оживяват, ускоряват крачките и подканват камилите да избързат.

— Шибам — се разнася по кервана. — Пред нас е Шибам.

… На самия край на света, в безводните и диви планини на Южна Арабия, на двеста километра непроходима пустиня от Персийския залив, се намира градът на небостъргачите,

невероятен, но въпреки това жив, съществуващ вече няколкостотин години, имащ собствен султан, пазар и горички от финикови палми. Това е най-чудният от миражите в света — той съществува.

Миналото на Арабия феликс не е много изучено. В наши дни там работят експедиции от археолози, които се стараят да разплетат дългата и сложна история на многобройните държави, съществували в южната част на Арабския полуостров дълго време преди новата ера. Оттук Савската царица е ходила при цар Соломон с безценни дарове, а царството ѝ, тайнствено и недостъпно, географите дълго време разполагали в най-фантастични места на Земята, включително и в Южна Африка.

Сега вече съвсем точно е известно, че Южна Арабия била населена отколе с арабски племена от семитската група, които доста се различавали от северните араби; дори езикът им се различавал от класическия арабски език — бил близък до етиопския.

За пръв път за тези държави се споменава в литературата към 288 година пр.н.е. В труда на гръцкия философ Теофраст се говори за най-древната от тях — държавата Саба.

Сабейците, които заемали крайбрежните райони на най-южната част на Арабския полуостров, били финикийците на южните морета. Царството им напреднало значително по-рано от другите арабски държави поради изгодното си географско положение. Сабейските заселища били разположени на пътя от Египет за Индия. Тук минавали търговски пътища, по които се пренасяли перли от Персийския залив, тъкани от Индия, коприна от Китай, маймуни, слонова кост, злато и щраусови пера от Етиопия. А и самата сабейска земя давала ценни продукти за търговия. Тук растели подправки, получавали миро и благовония — най-ценните стоки на древния свят.

В книгата „Перипъл на Еритрейско море“[1] — основен географски справочник на древността (I век пр.н.е.) — за сабейските пристанища се говори като за богати селища. Сабейците имали монопол над мореплаването във водите на Персийския залив, за който в същия перипъл е казано: „Мореплаването покрай бреговете на Арабия е опасно. Там няма пристанища, места за хвърляне на котва и подслоните за кораби не са добри, скалите и подмолите са ужасни.“ Сабейците отлично познавали морето и по-добри моряци от тях

нямало в цяла Южна Азия.

Стоките обаче не винаги са могли да бъдат превозени по море. Често корабите се разтоварвали в сабейските пристанища и стоките се препращали по-нататък по кервански пътища. Те били също така изследвани за пръв път от сабейците и водели на север — към Петра и в Сирия; на запад — през Синай и Египет; на североизток — в Месопотамия и Индия.

В южната част на Арабия се образували малки търговски арабски държави, сред които най-известни били Маин, Катабан и Хадрамаут. Катабан и Хадрамаут, изглежда, нямали излаз на море и се осланяли на оазисите в пустинните планини на полуострова.

Южноарабските държави не били силни във военно отношение. Подобно на Петра, Палмира и Комагена това били градове на търговци, селяни и занаятчии. Те били заобиколени от горички с финикови палми, а зад тях се простирали безводни планини — царството на бедуините, независими и бедни.

Отначало тези държави били теократични, Управниците им носели титлите „мукариб“, което можело да бъде изтълкувано като върховен жрец. Арабите се прекланяли пред богове, приличащи на боговете на Месопотамия. Главни били богът на утринната звезда Астар (вариант на вавилонската Ищар, само че в мъжки облик) и богът на Луната, който се наричал различно във всяка държава (в Саба — Алмаках, в Хадрамаут, както и във Вавилон — Син, в Катабан — Ам). Освен главните в пантеона на арабите се наброявали много богове от по-нисък ранг, някои от които нямали дори собствени имена. За боговете се строели светилища. Едно от тях е намерено в Мариб, столицата на Саба, което представлява овален каменен храм.

Основен проблем на арабските държави, както и днес, бил проблемът за водата. Арабите строели канали, диги и резервоари и един от язовирите бил толкова голям и известен, че се споменава често в античната литература.

Арабите много време преди новата ера създали своя писменост, за чието съществуване в Европа станало известно през XVIII век. Пътешествениците донасяли в Европа копия от надписи и през 1837 година Емил Рьодигер започнал разчитането им.

В южноарабската писменост всеки знак означавал буква и азбуката съдържала всичко 29 знака. Учените смятат, че южноарабската азбука се е отделила от така наречената синайска — свързващо звено между финикийската азбука и египетското йероглифно писмо. И наистина някои нейни букви приличат на буквите от финикийската азбука, но тя се е развивала съвсем самостоятелно и разликата между нея и финикийската е много голяма, каквато е например разликата между славянската и латинската писменост.

Ако първите сабейски градове са възникнали, както смятат изследователите, през II хилядолетие пр.н.е., то сабейското царство е просъществувало повече от хиляда и шестстотин години. Приблизително през V век пр.н.е. властта в Арабия преминала от жреците в ръцете на светските владетели — царете — и оттогава държавите се управляват от малка група най-богати и знатни семейства.

С течение на времето едно от царствата, разположено в центъра на района — Саба, започнало да покорява околните царства и да ги включва в границите си. Първо загубила независимостта си намиращата се на север държава Маин. По-късно, през I век пр.н.е., в Саба бил включен Катабан и най-накрая, вече в началото на новата ера, загубил независимостта си и най-отдалеченият, скритият в планините и пустинята Хадрамаут. Към III век сабатейците обединили цяла Южна Арабия в една държава.

По това време в живота на държавите от Южна Арабия все по-голяма роля започва да играе Етиопия. Близко по култура и език, етиопското царство винаги било тясно свързано с Южна Арабия. В културата и архитектурата на Етиопия и арабските държави ясно се проследява взаимното им влияние. Етиопците спохождали съседите си под предлог за помощ на тази или онази страна във вътрешните конфликти, но предпочитали да не си отиват от тези богати места и се стараели да контролират арабските държави.

От полза за Етиопия били и религиозните разногласия в Южна Арабия. Старите богове на арабите губели влияние, още повече, че властта на жреците вече била подкопана. Тук проникнали юдейството и християнството и почитателите им водели отчаяна борба. Постепенно юдейството взело надмощие и последният сабейски цар се опитал да го обяви за държавна

религия. За християнска Етиопия този акт се оказал удобен предлог, за да завземе Южна Арабия. През VI век сабейското царство престанало да съществува.

По това време икономическото значение на арабските градове намалявало. След сгромолясването на Римската империя замрели керванските и морските пътища: Европа не се нуждаела повече от коприна и благовония. С разрушаването на великия Марибски язовир през VI век — чудото на инженерното изкуство на древността, запустели някога плодородните полета. Градовете все повече се отделяли един от друг и пътищата до тях се забравяли, засипвали се с пясък и обрасвали с бодили.

През 575 година етиопците били сменени от персите, а след още сто години дотук стигнали вълните на исляма. Южна Арабия станала крайна провинция за арабската империя.

Когато след няколко десетилетия се появили първите трудове на арабските историци, преселници от север, то в тях вече нямало нищо нито за Хадрамаут, нито за Катабан: — славни и богати царства, чиито надписи се срещат от Етиопия до Сирия и чиито търговци стигали до Китай, нито за страните, построили язовири и канали, каквито дори римляните не познавали.

Но във вътрешността на пустинята, в долината на някогашното царство Хадрамаут, се запазили няколко града. Те съществували главно от керванната търговия, която се оживила много след VIII век, а също така от отглеждането на финикови палми и развъждането на камили.

Там управлявали шейхове и султани, които ставали все по-независими с отслабването на властта на арабския халифат. Но нито един от тях не успял да се издигне над съседите си: прекалено бедни били пустинните градове на Хадрамаут, прекалено малобройно населението им. То не могло и да се увеличи. В страна, в която всяка капка вода се цени като злато, прирастът на населението се определя от максималното количество хора, което тя може да напои. И ето тъй станало, че „излишните“ млади араби започнали да заминават за Индия и Сингапур — още повече, че в жилите им тече кръвта на древни мореплаватели и търговци. Затова днес в градовете на Хадрамаут благосъстоянието на жителите зависи не само от количеството вода в кладенците, но и от изгледите за

реколтата и оживеността на търговията в Калкута и Сингапур. Ако работите вървят добре, то капитан на сингапурски плавателен съд или собственик на калкутско дюкянче ще преброи пачка рупии и ще ги изпрати в никому неизвестния, изгубен в пустинята град Шибам. А на старини и той ще се върне в родината…

Може да се предположи, че по време на сабейците къщите в Шибам не са били високи и не са се притискали така плътно една до друга. Но според това доколко обеднявала страната и ставало трудно да се живее, всяко село, всяка къща строяла непристъпна кула: заседналите жители ги заплашвали набезите на бедуини, а и съседът често пъти ставал враг, защото нито земята, нито водата не стигали и на двамата.

Не е било необходимо град Хадрамаут да се загражда със стена: тази роля изпълнявали задните фасади на къщите, които плътно се допирали една до друга. В града можело да се влезе само през единствената врата.

Всеки си строял крепост. Първите й етажи със стени, дебели няколко метра — това са складовете, хамбарите, оборът. В стената има една малка врата и бойници от двете й страни. Бойници има и на втория, и на третия етаж. И едва от четвъртия, където няма да се изкачи враг, започват редица прозорци — там живеят хората. Голямото семейство, живеещо в къщата, населява всичките горни етажи — обикновено в небостъргачите те са седем-девет.

Животът на върха на собствената крепост е удобен и от хигиенна гледна точка. Тесните улички, по които не може да се провре дори каруца и където по средата тече ручейче от нечистотии, миришат лошо и са задушни. Горе, под самото небе, е по-чисто и по-прохладно.

Над Шибам, най-големият от градовете на Хадрамаут, се издига многоетажният дворец на султана, който се различава от другите къщи по това, че върху бялата вар е нашарен с червени ивици.

Сега времената на междуособиците са вече минало, но традициите са силни. Ако се срути от старост някой небостъргач, на негово място строят друг, също такъв или дори по-висок. На широчина градът не расте: оазисът е малък, земята е нужна за финиковите палми. А и населението почти не се увеличава: макар че вода има в изобилие, тя е дълбоко

под земята и все още не може да се достигне — няма нито техника, нито сили.

… Главната улица на Шибам е корито на стихиен воден поток, който влачи камъни, кал, дървета и разрязва града на две. Тук, в пясъка, са направени кладенци и към тях от сутринта се точат жени с глинени стомни, с фереджета, в дълги дрехи — сини в Шибам, зелени, червени или черни в другите градове.

Сутрин на пазарния площад пристигат кервани и бедуини от пустинята. Селските жители се различават от градските по високите шапки с периферии. Бедуините се ограничават със забрадки на главите, жените им не си закриват лицата. Те са украсени със сините точки на татуировката. А градските жени на Хадрамаут си боядисват лицата: рисуват зелени и кафяви ивици надлъжно на носа и върху веждите и си покриват бузите с блестяща жълта боя. Затова те изглеждат (на този, който ги види без фередже) като оживели страшни идоли. Казват, че този обичай е останал от времето на Савската царица. На европейска журналистка, която била поразена от обичая, й показали в Шибам алабастрова скулптура отпреди две хиляди години. Женската главичка била боядисана по същия начин, както се боядисват днес жените от града на небостъргачите.

От древността се е запазил и обичаят да се украсяват къщите. Те са се извисили към небето, но вратите им са малки и двете им крила, а също и черчеветата, и капаците на прозорците са украсени богато с дърворезба, на горните етажи има много колони с резба, по стените се вижда орнаментална украса.

И това не е чудно, нали Южна Арабия е била прочута със скулптурите си, някои от тях и сега красят музеите на света. В Хадрамаут са красиви и джамиите, и мавзолеите, в които през традиционните мюсюлмански форми прозират правите линии на абисинските обелиски — дори хилядолетието на мюсюлманството не е могло напълно да заличи древните връзки на тези страни.

… Керваните напускат града късно вечерта, за да преминат през нощта проходите. Въпреки че сега бедуини не нападат търговците, към морето все пак се стремят да тръгнат през нощта, така е прието и сигурно докато по пустините на Хадрамаут кретат кервани от камили, те ще напускат градовете

през нощта. Макар че вече никой няма да помни защо.

---

[1] Перипъл или перипли представляват особен жанр в античната литература. В тях се описват крайбрежията на моретата, покрай които се движели древните мореплаватели. — Бел.ред. ↑

ДОЛИНАТА ГЬОРЕМЕ
Пещерите на Кападокия

Случва се, че големи центрове на цивилизацията, градове, забележителни паметници се оказват встрани от големите пътища. Жителите ги напускат, пътищата обрасват… Ако хората се завръщат тук след много години, те често пъти нямат никаква представа за това, кой е построил този храм или е изсякъл в скалата онази пещера. И смятат, че са го направили духовете на цар Соломон или дори пришълци от космоса.

Така се случило с Петра, с Баалбек, така се случило и с долината Гьореме. И това съвсем не означава, че долината е обрасла с джунгли или е засипана с пясъци. В нея има турски села и хората се изкачват по тесните стълби на изоставените храмове, където съхраняват зърно и сушени кайсии. Но жителите не знаят кой, кога и защо е създал това чудо на света, едно от най-необикновените и като че ли от най-малко известните.

Долината Гьореме „открил“ само преди петдесет години белгиец йезуит и известно време учените смятали странните му съобщения за шега или грешка на мисионера.

… Почти в самия център на Турция, в провинция Анадола, самотно стърчи четирикилометровият изгаснал вулкан Ерджияс. Снежният му връх ясно се откроява на чистото синьо анадолско небе. При великана се събират три турски провинции — Кайсери, Невшехир и Нийде.

Някога си, в предисторическите епохи, вулканът обилно изригвал и залял с много метри лава широката долина. С течение на времето дъждовете и ветровете прерязали слоя лава, раздробили го на много хълмове, стълбове, конуси и стени. Когато тук дошли хора, а това се случило преди няколко хиляди години, и заселили долината, разбрали, че е по-удобно да се издигат къщи в кулите от лава, отколкото да се строят долу, на плоската земя. Още повече, че почвата е плодородна и всяко късче земя, която ражда и зърно, и грозде, и други плодове, е ценно.

И се е получил град, по-точно цял фантастичен свят, който напомня едновременно лунни планини, мравуняци на гигантски термити, капризни творения на скулптор авангардист или гигантско легло на факир с набити гвоздеи. В

него има къщи гъби, къщи пирамиди, къщи обелиски, къщи куполи, къщи стени, къщи захарни бучки, къщи ракети. Те се издигат от долината на групи или самотно и никой не знае точно колко пещери има тук — те са хиляди.

Историята на заселването на долината Гьореме, или както са я наричали в древността Корема, наброява няколко хилядолетия. Вече през римско време град Кайсери (Кесария), разположен в края на долината, бил оживен търговски център, през който минавали керваните от Черно море за Сирия и от Армения за Бейрут. Тук се сблъсквали хора от много народности и зараждащата се християнска религия намерила сред тях много привърженици. През III век тук се образувала голяма предимно гръцка християнска община. Слуховете за нея се разнасяли от керваните по целия свят. Отшелници и монаси се стичали тук от цялата Източна Римска империя.

Фанатиците и анахоретите[1] от ранното християнство сметнали пещерите на Гьореме идеални за отшелнически живот. Самите пещери са сухи и удобни, в тях е прохладно през най-голямата жега и топло през зимата, а долу, в падината, има вода, плодове и местното население с нищо не пречи на брадатите дрипави аскети, които са най-вече незлобливи и прекарват дните си в молитви към своя бог. А свободни пирамиди и кули има много — ще стигнат и за десет хиляди отшелници.

Към IV век тук се образували първите манастири и като постеснили малобройните кападокийци, заели значителна част от обширната долина.

Манастирите се множели и процъфтявали в течение на двеста години, докато през VI век в този край не нахлули персите, които разпръснали много християнски общини. После тук се появили арабите и град Кесария не можел вече да дава подслон на християните.

Но преследването на християните почти не засегнало манастирите и пещерите. Нито персите, нито арабите се опитвали да установят здрава власт в лабиринта от хълмове и кули, където дори денем е лесно да се заблудиш, особено ако се вземе под внимание, че долината заема площ от почти двеста квадратни километра.

От Кесария и други градове на Анадола тук се стичали преследвани хора и се разселвали по пещерите. Предполага се,

че към края на I хилядолетие в Гьореме живеели приблизително тридесет хиляди християни.

Кулите и конусите сега давали подслон не само на един аскет, а на няколко семейства. Изсичали се все нови и нови етажи, пещерите се съединявали със стълби, преходи, тунели, мостчета. В тежките времена на първия етаж на кулата никой не живеел и стълбите се прибирали в момент на опасност. Затова пък по-горе се населявали по пет, десет, петнадесет етажа и дори се е запазила една двадесететажна „къща“, продупчена вътре като мравуняк от стаи, зали и преходи.

Някогашните килии на отшелниците се разширявали и превръщали в просторни църкви, украсени с колони и фрески. Бегълците се разделили на няколко секти и всяка се стараела да надмине съперниците си по богатството на църквите и манастирите…

А отвън непосветеното око не би могло да види нищо. Тук-таме по стените на конусите и пирамидите се чернеят четириъгълниците на прозорчета и тесни врати и никога няма да се досетиш, че там, в глъбината и полумрака, са скрити стаи, зали, църкви, складове. Това бил лъжовен свят на фасадна бедност, на малки прозорчета, свят, в който малцина от външните лица били допускани и малцина могли да оценят истинската му сила и размах.

А и полята, по-точно парчетата земя, разпръснати между скалите, изглеждали малки и във всеки случай не толкова плодородни и богати, каквито в същност били. Най-голямото селище в Азия на ранните християни напълно се самозадоволявало, а манастирите забогатявали, въпреки че властта в страната принадлежала на „неверниците“.

Войните на мюсюлманите и кръстоносните походи, залезът и гибелта на Византия — всичко това минавало встрани и както и по-рано учените богослови се усъвършенствували в теологичните спорове, селяните си отработвали данъка на манастирските полета; виното, отлежало в каменните зимници, се извозвало с бъчви в градовете, където се ценяло добре.

Но нови пришълци единоверци нямало, а старите постепенно се разотивали, понякога сменяли вярата си, напускали обитаемите пещери. В градчетата по покрайнините на долината се заселвали турци, те използували запустелите

пещери като складове. Още няколко столетия функционирали две или три църкви, но през 1923 година при размяната на населението съгласно Лозанския договор гърците християни напуснали Гьореме. В някои пещери се заселили турски селяни, но повечето останали празни и в тях се развъдило невероятно количество гълъби. Селяните събират от пещерите птичия тор и наторяват нивите.

… Още действували църквите и последните монаси се трудели в манастирските лозя, но в Европа, отрязана от турските вътрешни провинции чрез многовековната религиозна вражда, забравили за долината Гьореме. И когато белгийският мисионер неочаквано се натъкнал в сърцето на Турция на доизживяващата последните си дни християнска община, бил поразен до дъното на душата си. И не толкова от църквите, изсечени в лавата, колкото от самия факт на така продължителното съществуване на християнска община в центъра на мюсюлманския свят, при това община, която не могла да се похвали с голям брой мъченици и светци: повече от хиляда години почти никой не се е интересувал от долината и нито един „жесток мохамедански цар“ не е организирал кланета на последователите на Христос.

Досега изследователите (трябва да се признае, че не са били много) не могат да кажат със сигурност, че са изучили поне по-голямата част от скривалищата. Гьореме все още остава пещерата на Аладин, чиито съкровища са разпилени в различни стаи.

В кулите на Гьореме, невидими зад четириъгълниците на вратите, са скрити три сравнително големи куполни църкви. Всичките изцяло са покрити с фрески — това е един от най-древните и добре запазили се образци на византийското изкуство. Най-богата и интересна се смята църквата на Тъмата. Фреските ѝ са в ярки и светли тонове, меките и дори нежни линии напомнят фреските на руските катедрали. Църквите са създадени далече от бедствията и сътресенията на големия свят. Това се чувствува, като гледаш фреската, изобразяваща елегантен юноша с бастунче, в развяващо се наметало, макар че юношата не се намира на разходка — това е св. Георги Победоносец, който точно в този момент се бори с дракона, наистина твърде миролюбив наглед.

Спокойствие цари и на голямата, чудесно нарисувана

фреска, изобразяваща Пантократора в чашата на купола. Пророците са издължени и извити, защото са извити старателно изрязаните в лавата колони и пиластри.

Втората църква от този род е Ябълковата. Монасите много не се замисляли как да нарекат храмовете си. Църковните власти на Византия били далече и не могли да упрекнат отшелниците в лекомислие. Затова голямата църква, където било тъмно, нарекли църквата на Тъмата, а втората, пред чийто вход растели ябълки, нарекли Ябълкова. А ако е имало и други имена, официални, за тържествени случаи, никой не ги е запомнил.

В църквите не всички фрески са се запазили така, както би трябвало да се запазят при равномерната температура и сухост на пещерите. Не са виновни езичниците. Никой съзнателно не е оскверняват църквите. Но като се тръгне от XVII век, когато повече от манастирите и църквите били празни, започнали да идват гости. Ту селянин ще надникне, ту случаен пътешественик. А туристите от памтивека ги обединява стремежът да оставят на потомците спомен за себе си. Туристът грижливо или нехайно се подписва на най-видното място. Кой не е виждал тези надписи, не се е учудвал на покъртителното им изобилие и еднообразие? През петстотинте години, колкото и редки да са били туристите, немалко са посетили Гьореме. Още повече през последните години, когато транспортът даде възможност за няколко часа да се стигне от Анкара дотук, а пресата разтръби из целия свят съобщението, че пещерите на Гьореме си заслужава да бъдат видени. Сега много от фреските до височината на човешки ръст са унищожени от слелите се в бели петна драскотини на автографите.

Днес долината е населена от турски селяни. Не така нагъсто, както преди хиляда години, и затова доста от пещерите са празни. Селяните, така както и християнските отшелници преди тях, отглеждат едни от най-хубавите в света сортове грозде, маслини и кайсии. Вратите и прозорците на някои от пещерите са зазидани с камъни заради любимото милионно население гълъби в долината, за да живеят те спокойно и в пещерите да се събира ценен тор. Без черните правоъгълници в стените кулите изглеждат монолитни като мравуняци на термити, проядени вътре от проходи.

Никой не дълбае нови пещери, но по-богатите семейства

разширяват прозорците и вратите и строят фасади като на истински къщи. Дори с балкони. Задните стаи на пещерите се използуват за килери, там никога не прониква светлина. По-бедните селяни само поставят каса и закачват врата на скалата и веднъж в годината варосват стаята, за да изглежда по-светла и по-голяма, но димът от огнището отново я очерня.

Както и по-рано, жителите на пещерите се изкачват на горните етажи по изсечени в скалите стълби и в многоетажните пещери небостъргачи издяланите в стените стъпала се издигат по тъмни шахти на десетки метри нагоре.

На равните тераси на долината — не на всички им харесва животът в пещера — са израснали през последните години няколко градчета. Кулите на пещерните небостъргачи стърчат сред тях, като им придават неестествен, приказен вид и промъкващият се по тесен виещ се път автобус от Кайсери подплашва със сирената си облаци от сиви и синьосиви гълъби… Той спира пред отвореното кафене със столове на каменната тераса и сянката на двадесететажния небостъргач, смесвайки се със сянката на редките смокини, го прикрива от вечерното слънце.

---

[1] Анахорет — отшелник в пустинята, пустинник. Бел.ред. ↑

ШАХИ-ЗИНДА
Човек — това са делата му

Рицарят Рюи Гонзалес де Клавихо закъснял. Закъснял с двеста години — той не заварил Афрасиаб, нито стените му, нито минаретата, нито мавзолеите, нито дворците. И все пак, когато вечерта на горещия, дълъг, прашен ден испанското пратеничество при двореца на великия Тимур видяло в далечината Самарканд, рицарят бил смаян. „Толкова градини и лозя има тук, че когато наближаваш града — писал той, — виждаш сякаш гора от високи дървета, а сред тях и самия град.“

Пратеничеството влязло в чуден град, неповторим, несравним с нито един град от Средновековието. Било през 1404 година. Железният куц Тимур, който завоювал половината свят, докарал в новата столица роби: художници, архитекти, зидари, дърворезбари, златари… Властта на Тимур била голяма, могъществото му необятно, високомерието — необуздано. Селата около Самарканд били преименувани. Вече се наричали Багдад, Кайро, Дамаск — най-големите градове на света трябвало да изглеждат като села в сравнение със столицата на Тимур.

Над Самарканд надвиснал прахът на строителството — в скели били мавзолеите Шахи-Зинда, върволици от роби носели тухли за стените на джамията Биби-ханъм, умели хорезъмски майстори поставяли плочки върху Регистан. Градът бил с цвят на охра, а небесносините и сините глазирани керамични плочи на джамиите и квадратите на изкуствените езера хаузи изглеждали късчета небе, метнати върху жълтата земя. Наоколо шумели тринадесет градини — широк зелен пръстен. Най-голямата от тях — Бехи-Джехан — била толкова голяма, че както уверяват летописците, веднъж конят на архитекта се заблудил там и го намерили едва след един месец.

Но Тимур умрял, изминали още няколко десетилетия и потомците му преместили столицата на държавата в Бухара. Останали само сградите, въздигнати от майстори, чиито имена никой не знае. Но думите на самаркандския историк, отнасящи се за джамията на Тимур: „Човек — това са делата му“, са справедливи. Делата надживели и великата империя, и хората, които са я създавали, и спомена за завоеванията и битките.

… Ако някога ви се случи да слезете от самолета или автобуса в днешен Самарканд, ще си спомните думите на испанския рицар: „Колко градини и лозя има тук…“

Самарканд е голям град, съвременен, с университет, училище, театри, зеленината отдавна се е преселила върху обикновените му асфалтирани улици. И все пак Самарканд на Тимур е жив и силуетът на приказните джамии учудващо естествено се вплита в съвременния му облик.

Зеленият пръстен на градините го обкръжава както и преди петстотин години. Но това не са същите, които е видял Рюи Гонзалес де Клавихо. През многохилядната история на града градините неведнъж са израствали около него и неведнъж градът се е превръщал в пустиня.

Огромният гол хълм на север от града — това е всичко, което е останало от Афрасиаб, прародителя на Самарканд, връстника на древния Рим. Петнадесет метра културни пластове, чирени, тухли са рай за археолозите, а също и разказ за многото столетия живот на Афрасиаб. Пред стените му са стоели армиите на Александър Македонски, тук са идвали кушанските царе и отрядите на първите халифи. Още през античната епоха в Афрасиаб бил прокаран оловен водопровод, който векове подавал вода за цитаделата. Разкопките открили останки от разкошни дворци и мавзолеи…

През 1220 година градът бил сполетян от страшна катастрофа — монголското нашествие. Той оказал съпротива и бил така разрушен, че на повърхността на земята в последна сметка не останало нищо — сринати били крепостните стени, разрушен водопроводът, изгорени къщите и дворците. В течение на сто и петдесет години градът влачил жалко съществуване и там, където шумели градини, вече се движели пясъчни хълмове.

Но от края на XIV век всичко се променило. Денят, когато Тимур решил да направи Самарканд своя столица, станал втори рожден ден на града. За някакви си двадесет-тридесет години Самарканд наистина се превърнал в столица на Азия, в център на търговията и занаятите, в господар на съдбите на далечни и близки народи. И отново се разраснали градините.

Смъртта на Тимур още не означавала смъртта на Самарканд. През времето, когато управлявал Улугбек, внук на Тимур, в Самарканд било построено може би не по-малко,

отколкото по времето на великия дядо. По времето на Улугбек, най-удивителният от монарсите, учен, астроном, хуманист, били изградени много медресета[1] — Самарканд се превърнал в център на азиатската култура.

Сравнително неотдавна учените са успели да открият най-голямото от творенията на Улугбек — обсерваторията му. За нея е известно много: и това, че там са работили най-големите умове на епохата, и това, че въпреки отсъствието на телескоп в обсерваторията под ръководството на самия Улугбек била съставена „Книга на звездните таблици“, която не е загубила значението си до ден-днешен. Но за това после…

Дори след като столицата била преместена в Бухара, в Самарканд не спряло строителството, макар че се осъществявало в по-малки мащаби. В Самарканд има джамии и мавзолеи, които се отнасят и към XVI, и към XVII век, но все пак основните му архитектурни шедьоври са свързани с времето на Тимур и Тимуридите.

Всеки, който е бил в Самарканд, си има места, които особено са му харесали. Един сънува развалините на грандиозната джамия Биби-ханъм. Друг си спомня за квадрата на Регистан, ограден от трите медресета. Трети за цял живот е запомнил гордата простота на мавзолея Гур-Емир. И е трудно да се спори, и не бива да се спори.

И все пак ще се осмеля да си призная страстта. Готов съм отново и отново да идвам в Самарканд само затова, за да се върна в тишината на Шахи-Зинда, вълшебната улица на мавзолеите. Шахи-Зинда не може да се похвали с размерите си или с величието на замисъла си. Та тази улица не е и замисляна — ансамбълът е възникнал от само себе си, строен е стотици години, мавзолей след мавзолей.

Шахи-Зинда значи жив цар.

Култът му съществувал отколе, много преди идването на исляма, още по времето на разцвета на Афрасиаб, и бил толкова популярен, че проповедниците на исляма сметнали за по-добре да не се борят с него, а да го използуват за прослава на новата религия. Така била създадена легендата за Мохамед Кусам ибн-Абас, братовчед на пророка.

Легендата разказва, че войските на Мохамед Кусам били настигнати от неверниците в светата минута, когато всички воини били коленичили и извършвали намаз — молели се.

Неверниците се възползували от временната небоеспособност на противника и съсекли всички мохамедани. Останал без глава и Мохамед Кусам ибн-Абас. Но загубвайки главата си, той не загубил присъствие на духа. Взел главата си и се спуснал в дълбок кладенец, оттам минал в рая, където живее и досега. Много герои се опитвали да се спуснат в този кладенец, за да узнаят тайните на обезглавения цар.

Мазарът[2], гробницата, по-точно кенотафът[3], тоест лъжливата гробница (истинският Мохамед Кусам никога не е идвал в Самарканд), е станал първият мавзолей от комплекса гробници на Шахи-Зинда. Погребването до гроба на светията трябвало да осигурява допълнителни блага на оня свят и затова много велможи и молли се стараели да получат правото да бъдат погребани там. Успявали малцина, но те били богати и знатни и мавзолеите им са най-хубавите в Средна Азия.

Шахи-Зинда е строен два пъти. Първия път — преди завземането от монголците. Улицата на мавзолеите стръмно се спуска от мазара на Мохамед Кусам и авторът на „Захарната книга на историята на Самарканд“ подробно описва молитвите и обредите, които трябва да извършиш, ако вървиш от гробница на гробница. Археолозите са намерили останки само от първия комплекс Шахи-Зинда — нито един мавзолей не се е запазил изцяло.

Монголците, като завзели Самарканд, не докоснали мазара на „живия цар“, страхувайки се от отмъщението на чуждия за тях, но възможно силен светия. Затова пък из основи разрушили другите мавзолеи. Отново Шахи-Зинда бил създаден главно при Тимур и Улугбек.

Тук са погребани роднините на Тимур и знатни духовни лица. Всеки мавзолей е шедьовър на ислямското изкуство. Новите мавзолеи не бивало да надвишават мазара на Мохамед Кусам и затова размерите на паметниците са строго ограничени. Това задължило строителите да вървят по пътя на усъвършенствуване на формите и украсяване на гробниците. Създаденият ансамбъл изглежда като издигнат по единен проект.

Мавзолеите на Шахи-Зинда са главно квадратни съоръжения под разнообразни куполи. Куполът, порталите, колоните и дори стените са покрити със сини и шарени глазирани керамични плочки.

Мавзолеите са общо двадесет и пет. Над всички се извисява мазарът на Мохамед Кусам, за който още през XIV век е писал знаменитият арабски пътешественик и географ, Херодотът на арабския свят, Ибн-Батута: „Гробът е благословен. Над него е издигнато четириъгълно куполно здание, на всеки ъгъл са направени по две мраморни колони, мрамор със зелен, бял и червен цвят. Стените на зданието също са от разноцветен мрамор със златни орнаменти; покривът е от олово.“

Оттогава зданието неведнъж е престроявано и облицовано със сини и шарени глазирани керамични плочки и мозайка.

Мазарът на Мохамед Кусам е ограден от други мавзолеи — тясно им е там, всеки собственик е искал неговата гробница да се намира колкото се може по-близко до мавзолея на светията. Най-много от всички е провървяло на три мавзолея: на Туман-ак — жената на Тимур, на известния религиозен деец Ходжа Ахмал и на „момичето, умряло в целомъдрие“ през 1360 година. Повече за това момиче според мен нищо не е известно.

Много е красив мавзолеят на Туман-ак. Глазираните керамични плочки и мозайката му са връх на декоративното изкуство на тимуровската епоха. Порталът е богат, с чисти бои, килим, в който се преплитат цветя, клонки и надписи. Той не е небесносин като другите, а преобладава виолетовото и затова още повече изпъква в света, където има два цвята: охрата — пясъкът, и небесносиният — небето.

По-скромен е мавзолеят на емир Бурундук — един от военачалниците на Тимур. Военачалникът много забогатял по време на походите, но потомците му може би не са посмели да построят мавзолей по-хубав, отколкото на членовете на царския род, а може би просто са запазили парите за живите.

Колкото по-надолу се спускаме по улицата-стълба, на която никой досега не е живял, толкова по-изискани стават формите на мавзолеите, толкова по-фини са орнаментите по глазираните керамични плочки, макар че често се губи чистотата, лаконичността и благородството на линиите — изменя се времето, изменят се вкусовете и модата. Мавзолеите, които са построени в долната част на улицата, са издигнати вече през следващия век, след смъртта на Тимур.

Архитектите н историците на архитектурата могат да отнасят мавзолеите към различни школи и направления, могат да разказват подробно за изящните полукръгли арки и

щитовидните им пандативи, но когато бях там, ме вълнуваше друга мисъл: прищявката на съдбата е събрала тук гробниците на различни хора, от царицата на воина, моллата и „момичето, умряло в целомъдрие“. И все пак от всички мавзолеи най-висок е този, който е построен долу, почти на края на улицата — мавзолеят на астронома Руми.

Руми бил приятел и съратник на Улугбек. През живота си той не е спечелил нито богатства, нито земя, нито принадлежал към знатен род. Но бил най-великият математик и астроном на своето време и затова Улугбек построил гробницата на Руми до мавзолеите на хановете и цариците и я направил, макар и мъничко, по-висока.

В последна сметка най-хубавият мавзолей принадлежи на учения, на труженика, който бил къде по-близо до тези, които чертаели плановете на гробниците и джамиите, отколкото до тия, които са погребани в другите мавзолеи.

Шахи-Зинда е красив отвсякъде. И от върха на хълма, откъдето се виждат две синджирчета небесносини куполи; и отдолу — тясна разноцветна улица зад арка от портали; и отдалече, от града, когато изглежда като присънила се страница от приказките на Шехеразада, и отблизо, когато учудва с буйството на фантазията и богатството на багрите. Той е малък, а впечатлява повече, отколкото пищните джамии и грандиозните минарета на други източни столици.

---

[1] Медресе — мюсюлманско духовно училище. — Бел.ред. ↑

[2] Мазар — култово съоръжение над гроб, място за поклонение при мохамеданите. — Бел.ред. ↑

[3] Кенотаф — празен гроб, тъй като тялото на починалия е погребано другаде. — Бел.ред. ↑

ОБСЕРВАТОРИЯТА НА УЛУГБЕК
Палачи и съзидатели

Върху гравюрите от епохата на Възраждането го рисували от дясната ръка на алегоричната фигура на науката, сред най-великите учени на света, тъй като нито един астроном в течение на столетия не може да се сравни с великия самаркандец по точността на изчисленията и наблюденията, които извършил в обсерваторията си.

Но когато през 1908 година руският археолог Вяткин решил да намери останките от тази обсерватория, никой в Самарканд не могъл да каже къде е била. Изглеждало, че следата ѝ безвъзвратно била загубена в онзи трагичен месец на рамазана през 853 година по хеджра[1]…

По времето на седмия рамазан на 853 година по хеджра, а преведено на наше летоброене — на 24 октомври 1449 година, управителят на Самарканд, внукът на Тимур — Улугбек, пристигнал на кон пред двореца си, слязъл от него и кротко се спрял пред портата.

Пазачите се засуетили на входа и началникът на караула изтичал при Абдал-Латиф, нелюбимия син на управника, да съобщи очакваната вече от няколко дни новина: Улугбек се отказва от понататъшна борба и се предава на милостта на победителя.

Същия ден Улугбек се явил пред съда на шейховете. Абдал-Латиф, както се и полага на победител, който не може да убеди нито себе си, нито подчинените си, че е достоен за победата, бил груб и рязък. Обвинявал баща си в жестокост, в несправедливост, крещял му и го заплашвал със смърт.

Улугбек молел само за едно — да му разрешат да остане в Самарканд, където би могъл да се занимава с наука. Решението на съда гласяло: за да измоли греховете си, бившият хан трябва да извърши поклонение в Мека. Синът обещал да запази живота на баща си.

Нощта на същия ден, когато Улугбек най-после заспал, изнурен от бягството и равнодушието, унижен от съда на хора, които само преди месец са пълзели в краката му (а съдът на такива хора е най-жесток), се състоял друг съд, таен. На него най-злите врагове на Улугбек, усърдните защитници на исляма, шейховете, решили да убият хана. Мъртвият хан е по-добър от

живия учен, дори ако стане хаджия. На тайния съд Улугбек бил осъден на смърт.

След три дни Улугбек с хаджи Хусроу напуснал славния Самарканд. В най-близкото село пътниците били настигнати от пратеник. „От името на новия хан ти се заповядва, мирза Улугбек, да оставиш коня си — гласяло посланието. — Не прилича на внука на Тимур да отива на поклонение в такова скромно обкръжение. Ти няма да продължиш по-нататък, докато не завърши подготовката за пътешествието, което трябва да предизвика одобрението на всички правоверни.“

Улугбек слязъл от коня. Нямало къде да бяга.

А през това време към селото препускал Абас от рода на Сулдузите. Баща му бил убит преди няколко години по заповед на Улугбек. В пояса му имало разрешително за убийството на Улугбек. Той се осъждал на смърт за отстъпление от заветите на исляма.

Придружвачите на Абас видели отдалече седящия в сянката на чинара старец. Те го познали. Довели завързания Улугбек на брега на напоителната вада и го накарали да коленичи. Абас се приближил отпред, като се надявал да види страх в очите на пленника, и замахнал с меча. Главата на господаря на вселената се търкулнала към мътната вада, оставяйки тъмна пътечка на прашния пясък. Един от придружвачите се навел сръчно, бързо уловил главата и я хвърлил в краката на палача.

След час вестта за смъртта на бившия управник стигнала до Самарканд. Вечерта я чул и звездоброецът Али-Кушчи — най-близкият помощник, ученик и приятел на Улугбек. Като юноша Али-Кушчи служил на хана като ловец соколар и се харесал на Улугбек с ума си и стремежа си към знания. Ханът го направил приближен и не съжалявал за избора си.

Съобщението за смъртта на хана поразило Али-Кушчи. Той разбрал, че смъртната присъда на Улугбек е смъртна присъда на учениците му и на всичките негови трудове и книги.

Али-Кушчи облякъл върху ризницата си по-скромен халат и скрил в широкия пояс кама. Конят го понесъл по затънтените улички към хълма, от чийто връх се виждал целият Самарканд…

От върха на хълма се виждал целият Самарканд. Над ниските глинени къщи се издигали иглите на минаретата. Вяткин още веднъж обиколил плоския връх на хълма, който едва чуто откликвал с глух екот под краката, сякаш през обгорялата грапава земя се промъквало ехото на скрита пещера. Археологът вдигнал парче от глазирана керамична плочка и на дланта му то изглеждало като огледало — така съвпадал цветът му с цвета на утринното небе.

Вяткин не дошъл случайно на този хълм. Търсейки следите на обсерваторията, той дълги месеци изучавал околностите на Самарканд, ровил се в архивите, разпитвал старците. Най-накрая решил да разгледа архивите на Земското управление.

След привършване на работния ден, когато изнемощелите от жега и прах чиновници напускали Земското управление, археологът се вмъквал в архивата и методично, без да пропуска нещо, преглеждал документи с многогодишна давност. Те миришели на птичи тор и на разяждащ самаркандски прах. Вечерно време на слабата светлина на газената лампа прелитали прилепи и драскали с криле по олющените стени.

След няколкомесечна работа Вяткин открил документ от XVII век, в който се говорело за продажбата на парцел под наименованието „тал-и-расад“, което значи „хълм на обсерваторията“. Този парцел се намирал на хълма Кухак, в съседство с мазара „Четиридесет девственици“.

… В подножието на хълма селяни очаквали Вяткин. Те вече час стоели на слънце и следели странния русин. Вяткин казал, че ще му трябват работници изкопчии — добре ще им плати. Губернаторът лично разрешил да се правят разкопки. Това било истина. Канцеларията на губернатора отделила осемстотин рубли — нищожна сума, но Вяткин не очаквал и толкова.

— Тук не бива да се копае — казал стар узбек. — Свято място е. Тук е бил мазарът…

— Но нали мазарът не е могъл да заема целия хълм.

— Не знаем, не знаем…

— Още по-рано тук е била обсерваторията на Улугбек. Голяма обсерватория, много повече от мазара. Нея искам да намеря.

Старците недоверчиво клатели глави. Решили, че русинът

ще търси съкровище.

… Али-Кушчи, като пришпорвал коня, бързо изкачил хълма на обсерваторията. Черните дървета около грамадната кръгла сграда шумели от вятъра с есенните си листа като с люспи на ризница.

Пазачът изплашено се показал от процепа на вратата, познал Али-Кушчи и му помогнал да слезе от коня,

— Страшни ми са сънищата — казал старецът. — Сега притича Юсуф от селото.

— Всичко е истина — отговорил Али-Кушчи, — господаря го няма…

Върху сивото от прах лице на ловеца соколар като ледени парчета били замръзнали очите.

— Къде са звездобройците? — попитал той.

— Някои се крият по къщите зад вадата, а други се скриха още сутринта.

Али-Кушчи изтичал по широките стълби. Кръглите блюдца с мазнина горели както винаги — пазачът не забравял задълженията си. От стените гледали познатите картини на небеса и съзвездия. Неотдавна Улугбек с помощника си умували как по-добре да украсят дома на науката.

Налчетата на ботушите изчуквали неравномерни, бързи, прекъсващи се звуци по мраморните плочи. Течението извлякло от килия листче оризова хартия с наниз от цифри и го хвърлило под краката на Али-Кушчи. Онзи не се спрял. Той бързал нагоре, към стаята на Улугбек.

След половин час Али-Кушчи слязъл долу. Пазачът влачел след него чувал, яко натъпкан с книги.

— Дай питки за из път — рекъл ловецът соколар, привързвайки с ремъци чувала към седлото. — Не успях да взема от къщи.

… Повече никой не се приближил до сградата, не се изкачил на плоския й покрив, за да наблюдава движението на светилата в черното небе. Покривали се със сив прах сложните прибори и празни били залите и килиите, изрисувани с картини и схеми, изобразяващи планетите, звездите и земното кълбо, разделено на климатични пояси: хората не смеели да се приближат до прокълнатия от шейховете хълм. Засега не смеели… Но една сутрин ходжите обявили волята на

шейховете: обсерваторията, пристанище на неверие и осквернение, трябва да бъде разрушена. Споменът за Улугбек трябва да бъде затрит от лицето на земята.

… До подножието на хълма първи стигнали дервишите. След тях се проточили вярващи и любопитни. Дервишите беснеели, настървявайки тълпата. С тежки мотики, пръчки, нокти те изкъртвали глазираните керамични плочки, украсяващи обсерваторията, чупели приборите. Скоро на хълма дотътрили докараните по заповед на Абдал-Латиф стенобитни машини. Известно време яките стени се съпротивявали на ударите, но все повече тухли и плочки отскачали от фундамента и най-накрая стената рухнала, като вдигнала към нажеженото небе облаци от жълт прах. А после настъпила нощта и хълмът бил празен, и не останала на земята следа от Улугбек, и шейховете си легнали да спят спокойно.

… В Херат Али-Кушчи бил посрещнат от приятели. Там познавали звездоброеца Али-Кушчи, който неведнъж бил ходил в други страни по поръчение на Улугбек, за да се запознае с това, което правят астрономите и математиците. Ловецът соколар стигнал дори до Китай. В Херат бил в безопасност.

След няколко години Али-Кушчи, по това време вече известен в Изтока с името „Втория Птолемей“, се преместил в Константинопол, отскоро завзет от турците и преименуван от тях в Стамбул. Там завършил основното дело на живота си: направил печатно издание на трудовете на Улугбек — книгата за звездните таблици и въведението към тях.

Книгата на загиналия хан веднага препечатали в Дамаск и Кайро. През XVII век три пъти я преиздавали в Лондон, печатали я в Париж, Флоренция, Женева… Точността на звездните таблици е толкова поразителна, че много учени се съмнявали в автентичността им: изглеждало невероятно, че през XV век, преди изобретяването на телескопа, тя била постижима.

Книгата се разпространила по целия свят. Веднъж я видял махараджата на Джайпур — Джайсингх II. Той обичал книгите, а Аураигзеб, Великият Могол, суров фанатик, изпепеляван от жажда за власт и страх да не загуби империята, презрително се надсмивал над прищевките на момчето — Джайсингх бил само на петнадесет години. Но момчето било храбро и отрядите му верни. След една от битките Аурангзеб прегърнал

петнадесетгодишния командуващ джайпурската конница и го нарекъл най-храбър от храбрите.

А най-храбрият от храбрите след това се измъкнал от шумните тържества в чест на победата и се скрил в шатрата си. Четял книгата на хан Улугбек за звездите и това било къде по-интересно и важно от пира и славата.

Годините минавали. Джайсингх воювал много, но щом настъпвала пауза в безкрайната верига от войни и походи, махараджата изоставял армията и се завръщал у дома — в една от своите къщи в Делхи или в Джайпур. Там за кой ли път разтварял поизтърканата книга на Улугбек. Пълководецът се учел.

При двора на Джайсингх живели и работили най-големите индийски учени: Удамбри Худжарати — автор на първите индийски логаритмични таблици и преводач на Улугбек на индийски, великите астрономи и математици Пундарик Ратнакар и Джаганатх. Знаейки за образоваността и мъдростта на младия махараджа, учени от всички краища на разорената страна се стичали при него в двореца и за всеки там се намирала стая за работа, чашка ориз и главното, общество от подобни нему.

И през 1724 година Джайсингх започнал строителството на първата си обсерватория. Той построил пет и четири от тях са се запазили до ден-днешен…

Книгата, разказваща за чудесата на Индия, се намирала на масата на археолога Вяткин заедно с трудовете на Улугбек и Али-Кушчи. В нея под стари гравюри, изобразяващи странни, като че неземни, геометрично правилни здания, пишело: „загадъчни“, „тайнствени“. Авторът на книгата, немски пътешественик, разказвайки за тези, изглеждащи лишени от смисъл съоръжения — за огромните каменни пръстени, триъгълници и величествени стълби, водещи към небето, — ги смятал за родени от мистични увлечения на Джайсингх II, махараджата на Джайпур.

Вяткин не се интересувал от размислите на некомпетентния по астрономия пътешественик. Той знаел, че Джайсингх бил велик астроном и в трудовете си неведнъж подчертавал, че е ученик на Улугбек, макар че са ги разделяли триста години.

Нещо повече, Джайсингх пишел, че много от инструментите му, по които се проверявали звездните таблици на Улугбек, са копия от инструментите на великия самаркандец. Джайсингх, макар и да знаел за съществуването на телескопите и другите оптически прибори и дори да си изписвал консултанти от Португалия и Англия, им нямал доверие. Предпочитал да използува грамадните каменни съоръжения, които смятал за по-точни и сигурни.

Вяткин, след като изучил инструментите на Джайсингх, предположил, че в обсерваторията на Улугбек трябва да са се намирали същите прибори. А ако това е така, то никакъв фанатизъм на моллите и дервишите не би могъл изцяло да унищожи обсерваторията.

Минавали скъпоценни дни, но следи от обсерваторията не се намирали. И трите изкопа, прокарани от периферията на хълма към центъра му, се забивали в счупени тухли, парчета от глазирани керамични плочки, цимент и изглеждало, че това няма да има край. Като че ли някой старателно е изгризал и предъвкал всичко това, което някога е било сграда или група сгради. Нямало дори цели тухли.

Два метра, три метра… над изкопите вече не се виждат главите на изкопчиите, а картината оставала същата. Четири метра — и тук лопатата на единия от работниците ударила в скала в повърхността на хълма. През това време изкопите се проточвали все по-близо един към друг, сближавайки се към центъра на хълма. На долната граница на пласта от боклук трите изкопа опрели в останки от някаква тънка стена. Това бил фундамент на сграда, при това явно ниска и лека: стената се оказала дебела само една тухла.

„Да не би сградата да е била кръгла?“ — си помислил Вяткин. Обсерваториите станали кръгли едва в наше време — това се обяснява с необходимостта да се даде обзор на телескопа. По времето на Улугбек не е имало телескопи и едва ли е могла да се появи необходимостта от кръгла голяма сграда. По-точно тухлите били останки от така наречения хоризонтален кръг, приспособление за определяне азимута на една или друга звезда. В отчета си Вяткин съобщава, че за да направи проверка, решил да изкопае десет дупки по окръжността, начертана през трите допирни точки на изкопите с линията на тухлите. Всичките десет кладенеца се опрели в

реда тухли.

Сега можело да се твърди със сигурност, че сградата е част от обсерваторията. За какво още е било нужно през XV век да се прави кръг с диаметър почти петдесет метра?

Една от дупките се различавала от другите. Дъното ѝ се намирало с няколко сантиметра по-дълбоко и като открил стъпало, което отвеждало надолу, Вяткин решил да продължи разкопките именно в тази точка. Не бива да се забравя, че той нямал възможност да разкопава планомерно целия хълм — парите привършвали.

Новият изкоп откривал всеки ден все нови стъпала и все по-дълбоко отвеждал в земята. Било трудно да се копае. Види се, тук продължително са изхвърляли боклук, който се уплътнил и мотиките и лопатите се чупели в чирепи и камъни. От двете страни на стъпалата се спускали надолу облицовани с мрамор перила. Върху мрамора били нанесени по арабски цифри и означения на градусите. Колкото по-дълбоко отивала стълбата в земята, толкова по-полегата ставала, Вяткин разбрал, че вижда част от вертикалния кръг — сектанта или квадранта за определяне точната височина на светилата, И наистина върху подземната част на дъгата се запазили означенията от осемдесет градуса, а в боклука на земята се намерили още мраморни плочи с означенията на двадесетия и деветнадесетия градус. Размерите на обсерваторията вече се изяснявали: дъгата на квадранта била дълга шестдесет и три метра и радиусът на окръжността — четиридесет метра. И станало очевидно, че част от дъгата някога била подземна, а част излизала на повърхността и се опирала в четириъгълна четиридесетметрова кула, останките от фундамента на която били открити.

Това е всичко, което успял да открие Вяткин. Разкопките трябвало да се прекратят и работниците си отишли, като оставили изровената площадка на хълма и тясната пропаст на квадранта. Площадката не се пазела от никого и когато след пет години дошъл астрономът Сикора, намерил обсерваторията, тоест тези ѝ части, които били открити от Вяткин, напълно занемарени. Някои мраморни плочи изчезнали, а вятърът се заловил полека-лека отново да натрупва в изкопа пясък и камъни.

Статията, която написал Сикора за пътешествието до

обсерваторията на Улугбек, предизвикала неприятен за губернатора шум. Над изкопа на квадранта построили „калъф“ от тухли, който все още е там.

На Сикора принадлежат и думите за впечатлението, което прави обсерваторията на астроном от нашия век: „От обсерваторията на Улугбек — пише той — е останало малко — само няколко градуса от пътя на квадранта. При все това всеки астроном, който попадне при развалините на обсерваторията, ще се смае от величието на основната идея за инструмента на обсерваторията и на нейния създател.“

Разкопките на обсерваторията започнали отново чак през 1941 година, преди войната, но били прекъснати на 22 юни. Подновили се през 1948 година. Този път археолозите не били толкова притеснени финансово. Освен това те разполагали, независимо от материалите на Вяткин, и със събраните по малко сведения от средновековни исторически и астрономически трудове, и дори с изводите на архитект Засипкин, който заявил, че хоризонталният кръг, открит от Вяткин, в същност е външната облицовка на самата сграда на обсерваторията, която била кръгла и грандиозна по размери.

Последните разкопки най-после позволили напълно да се реконструира обсерваторията на Улугбек.

На хълма, който се вижда от което и да е място на Самарканд, се издигала кръгла сграда, самотна и тайнствена. Формално била триетажна, но истинската ѝ височина достигала четиридесет метра — височината на десететажна сграда, диаметърът надминавал петдесет метра. На покрива се намирали малки прибори, а в центъра — открития от Вяткин квадрант. Изкопът на квадранта започвал под земята, излизал нагоре и извивайки се все по-стръмно, се издигал като стълба до покрива, сливайки се с дебелата основна стена. От двете страни на квадранта се намирали различни помещения за наблюдение на звездите и слънцето, а също за теоретични занимания.

Цокълът на обсерваторията бил облицован с мрамор, а порталът и арките — по тридесет и две на всеки етаж — с глазирани орнаментирани керамични плочки. По горната част на сградата минавала широка керамична лента с надпис.

Отвътре стените на сградата били покрити с картини, схеми, изобразяващи седем небесни сфери, девет небеса, седем

планети, звезди и земното кълбо, разделено на климатични пояси. В средата имало също и богата библиотека, нали обсерваторията била не само място за наблюдения, тук се трудели най-добрите умове на онова време — математици, философи и, разбира се, астролози, понеже астрологията по времето на Улугбек била дори по-компетентна наука, отколкото астрономията и математиката. По-точно, последните били приложни науки, които обслужвали всесилната астрология. Две от петте части на основната книга на Улугбек са посветени на астрологията, на предсказването на съдбите с помощта на звездите.

Сред астрономите на Улугбек били математиците Джемшид, който е написал известната в превод на латински „Книга с таблици за големината на неподвижните и блуждаещите звезди“, мувлянът Мухинадин и синът му Мансур, астрономи и учители на астрономи, бил и Али-Кушчи, който спасил по-късно архива на обсерваторията, и много други, и най-великият от всички — Руми.

От трудовете на по-късните астрономи е ясно, че всички следващи обсерватории на Индия и арабските страни са строени, като са имали пред вид приборите, съществуващи в самаркандската обсерватория, Джайсингх изброява сред приборите, с които си е служил Улугбек, армилата — прибор, състоящ се от няколко кръга и служещ за определяне положението на звездите; трикветъра и шанилата — съединение на астролабия с квадрант. Имало е без съмнение и други инструменти за измерване на ъгли, слънчеви и водни астрономически часовници и т.н. Във всеки случай за съставянето на таблиците и написването на другите астрономически трудове, прехвърлили стените на първия астрономически университет, се е изисквало уникално за онова време оборудване.

… Шейховете изгубили войната с учения. Обсерваторията била разрушена. Улугбек убит, но Али-Кушчи спасил звездните таблици и разказал на света за своя учител. Улугбек продължавал да живее чрез трудовете си и славата му растяла. Тази слава на учения, а не Тимуридът, довела на хълма археолога Вяткин, който загубил няколко години от живота си, за да докаже, че през XV век Самарканд бил един от главните центрове на науката. И пак тя довела през юни на четиридесет

и първа, пет дни до началото на войната, няколко учени, лекари, криминалисти и историци в мавзолея Гур-Емир, построен от Тимур като място за собственото си погребение и на своите потомци.

Една от плочите съдържа надпис: „Този свят гроб… е място за последно успокоение на господаря, със слизането на когото са усладени райските градини, ощастливен е цветарникът на райските обители, той същият е опростен султан, образован халиф, помагащ на света и вярата, Улугбек султан — да озари Аллах гроба му… Синът му извършил спрямо него беззаконие и поразил бащата с острието на камата, по причина на което го настигнала мъченическа смърт… на 10 число от месец рамазан на 853 година на пророческата хеджра.“

Към плочата с този надпис се приближили членовете на комисията. Подвижните прожектори осветили мрачното подземие на мавзолея. По стените, извивайки се, се мятали черни сенки. Работниците повдигнали плочата и капака на саркофага под нея. В него могло да бъдат останките на Улугбек.

Комисията трябвало да изясни погребан ли е в саркофага Улугбек и ако е така, доколко са прави историците, разказващи за събитията през месец рамазан, на Абас, който с един удар отсякъл главата на хана.

На пръв поглед скелетът бил цял. Главата се намирала там, където й се полагало да бъде. Медицинският експерт, който се намирал в групата, се наклонил над скелета, внимателно се докоснал до черепа и го повдигнал: шийният прешлен бил разсечен наполовина. Отсечена била и част от долната челюст. Разказът за обстоятелствата на смъртта на великия астроном се потвърдил. Абас от рода на Сулдузите бил силен, но неопитен палач.

По черепа известният скулптор Герасимов направил портрет на Улугбек. Ханът се оказал старец с продълговато лице, голям нос, ясно очертани устни и големи очи под тежки надвиснали клепачи. Такъв го и рисуват Улутбек сега в учебниците по история.

Потвърдило се и това, че година след смъртта на астронома синът му Абдал-Латиф бил свален от престола и убит и тогава дошлият на власт нов хан от политически

съображения заповядал да се погребат останките на Улугбек в родовия мавзолей на Тимуридите с всички полагащи се почести и да се прокълне от всички минарета синът, отцеубиецът. Шейховете, най-злите врагове на учения, които произнесли присъдата и подготвили убийството, останали живи и здрави. И както се случва в историята, играли не последна роля при пренасяне останките на реабилитирания Улугбек в мавзолея.

---

[1] Хеджра или хеджир — начало на мюсюлманското летоброене, което започва от бягството на Мохамед от Мека в Медина. — Бел.ред. ↑

ХИВА

Улиците и кулите на музея

Пролетните дъждове, проливните краткотрайни дъждове на пустинята, подкопават глинените стени на цитаделата. Случва се, казват, в изровеното от водата място да се оголи човешки череп. В стените, за да траят по-дълго, суеверните деспоти са зазиждали роби или военнопленници…

Това било жестоко, скрито в самия център на средноазиатските пустини ханство. Изглежда, дори времето не могло да проникне там през безкрайните пясъци. Водата била на цената на златото; по каналите, плитки и мръсни, тя течела десетки километри от дивата река Амударя. Дворецът на хивинския хан се намирал в крепост и самият приличал на крепост; стените, с цвят на пясък, без нито едно прозорче, завършвали с гъсти зъбци. Ханът бил безграничен властелин на невежествен, измъчен народ. На недоволните разпаряли гърлото на пазарния площад, провинилите се роби приковавали за ушите към портите и минувачите били длъжни да ги плюят по лицето.

Слуховете за забравеното в пустинята ханство стигнали до Петър I. Било в самото начало на XVIII век. Царят търсел пътища към външния свят. Новата столица на Балтика вече се строяла, руските армии си пробивали път към Черно море. И тогава пътешественици съобщили на царя, че река Амударя, вливаща се в Аралско море, по-рано текла към Каспия. Петър решил да върне реката обратно и да открие търговски път за Индия, за Китай.

Изпратил в Хива княз Бекович-Черкаски с казаци.

„Да се отиде при хивинския хан — се казвало в заповедта, — като се върви покрай онази река (Петър имал пред вид Узбой — древното русло на Амударя)… Ако е възможно, оная вода пак да се насочи по старото течение, освен това другите русла, които отиват в Аралско море, да се затворят.“

Отрядът вървял няколко седмици от кладенец към кладенец, докато измъчен от прехода най-сетне се добрал до Хорезъмския оазис, до Хива. Ханът приел пратеничеството радушно и доброжелателно, предложил да си отдъхне и под предлог, че жилищата не стигат, разделил казаците. Нищо не подозиращите Бекович и офицерите поканил на угощение.

И по време на угощението започнало клане. Само преводачът туркменец се спасил от смъртта. Амударя продължавала свободно да тече в Арал. А хивинските ханове, които по-късно признали васалната си зависимост от Русия, продължили да управляват оазиса и заобикалящите го пясъци. Така било до 1918 година, когато въстаналите хивинци провъзгласили народната република. Това била чудна република. В нея например били пуснати копринени пари: коприната била по-евтина и по-достъпна от хартията. Един старец ми разправяше, че когато делегация на Хорезъмската република през 1920 година пристигнала в Москва, то цял час делегатите в пъстри халати, със саби на хълбок, не могли да си пробият път през гостоприемната любопитна тълпа от московчани — подобно нещо в столицата още не били виждали.

… Пътят за Хива върви през памучните ниви на Хорезъмския оазис. Беше май, краят на пролетта, но пустинните ветрове още не бяха напрашили зеленината на нивите и градините. Поникналият памук заемаше акуратни квадрати карти на нивите, оградени с невисоки валове пръст. Картите са учудващо равни: при поливането водата не трябва да изтича от нивата, тя равномерно се разпределя по цялата й площ. Днешният Хорезъм е един от важните памукопроизводителни центрове в СССР.

Пролетният оазис е като картина. Като че ли специално са го изчистили, измили — дори небето са изплакнали, за да е по-ярко. Тракторите, без да бързат, като бръмбари работят встрани от сивкавото шосе и напоителните вади деловито бърборят, тичайки покрай черничевите дървета. А в сенките им се крият къщите — и новите, с ококорени очи прозорци, и традиционните, приличащи на малки крепости, прохладни и полутъмни, запазили се от времето, когато селянинът е бил и воин.

Хива се изправя отпред в люлеещата се мараня. Отначало виждаш само минаретата подобно на кибритени клечки, след това нивите отстъпват място на сгушилите се къщи, по-високите сгради се показват над короните на дърветата и ето ни в града — малък тих град, който първоначално учудва със съвременността си, с липсата на каквито и да било следи от древността и от връзка с многовековната история.

Двуетажните нови къщи надничат зад бързорастящи дървета, бетонни мостчета над вадите се устремяват към цветни лехи и много обикновени надписи на най-обикновени къщи — „Ресторант“, „Книги“, „Хляб“ — по узбекски и по руски подчертават обикновеността на града.

Това впечатление се засилва след като влезеш в двуетажния хотел, чийто администратор седи на пейката пред входа и разговаря със съседите. През прохладния възтесен хол рядко ще мине работник по нефтодобива или художник с голяма папка…

Но случайният порив на вятъра ще отхвърли перденцето на прозореца в стаята и ще видиш, че дворът на хотела опира в старинна градска стена. Зъбците тук-таме са се оронили, стената се е слегнала — и на самата нея й е странно да стърчи днес в центъра на съвременния град. Някога е ограждала глинени къщички, пазела ги е от пустинята и войнствени съседи. Днес се е загубила сред надрасналите я къщи. Но самото й съществуване бързо ни връща към историята. Жестокостта на хановете, мръсотията, безизходицата на откъснатия, затворен в себе си свят са изчезнали преди много години. Но останали стените, кулите, джамиите, медресетата, дворците, минаретата — плод на ръцете на много поколения хорезъмци.

В нито един град на Средна Азия не съм виждал толкова много цветя, както в пролетна Хива. Те растат на цветните лехи, запълват сравнително големия по тамошните мащаби парк, устремяват се към пътя. Най-много са розите. И главната улица, опираща в кинотеатъра, срещу който над широка вада като мост е надвиснала чайната, изглежда нагиздена и празнична.

Покрай чайната, покрай парка, покрай лятното кафене над хауза — изкуствено езеро — преминава границата между новата Дишан-Кала — външния град, и Ичан-Кала — цитаделата. Това мое твърдение формално е неправилно, защото до входа в крепостта има да се върви и върви. Но някъде тук се смесват, оказват се един до друг елементите на старата и на новата Хива. От площада до кинотеатъра се виждат и съвременните сгради, и правата улица, и дворецът на един от последните ханове, намиращ се извън крепостта, и останалите от миналото тесни улички, които се изкачват

нагоре, и самият хълм, увенчан от стените на Ичан-Кала.

Още десетина метра, след това по пътя покрай стената, в която за стотиците години дъждовните струи са пробили пътечки, и улицата завива под прав ъгъл към пропастта. В това място къщите на новия град са отстъпили по-близо до водата. Врата отдавна няма, входът в крепостта е широк и полегат. Но всичко останало се е запазило.

Хива, по-точно вътрешният й град — Ичан-Кала, — град музей, е единствен по рода си. Ако в Самарканд джамиите и медресетата отдавна са се загубили сред къщи и улици, събирайки се само тук-таме в групички, ако в Бухара старинните паметници силно са разредени със съвременни постройки, то Ичан-Кала, ограден със стена, се превърна в резерват на архитектурата.

Върху територията на древния град са се запазили няколко дворци, множество медресета, минарета и джамии, бани, покрити пазари, затвори и жилищни сгради. Там не е само музей — там и сега живеят хора. На върха на хълма са прокарани вода и електричество, децата всеки ден се спускат от хълма в новия град на училище, но дори не е необходимо да си затваряш очите, за да си представиш как по тесните криволичещи улички, покрай многопластовите гробища, задънените глинени стени, покрай тюркоазените глазирани керамични плочки прелитали конниците на хана, нижели се към покрития пазар дервиши и просяци, ситнели, притискайки се до стените, плътно забулени жени, шествували, увенчани с чалми молли и над всичко това сутрин се възвишавал пронизващият глас на муезина[1].

Уличките тук са толкова тесни, че каретата, подарена от руския цар на своя васал — хана, така си останала да си стои в двореца: тя не би се вместила в нито една от тях. През цялото време, докато вървиш по Ичан-Кала, усещаш контраста между току-що напуснатия нов град и резервата. Там има буйна растителност, от която и къщите не се виждат, тук храсти и цветя има само в дворовете; там към улицата гледат прозорци, тук — нито един прозорец, само врати с резба оживяват охрената монотонност на кривите стени. Там — многообразие на цветове. Тук — два цвята. Глината и синевината на глазираните керамични плочки. И все пак градът е неповторимо прекрасен, еднообразен, многолик, както са

многообразни еднаквите на пръв поглед, а в същност неповтарящи се хивински глазирани керамични плочки.

… Вечерното слънце позлатява стените, улиците се потапят във виолетова сянка. Отдалече, от парка, достига бухтенето на оркестровия тъпан. В крепостта идва тишината и, изглежда, че тясно сгушилите се сгради си спомнят за миналото.

Медресето Ширгази-хан се вглежда в града с тъмните си хлътнатини на аркадите. Ханът се върнал от хоросанския поход с огромна плячка, с много роби — повече от пет хиляди. Робите построили медресето. А за да се отличи пред Аллах, да извърши богоугодно дело, ханът обещал да освободи всичките роби, щом се свърши строителството. Робите изпълнили заповедта на хана, медресето било построено преди срока. И тогава на хана му се досвидяло да пусне петте хиляди роби. Заел се да им измисля допълнителна работа, да довършват нещо в медресето, започнал да се заяжда за всяка тухла и глазирана керамична плочка. Робите роптаели, но изпълнявали заповедите. Най-после търпението им се свършило. Когато ханът дошъл в медресето и измислил нова работа, робите се нахвърлили върху него и го разкъсали.

А ето, блестейки в светлината на залязващото слънце с ярките ленти на глазурата, като грамадна висока бъчва се издига Калта-Минар — паметник на суетността. То трябвало да стане най-голямото минаре в света. Всичките сили на хивинското ханство били хвърлени в строителството на гиганта. Но ханът умрял и наследниците му предпочели да харчат парите за други цели. Така си и стои в средата на града странното съоръжение, което дори недовършено, поразява с размерите и смелостта на замисъла.

А най-красив от всички в Ичан-Кала е гумбезът Пахлаван Махмуд — гробницата на хановете от Кунградската династия. Небесносиният му купол изглежда като копие на небосвода и отраженията на облаците тичат по хълбоците му както по истинското небе. Пахлаван Махмуд — юнак Махмуд — бил много интересен човек. В съдбата му трудно може да се намери нещо общо със съдбите на жестоките му наследници. Живял е преди шестстотин години и се е прославил не с войни или набези, а с литературни и спортни постижения. Известен е като професионален борец и като поет. Като борец не е познавал

равни на себе си в Хорезъм и е ходил да се бори в Индия. Като поет ни е оставил диван[2] на персийски език, в който четем:

Триста кавказки планини да стриеш в хаван,
да боядисаш девет кубета небесни с кръвта на сърцето,
десет години да бъдеш затворен в подземие, по е добре,
отколкото миг да прекараш с невежа.

Но най-много този поет и борец обичал да шие кожуси. В крепостта имал кожарска работилница и завещал да бъде погребан на нейното място. Тук се и издига построеният след много години мавзолей. А до него — по-малки мавзолеи, гробници, приличащи на колиби; в Хива подпочвената вода е близо до повърхността и затова от памтивека са погребвали не в земята, а на земята, в гробница.

Грамадният покрит пазар с куполи и дълбоки ниши е толкова просторен и прохладен, че и днес в него има магазини. Той не е единствен. Има и друг. Данъците от него отивали за комплектуване на ханската библиотека, с тези пари се купували свещени книги.

Многобройните медресета в града били доста богати. Хановете не се скъпели за подаръци на бога. Например медресето на Ала-Кули-хан владеело девет хиляди хектара поливни земи — богатство, което с нищо не може да се сравни в пустинята.

Обиколката из града довежда до тесен коридор, чиито стени като че ли се събират над главата. Това е улица между два двореца. В единия от тях — този, който се намира срещу пазара, си струва да се влезе.

Това е крепост в крепостта. След теб се затваря ниската врата с резба и се озоваваш на тъмно. Още една врата. И веднага — друг свят. Като че ли и въздухът тук е друг, по-прохладен, по-свеж, макар че вътрешният двор е ограден отвсякъде със стени.

Дворът е застлан с плочи, които тук-таме отстъпват място на дървета. Наоколо — галерии, подпирани от старинни колони с резба. На галериите излизат вратите на дворцовите

помещения — хазната, харемът, тронната зала, ханската стая. И навсякъде небесносини глазирани орнаментирани керамични плочки. Глазурата им е прекрасна. Такива няма дори в прочутите с керамиката си Бухара и Самарканд. „Цветята на тези рисунки — писал един летописец — служат за мостри на пролетта.“

Главният двор не е единствен в двореца. Ако преминеш няколко полутъмни коридори и зали, ще се озовеш в друг, с джамия и кръгло възвишение по средата, приличащо на лобно място. Тук идващите с поклон туркменски и каракалпакски васални вождове спирали покритите си коли: те не обичали стаите. Същото възвишение има и в главния двор, пред харема. Казват, че там живяла в покрита кола една от жените на хана, чергарка.

Сега в двореца е разположен историческият музей. Той е интересен и поучителен. До инструментите на палачите се намират изящни глинени вази, глинени кани с източени гърла, висят везани халати.

Зад масичка в голямата зала седи възрастен пълен мъж с тюбетейка и бавно рисува нещо върху лист хартия. Това е един от най-добрите майстори на хорезъмската резба. Когато в Ташкент строили оперния театър, там се събрали майстори от всички области на републиката и оформили залите на фоайето. Една от тях е покрита с хивинска резба върху ганч[3].

Старите занаяти сега се възраждат. В художественото училище старците обучават на резбарство върху ганч, на гравьорство върху метал и е малко странно в магазин до прахосмукачката да се види кана, покрита с филигранната гравюра на йероглифите, чиято форма хилядолетия се е предавала от майстор на майстор.

А когато слънцето се скрие зад стената, на прощаване трябва да се изкачиш на една от запазилите се кули, откъдето се вижда и старият, и новият град. Старият скоро ще навърши хиляда години. Град Хейва се споменава от арабски географи още през X век. Новият — правите улици, оградените със зеленина къщи — е съвсем млад. Пред кулата долу е буйната зеленина на Дишан-Кала, отпред е потъналата в сянка заплетеност на глинените улици. Само върховете на минаретата и небесносиният купол на Пахлаван-гумбез са осветени от слънцето.

Оттук се виждат и нивите, наобиколили града, и езерата, образувани от изтеклата след поливането вода — в тях развъждат риба и ондатри, — и тънките като конци канали, и широките като ленти главни канали.

А ако се издигнеш над Хива със самолет, ще видиш колко се е приближила пустинята до оазиса, като го е притиснала до реката. И колкото по-високо ще се извисяваш, толкова по-малък ще става оазисът, и толкова повече в зрителното ти поле ще попадат малки зелени петна — на селца и дори на самотни сгради, свързани с тънките нишки на пътищата, препускащи през сивото и жълто безлюдие на пустинята. Лентите на каналите и точките на кладенците дават влага на тези островчета от зеленина. С всяка година островчетата стават повече и се разширяват. А разширявайки се, завладяват развалините на глинените мазари и крепости, на хълмовете, скриващи в себе си пластове чирепи и тухли, дебели няколко метра — пустинята, която отстъпва днес, някога е била цветущ край и преди да възникне Хива, тук са шумели други градове, открити от археолозите през последните десетилетия. Градът-музей служи за мост от техните развалини до днешните улици на нова Хива.

Градът от „Хиляда и една нощ“ заспива. Само понякога ще изръмжи катереща се по хълма кола или ще се изсмеят младежи, идващи от парка…

А след това ще настъпи утрото и гостите на грамадния музей ще защракат с фотоапарати, художниците ще седнат на сянка, изразходвайки охра и ултрамарин, и първата екскурзия ще се приближи до ниската врата в стената на двореца.

---

[1] Муезин — викач от минаре за молитва. — Бел.ред. ↑

[2] Диван — в близкоизточните страни сборник от едноритмени стихотворения. — Бел.ред. ↑

[3] Ганч — свързващ материал, получен от изпичането на скали, съдържащи гипс и глина. От него се правят мазилки, които се резбоват декоративно. — Бел.ред. ↑

ЧАСТ III
АФРИКА

ФРЕСКИТЕ НА ТАСИЛИ
Убийцата се казва Сахара

Историята на човечеството е дълъг експеримент, по-точно серия от експерименти, повечето от които са неуспешни, несвоевременни и дори трагични. Но ако ги нямаше, от къде щеше да се вземе цялото богатство на опита ни, разнообразието на цивилизациите ни. Тази банална истина се повтаря тук, защото историята на фреските в Сахара е история на един от тези експерименти, заложени от хората и от природата, експеримент неуспешен, забравен преди хиляди години, чието откритие в наши дни кара да се прекланяш и пред размаха и значението му, и пред неговите участници.

Няколко хиляди години преди новата ера — всеки район на Земята си има своя дата — първобитните хора, ловците и риболовците навлизат в период на велики открития. Изнамерено било как да се запазва огънят, как да се опитомяват животните, да се правят различни оръдия от камък и кости и най-после било открито земеделието…

Най-благоприятен за прогреса на първобитните хора се оказал, по израза на известния историк Брестед, „плодородният полумесец“. Брестед, живял в началото на нашия век, включвал в него долините на Нил, Тигър, Ефрат и някои райони на Близкия Изток. По-късно с развитието на археологията станало ясно, че в полумесеца трябва да се включи долината на Инд и долините на великите китайски реки. За всички тези места бил характерен топъл климат и ясно изразени годишни времена, плодородни земи и главното, наличието на речна вода.

Плодородният полумесец се простирал от източните предели на Азия до долината на Нил и там именно са възникнали най-ранните от великите цивилизации. А по на запад от Нил не е могло да има цивилизации, както мислели съвсем доскоро: грамадната пустиня карала хората да се притискат до брегове на Средиземно море. Бедни земи, малобройно население…

Изглеждало, че в Сахара винаги е било така. През V век пр.н.е. Херодот писал за пясъчните дюни, солните хълмове и пустотата на нажежения свят на пустинята. Страбон, който живял четири века по-късно, разказвал как жителите на Сахара съхраняват водата: чергарите закрепвали мехове с вода под

корема на конете. След още сто години Плиний описвал реки, появяващи се само след редките дъждове, кладенци в пустинята… Сахара изглеждала вечна, непоклатима и постоянна с враждебността си към човека.

Но от време на време, с навлизането на изследователите все по-дълбоко в пясъците, започнали да се появяват съобщения, че в Сахара съществуват някакви рисунки по скалите — свидетелство за това, че в най-безводните места на света някога са живели или са идвали хора.

В средата на миналия век французинът Дюверие видял петроглифи близо до оазисите Гат и Ин-Салах в Либия, след няколко години немският пътешественик Нахтигал забелязал изображения на бикове и камили. Още по-често намирали петроглифи и рисунки на скали през нашия век, обаче те не предизвикали особено внимание, тъй като никой не се замислял за древността им и не отдавал голямо значение на художествената им стойност. Какво ще говорим за Африка! Когато били намерени великолепните първобитни стенни рисунки в пещерата Алтамира в Испания, тази същата, с която днес започва всяка история на изкуствата, авторитетите, като ги разгледали, разбиращо се усмихнали, обядвали със собственика на местността, където се намира пещерата, и като се прибирали по домовете си, единодушно заявили, че всичко това е нарисувал гостоприемният им хазаин, понеже такова нещо не е по силите на първобитния човек, а и за какво му е на него, клетия, изкуство?

Но вече към тридесетте години на нашия век положението се изменило. Новите находки на първобитна наскална живопис в Европа и в други места на Земята убедили учените, че нашите прародители не само са обичали, но са и умеели да рисуват отлично. Експедициите, завръщащи се от Сахара, донасяли все повече материали — копия от фрески и петроглифи, които не само променили представата за първобитното население на пустинята, но и предизвикали недоумяващи въпроси: защо например на фреските са изобразени такива животни, като хипопотам, щраус, слон, носорог и дори жираф? Нима авторите им са ходили толкова далече на юг, за да видят тези екзотични за Сахара зверове? Откъде се вземат на рисунките коне и колесници? Защо на една от тях е изобразена египетска мумия?

През 1932 година младият френски офицер Бренан

пристигнал при платото Тасили-н-Ажер в Алжир, близо до Фезан, за да отбие скучната колониална служба. Бренан се оказал човек любознателен, енергичен и нелош рисувач. Той обиколил в търсене на фрески много райони на платото и изпращал рисунките си на най-големия познавач на първобитната живопис А. Брьой. Рисунките били толкова интересни, че Брьой започнал да действува за разрешение да изпрати там, в самото сърце на Сахара, специална експедиция. Обаче започнала войната, разговорите за експедицията от само себе си се прекратили и едва десет години след свършването на войната в Сахара се отправила експедиция, начело на която стоял пътешественикът и историкът Анри Лот.

Тя била солидна, съвременна експедиция и на първо място именно за това трябва да сме благодарни на френския изследовател. Той отишъл в Сахара за дълго, като имал намерение да прекопира колкото се може повече фрески и да направи това по възможност точно — не рисунки с произволен размер, а точни цветни копия. Не е чудно, че експедицията, в чийто състав имало няколко художници, фотограф, кинооператор, за година и половина непосилна работа открила за света изкуството на Сахара и извършила революция в нашите представи за тази част на света.

Има нещо общо между такива хора като Хейердал, Лот, Бомбар, Тазиев, Кусто — съвременната генерация пътешественици и изследователи. Те не само че не се страхуват от трудности, риск, не само че умеят да намират необикновени пътища за разрешаването понякога на неразрешими, както изглеждало, въпроси, но и умеят да разкажат за постиженията си по такъв начин, че да приобщят към делото си десетки милиони привърженици. Обаче специалистите, признавайки самия факт на мъченичеството, често не могат да им простят неортодоксалните пътища и гръмката известност.

Така се случило и с Лот. Именно работите на неговата експедиция ни обогатиха с изкуството на древна Сахара. Но колко често чуваш за тяхната неточност и дори фалшификация!

Всичко това е казано не за оправдаване на грешките и неточностите на Хейердал или Лот, а да се напомни: ако те не бяха направили това, което са направили, животът ни би бил явно по-скучен и по-беден.

Тасили на езика на туарегите означава „плато на реките“.

Истината е, че там няма и помен от реки. Анри Лот пише: „Структурата на масива — дълъг 800 километра, широк 50–60 километра — е твърде различна за една или друга от частите му. Неговият южен край се спуска отвесно към подножието на Хогар, господствувайки на 500–600 метра над него. Масата от пясъчник, която го образува, се снишава от юг към север и определя тази главна посока за всички долини. Многобройни каньони са били издълбани от водите и тяхната дълбочина е по-голяма, когато се отдалечават от хребетите. Но работата, извършвана от водата, не е завършила с това. Тя е атакувала целия масив и нейните струи буквално са насекли неговата повърхност, прерязали са го по най-чудноват начин и са го подрили, пробили, превръщайки на места огромни блокове в дантели. Водата? В страната, където почти никога не вали?

Но да, водата. Това е станало твърде отдавна, защото от милиони години тези маси от пясъчник стоят тук, изложени на стихиите, и цялата тъй ефектна ерозия не е станала от вчера.

Ние се движехме посред този недействителен декор и нашият тежък конвой минаваше покрай високи колони, които напомняха за развалини от средновековни постройки, покрай кули, островърхи черковни кубета, сводове на катедрали, причудливи хералдични знаци, представляващи алегорични животни, покрай архитектурни творения с най-странни форми…

… Особеностите на терена, многобройните малки пещери подсказваха за съществуването на нещо като площад, около който са били разположени жилищата, и не бе трудно да се предположи, че примитивното население е използувало тъй подходящите условия.“[1].

Имало е няколко проблема и не е известно кой от тях е по-важен и по-мъчителен. Горещината.

Все пак е могла да се търпи поне заради това, че е неотменима черта на Сахара, така да се каже, емблема на фирмата. Студът. Той бил не по-рядък гост от горещината: през нощта на платото водата замръзвала в манерките и спалните чували понякога се покривали със скреж. Ветровете. По-точно бурите, засипващи с пясък лагера, разкъсващи хартията и събарящи палатките. Наводненията. Да, дори наводненията. След няколкогодишна суша на два пъти се изсипвали страшни проливни дъждове, преобразяващи каменния град в множество

ревещи потоци. Змиите и скорпионите. Лот уверява читателите, че змията с рогче, заселила се до палатката му, била миролюбива и страхлива, както и скорпионите, които художникът Гишар всяка сутрин изваждал от спалния си чувал, също се отличавали с миролюбие, макар че не е толкова лесно да се повярва в това. Проходите. Там падали от умора и умирали камили, там е трябвало да се разтоварва керванът и да се мъкнат на ръце хранителните запаси и металическите маси за рисуване по безкрайните каменни сипеи. Жаждата и гладът. Честите спътници на експедицията, когато се е налагало да се пие мръсотия от дъното на пресъхнали, гъмжащи от насекоми резервоари, и тъй нататък…

А за какво ли година и половина без прекъсване, почти без почивни дни, много пъти рискувайки живота си, боледувайки, гладувайки, Лот и другарите му пълзели, подобно на мухи, по покривите и стените на пещерите и на скалните вдлъбнатини, налагайки на фреските грамадни листове хартия, копирайки върху тях очертанията на фигурите и оцветявайки ги след това, за да се постигне точното съответствие? Те правели това, защото били поразени и омагьосани от таланта на древните художници, защото смятали за неотменим дълг да споделят възхищението си с човечеството и едва ли някои от тях са били обезпокоявани от мислите за слава. Апропо, Лот не е страдал от недостиг на доброволци и в експедицията работели предимно младежи. Не всички издържали каторжните условия в Сахара, но тези, които издържали и останали до края, се научили да се радват на редкия дъжд, на случайното дърво, на изгрева или на чистото изворче под скалата и главното, не се уморявали да се възхищават от намереното и търсели нови шедьоври на древното изкуство.

Днес хилядите фрески на Тасили, прекопирани от експедицията на Лот и заели почетно място в Музея на човека в Париж, и хилядите други копия и снимки, направени от учени, отишли там по следите на Лот, дават възможност не само да се оцени равнището и размахът на направеното от древните обитатели на центъра на Сахара, но и да се научи немалко за историята на тази пустиня, оказала се съвсем различна от това, което се е предполагало.

Най-ранните от фреските на Тасили са създадени поне

преди седем хиляди години. На тях са изобразени, отначало схематично, а след това с все по-голяма точност и изразителност ловци (кръглоглави) и животни — слонове, муфлони, антилопи, носорози.

Заедно с изследванията на геолозите тези фрески позволили да се направи неочакван извод: през онова време Сахара била многоводна и зелена!

След това настъпва период на упадък на стила на „кръглоглавите“, но той носи в себе си учудващи открития: художниците като че ли се откъсват от действителността и създават образи на богове или на някакви фантастични същества, достигащи колосални размери. Художникът, сякаш за пръв път замислил се над смисъла на заобикалящия го свят, е потресен от него и се опитва да възпроизведе в творбите си вътрешната взаимна връзка и отношенията на частите му. Като призраци се издигат на височина пет метра фигурите на „марсианските богове“, дали изобилна храна на привържениците на извънземни пришълци, от стените на пещерата се озърта четириметров лъв, понякога се срещат хибриди — антилопа с туловището на слон, щраус с лъвска муцуна… Към този период Лот отнася великолепната фреска, която нарекъл „Бялата дама“ — леко тичаща чернокожа жена със странна шапка на главата.

Изкуството се преплита с първобитната магия и властта му излиза извън пределите на разума.

Художниците от Сахара отлично умеели да използуват естествените бои — бяла глина, охра и разноцветни шисти, чието излизане на повърхността не е рядко в Тасили. Те смесвали охра с растително лепило или с мляко и рисували фрески по стените на скалните вдлъбнатини и пещерите, често пъти високо на покрива или на няколко метра над земята, като избирали умело най-изгодната точка за обзор, без да се грижат за удобствата на бъдещите копировачи. С течение на времето се променят вкусовете на художниците, палитрата става все по-богата.

Скотовъдният период, който обхващал хиляда и петстотин години и завършил преди около хиляда години преди новата ера, означавал не само смяна на стила и цветовете на фреските, но и съвпадал с изменението на климата на Сахара. Пустинята приближила селищата на жителите на Тасили, пресъхвали

могъщите реки Тафсасет и Соро, носещи водите си в Палеочад, по-маловодни станали изворите в планините. В изсъхналите корита на реките и езерата, останали на мястото на реките, още се въдели хипопотами, в саваната се срещали жирафи и слонове, но условията за земеделие се влошили.

На фреските от този период често се срещат стада бикове и антилопи, които художниците се научили да изобразяват с удивителна сила и лаконизъм. На една от фреските Лот преброил шестдесет и пет глави добитък. Сред дивите животни, освен известните по-рано, са изобразени газели, антилопи, магарета, а на една от фреските може да се видят хора в пирога, които преследват три хипопотама. Много фрески изобразяват жителите на Сахара: жени пред огнище, играещи деца, мъже, сечащи дърва, съвет на старейшините, събрали се в кръг, съпружески двойки, жени, работещи на полето… Масовите сцени са пълни с малки изразителни подвижни фигури, отделни фигури на стрелци с лъкове, разговарящи жени са изрисувани в човешки ръст. Край стените, по които били нарисувани фреските, Лот често намирал воденични камъни, дикани, чирепи от съдове, кухненски остатъци, остриета на стрели, малки наковални и останки от украшения.

На късните фрески се появяват коне, колесници, после камили, а след това… след това хората си отишли оттук, защото не могли да живеят повече в изсушената пустиня, отишли или на юг, или на север към Средиземно море. Животът замрял. Само редките шатри на туарегите може да се намерят в тази пустиня. Но туарегите не помнят кой и защо е създал тези картинни галерии и не познават животните и хората, изобразени там, хора различни — и с негроидни черти на лицето, и приличащи на египтяни или на либийци[2].

Най-голямата в света картинна галерия, проточила се на стотици километри, е спомен за тукашното развитие на човешката цивилизация, сгрята от слънцето и напоена от реките, създавана от неизвестни ни народи, влели се по-късно в други култури. Фреските разказват подробно и правдиво за възможностите на сахарската цивилизация, за това, че тя е заемала западния рог на „плодородния полумесец“ и че се е развивала също като културите на Египет, Инд и Хуанхъ, но експериментът завършил с неуспех: природата се оказала по-силна от хората и им отнела плодовете на труда.

Сахарската цивилизация се прекъснала, без да построи градове и храмове… Но и това, което е създала, ни кара да се прекланяме пред художествения гений на тези чергари, скотовъдци и ранни земеделци, които с много надминали съседите си и извършили художествен подвиг. И не е възможно да се обяснят тези стотици хиляди рисунки само с религиозни подбуди. Художниците се радвали на красотата на заобикалящия ги свят, те били първите, които могли да възпеят истинската хармония на човешкото тяло, грацията на звяра, пластиката на танца, да разкажат подробно и колоритно за света, който бил убит от пустинята.

---

[1] Анри Лот „Издирване фреските на Тасили“, превод Пенчо Симов, изд. „Народна младеж“, 1970 ↑

[2] Става дума за представители на народи, живели на запад от древен Египет. — Бел.ред. ↑

КАРНАК
Хилядогодишната луковица

Тива — столицата на фараоните от XVIII династия, се намира на седемстотин километра южно от Кайро, на брега на Нил, върху земите на четвъртия ном[1] на Горен Египет. Оттам вече е близо до първите прагове на Нил, до нубийските земи, чужди по времето на строителството на пирамидите, но покорени към средата на второто хилядолетие преди нашата ера.

XVIII династия е може би най-известният период в живота на древен Египет. Фараоните му ни са познати от училище и с техните имена е свързана за нас историята на тази страна: Тутмос III и гордата му съуправителка Хатшепсут, Аменхотеп IV, бунтовник, известен под името Ехнатон, прекрасната му жена Нефертити, младият Тутанкамон, покорен на жреците на Амон…

Днес Тива, известна по времето на фараоните под името Уасет, се нарича Луксор. Това красиво име няма отношение към Египет. Някога римляните, като дошли до тези места, нарекли изградения тук укрепен лагер „кастра“, откъдето тръгнало арабското име Ал-Кусур, преиначено по-късно от европейците като Луксор.

Загубените в пясъците на близката пустиня храмове и сгради на Тива били забравени през Средновековието, само фелахите от съседните села ги почитали като сътворени от духове. На границата на миналия век, разгромявайки мамелюците край пирамидите, Наполеон хвърлил след тях дивизията на генерал Дезе. Войниците, уморени от безкрайния път покрай великата река, веднъж видели издигащи се от пясъка гигантски пилони. И загорелите, изпечени от слънцето и вятъра войници на революционна Франция без команда салютирали паметника, защото покорителите на пирамидите и на Долен Египет още не били виждали такова нещо.

Вероятно войниците отначало са видели колонадата на Луксорския храм — южния дом на бог Амон. А може би главния храм на Тива, известен сега като Карнак по името на разположеното до него арабско село.

Започналото в Европа след египетските походи на Наполеон увлечение по Египет — не само от изкуството му, но

и от тайните му, мистиката, с която невежите покривали всичко свързано с тъмните колонади на храмовете, с геометричната правилност на пирамидите, с мумиите и гробниците, в значителна степен било свързано именно с Луксор и Карнак — най-театралните, изисканите, сложните и загадъчните от храмовете на древен Египет, От линиите на лотосовите капители и строгите пилони е повлиян в много отношения ампирът от началото на миналия век — часовниците върху камините и императорският порцелан, безбройните сфинксове и пирамидки, които украсявали петербургските и парижките дворци.

И наистина, ако в основата си египетските паметници са прости, логични и не предизвикват асоциации за театър или лабиринт, то Карнак е може би изключение. В Египет няма да намериш по-сложен паметник, в който можеш да се заблудиш като из тесни улички на средновековен град, с много коридори, с тесни ниши и камери, с гори от колони, със стотици статуи на богини, с галерии от сфинксове, със спокойния блясък на свещени езера и развалини на изрязани от релефи блокове.

Причината за това се изяснила след разкопките на Мариет, Шеврие, Легрен и други известни археолози от миналия век. Оказало се, че храмът на Амон в Карнак прилича на луковица; той, централното светилище на главния бог на страната, се строил, достроявал и допълнял в течение на две хилядолетия от стотици фараони и управници, всеки от които смятал за свой дълг да остави там следа, макар и статуя, пристройка, барелеф, но непременно да остави. Великите фараони не се ограничавали с колона или статуя, те като че ли участвували в грандиозно съревнование, проточило се столетия: кой може по-добре от другите да угоди на Амон.

Очевидно основаването на Карнакския храм е от времето на XI династия, когато Тива се превърнала от незначително селище в голям процъфтяващ град на средното течение на Нил, където се кръстосвали пътищата от Нубия, Пунт, Червено море и от големите оазиси на западната пустиня. В началото на XII династия (2000 година пр.н.е.) главният култ към Амон е вече в Тива. Към същото време спада издигането на първите значителни постройки.

При разкопките на централната част на стоящия сега храм са намерени следи от храм от времето на фараона Сенусерт I.

Освен това от Сенусерт бил издигнат малък храм — от тези, които се наричат от египтолозите „будки“. Той също не се е запазил, но блоковете му, използвани за изграждане на по-късни светилища, дали възможност на френския архитект Шеврие да го сглоби и изправи отново.

Фараоните се отнасяли без каквото и било уважение към труда на своите предшественици, винаги били готови да разрушат чуждия храм заради собствената си слава. Това било в случаите, когато лично нямали нищо против предшественика. А ако се прибавяли лични обиди или вражда… Тази драма се вижда нагледно в Карнак — паметник не само на египетската архитектура, но и монумент на драмата в египетската история.

След като изгонили от страната хиксосите, фараоните от XVIII династия отново обединили Египет и в резултат на редица завоевателни войни го разширили далеч зад пределите на Нилската долина. Египет станал богат и могъщ и това веднага се отразило върху строителството на храма на Амон.

Аменхотеп I строи там алабастров храм, също намерен в наше време на блокове и възстановен от археолозите. Тутмос I оставя три великолепни пилона, водещи към храма, и хипостилна (колонна) зала, царица Хатшепсут строи зала от кварцитови блокове за ритуалната ладия на Амон, редица други постройки, както и четири високи обелиска.

Но наследникът на Хатшепсут и неин съуправник Тутмос III най-напред старателно се заема да заличи от лицето на земята всичко, което е свързано с името на леля му. Тутмос имал причини да я ненавижда.

Когато умрял великият фараон Тутмос I, оставил царството на сина на наложницата си, Тутмос II, и той, за да заздрави правата си върху престола, веднага се оженил за сестра си, младата и прекрасна принцеса Хатшепсут, дъщеря на главната жена на баща му. Осемнадесет години управлявали Египет братът и сестрата, и когато през 1501 година пр.н.е. Тутмос II умрял, то престолът трябвало да се предаде на сина му, десетгодишния Тутмос III, чийто произход също не бил от най-добрите: майка му била неблагородна наложница.

През първите две години от управлението на младия Тутмос в държавата нищо не се променило: управлявайки страната, Хатшепсут действувала от името на племенника си. Но след това на царицата ѝ омръзнало да стои на заден план,

извършил се безкръвен преврат и жената се обявила за фараон. Царицата била подкрепена от могъщите велможи, които се страхували, че заедно с младия фараон до управлението на страната ще се доберат жадни за власт и уморили се да чакат своя час алчни хора.

Почти двадесет години Тутмос не могъл да направи нищо с леля си. Животът си отминавал, а енергичната царица се оказала необикновено жизнеспособна и никак не искала да върне трона на племенника си. Едва тридесетгодишен мъж, Тутмос успял да се отърве от лелята, която умряла или била убита.

През следващите години на своето управление Тутмос III търсил из царството барелефи, статуи, надписи на леля си и ги разрушавал, за да заличи от лицето на земята спомена за нея.

В Карнак Тутмос решил да се отърве от грамадните тридесетметрови обелиски на Хатшепсут. Изглежда, най-простият начин за борба с тях било да се съборят и да се заменят със собствени. Но кой знае защо, може би поради противодействието на могъщите жреци на Амон, Тутмос не се решил на това, а предприел страшно непроизводителна акция: заповядал да се издигнат стени и да се зазидат в тях обелиските — никой не трябвало да ги вижда.

За да се зазидат тридесетметровите обелиски, трябва да се построят стени, отговарящи на височината им. Стената се издигнала на 20 метра и неизвестно защо изграждането на затвора на обелиските било прекратено. Върховете им се извисяват над стената на затвора като глави на жирафи.

Затова пък с барелефите и надписите на Хатшепсут Тутмос се справил безпощадно. Образите на царицата са заличени с длето, а също и картушите[2] с нейното име. Наистина, не навсякъде: понякога каменоделците били немарливи или сред жреците съществувала някаква опозиция — Тутмос не успял да унищожи всичките следи от царуването на Хатшепсут.

Като се справил със спомена за лелята, Тутмос пристъпил към собствения си принос в храма. Били поставени два обелиска и няколко статуи, построена разкошна зала за „хебед“ — царския юбилей, престроени повечето от наличните съоръжения, издялани барелефите, разказващи за военните подвизи на Тутмос, и най-после изградена зала, наречена

„ботаническа градина“, защото върху стените ѝ били изобразени растенията и животните на Египет.

Двамата следващи фараони от тази династия не внесли особени изменения в храмовия комплекс, затова пък Аменхотеп III (1411–1375 година пр.н.е.) се захванал с ентусиазъм с престрояването му. Той издигнал нов храм, ограден от полумесеца на свещено езеро, в което поставил 600 двуметрови гранитни статуи на богинята Сохнет. Кой знае защо, на тези статуи и в наше време им се паднало много да пътешествуват — във всички най-големи музеи в света има делегати от това многобройно семейство. Една от тях се намира и в ленинградския Ермитаж. Край свещеното езеро Аменхотеп направил внушителна статуя на свещения бръмбар — скарабей — и най-после издигнал централна колонада, увенчана с капители във вид на разтворени цветове на лотос. Двадесетметровите дебели колони са толкова грамадни, че върху капителa на всяка от тях могат да се съберат сто души.

Аменхотеп III не се ограничил само с дейност в храма на Амон. Не по-малко известен е и собственият му заупокоен храм, построен на другия бряг на Нил, до който има две грамадни статуи на фараона, известни като „Мемноновите стълбове“. Тук е въздигнат грамаден трети пилон и храм на Монт.

Когато днес отдаваме дължимото на Аменхотеп III, ние най-напред сме задължени на другия Аменхотеп, сина на Хапу, на човека с плоското скулесто лице, големи, рязко очертани, почти негърски устни, ярка брадичка и тесни изпъкнали очи. Статуята на този грозен, пълен човек се е запазила в един от храмовете в Карнак.

Ако Имхотеп е първият гений на историята, изобретател на пирамидите и каменната архитектура на Египет, то съименникът на фараона завършва създаването на нов тип класически храм. Архитектът Аменхотеп, синът на Хапу, бил ценен от фараона толкова високо, че му било позволено да си построи собствен заупокоен храм в Тива, където в опростена и ясна форма се вижда всичко, което е постигнала египетската архитектура, Принципът на храма, замислен от архитект Инени и разработен в окончателен вид от Аменхотеп, бил следният:

Храмът започвал от Нил. Там се строял вълнолом, където могли да спират ладиите, превозващи в празнични дни

статуята на божеството. От водата към храма водела алея от сфинксове, която завършвала при високите тържествени пилони, украсени с барелефи и надписи. Пред пилоните обикновено стоели колосите на фараоните. Като минеш под пилона, се озоваваш в обширен двор, ограден от трите страни с колони, след това попадаш в хипостилната зала с два реда странични колони, образуващи базилика, и с още няколко реда странични колони. След това следва зала за ритуалната ладия на Амон и зала за статуята на божеството. Освен това в задната част на храма са разположени много други помещения: съкровищници, складове, архива и така нататък. Комплексът на храма се допълва от парк и свещено езеро.

Тази схема могла да се изменя. Понякога имало по-малко зали, понякога повече, но в уникален храм, подобен на Карнак, се оказват много повече пилони и статуи на фараони, отколкото е възможно за друго светилище, докато в заупокойния храм на самия архитект Аменхотеп броят и размерите на помещенията са скромни и малки.

В тази система всичко било обмислено и проверено от опита на поколенията. Създавайки върху нейната основа великите храмове на Тива, архитектите на първо място са имали пред вид въздействието на храма върху молещия се.

Когато тържественото шествие се изкачвало между редиците строги сфинксове към пилоните, те израствали като че ли до небето и подготвяли за среща с тайнственото. Неподвижните колоси на фараона доказвали нищожеството на човека, влизащ в храма. След просторния величествен светъл двор човек се озовавал в полумрака на загадъчната гора на хипостилната зала, в гората от съединяващи се на приказна височина колони, на които зеленината на пищните капители се разтваряла в небесния лазур на тавана, блестящ от златни звезди.

Следващите помещения на двореца били по-тесни, по-ниски и по-тъмни от предишните, само в хранилището на свещените реликви понякога се предвиждал отвор в стената или тавана, откъдето лъч светлина падал върху статуята на бога…

По-нататъшната история на Карнак отново ни връща към борбата на идеи и партии. Аменхотеп IV (Ехнатон), бунтовник, който провъзгласил култ към Атон и преместил столицата в

Тел-ел-Амарна, където се родил странният трогателен, реалистичен и в нещо декадентски стил на новото, обвеяно от хуманни, но нежизнеспособни идеи изкуство, не обичал храма на Амон — въплъщение на властта на жреците. Източно от карнакския храм той построил храм на Атон. Но от него не е останало нищо: след гибелта на смелия и обречен на неуспех експеримент жреците и следващите фараони изравнили храма на Атон със земята. Но както и навсякъде, в Карнак нищо не изчезнало безследно. Причина за това била практичността на следващите строители. При разкопките били намерени статуи от еретика Ехнатон, а много блокове от храма му, украсени с барелефи в стила на амарнската школа, се оказали вградени в по-късните постройки за прослава на Амон.

Измолвайки прошка за греховете на Ехнатон, наследниците му Тутанкамон и Ейе набързо издигнали в Карнак стели и обелиски в чест на възвърналия се на власт Амон. Фараоните от следващата XIX династия Сети I и Рамзес II също добавили към славата на Карнак, като издигнали още една хипостилна зала. Освен това Рамзес оставил следа в Карнак, издигайки два свои колоса — седящи статуи, в чиито крака се намират мъничките фигури на жена му Нефертари.

И така нататък… сменяли се династии, сменяли се фараони, а Карнак продължавал да обраства със стели, обелиски, пилони, храмове и кьошкове. Особено се стараели фараоните, които не били сигурни в правата си на свещения престол. Така нубийският фараон Тахарка предприел строителството на колонада в първия двор на храма, от която се е запазила само една, не много красива, приличаща на бъчва двадесетметрова колона. И Александър Македонски, който от политически съображения почитал чуждите богове, посетил този храм. Той заповядал да се преустрои едно от помещенията след залата на Тутмос III, което и днес се нарича „молитвена стая на Александър“. Много построили в Карнак и Птолемеите, на които Египет се паднал при подялбата на империята на Александър. Именно с тяхната дейност е свързана странната находка на територията на храма, намерена през 1903 година от френския археолог Легрен.

До единия от пилоните Легрен открил яма с натрошени стели и статуи. В това нямало нищо чудно: в течение на хиляди години храмовете овехтявали, разрушавали се от неприятели

(например през 663 година пр.н.е. асирийският цар Ашурбанипал изцяло разграбил и опожарил Тива). Тежките, ненужни за работата късове било възможно да бъдат и закопани. Но учудващи били мащабите на находката. Когато Легрен извадил от земята късовете, се оказало, че под тях се намират други статуи и барелефи. Месеци наред се трудили работниците, измъквайки от невероятната яма, по-точно пропаст, все нови чудесни паметници на древния Египет. На дълбочина четиринадесет метра се наложило да се прекратят разкопките, тъй като в скривалището нахлула подземна вода. Само каменните статуи наброявали седемдесет и пет, без да се смятат многобройните стели и барелефи.

Ето тази яма се приписва на Птолемеите, които привеждали в ред полученото от тях стопанство… Чак толкова не ги е било грижа за труда на далечните фараони.

По това време Карнак станал туристически център. А туристите, както се знае, не се изменят с течение на времето, „професионалната“ им болест вилнее днес със същата сила, с каквато е вилняла преди две хиляди години. Така върху стените на Карнак са се запазили много антични надписи от типа на „Вася + Петя посетили“. Наистина днешните археолози се отнасят към тях къде по-търпимо, отколкото към надписите, оставени по стените на Карнак от нашите съвременници — а те, за съжаление, не са малко.

---

[1] Ном — провинция (област) в древен Египет. — Бел.ред. ↑

[2] Картуш — надпис или емблема, декоративно оформени графично или скулптурно. — Бел.ред. ↑

АБУ-СИМБЕЛ
Два пъти чудо

Античните автори, които причислили пирамидите към чудесата на света, не отминали без внимание Александрийския фар на остров Фарос и писали много за Александрийската библиотека, не са споменали нито дума за Абу-Симбел. Те просто не са знаели за него. И спътниците на Наполеон не известили за този храм — полковете им не стигнали дотам. И затова, когато през 1813 година швейцарецът Буркхардт, който пътешествувал нагоре по Нил, преоблечен като арабин, достигнал третите прагове на Нил и чул за храма Ебсамбала, помолил да го отведат при тази постройка. Но храмът, който той видял, макар и да му се сторил красив, не му направил голямо впечатление. В Долен Египет Буркхардт видял храмове, които впечатлявали къде по-силно.

Както стоял на брега на Нил между първите и вторите прагове, почти до южната граница на Судан, Буркхардт гледал пилоните, издялани в стръмно спускащата се към брега скала. Между пилоните, пазейки входа на храма, се възвишавали шест статуи — четири на мъже и две на жени, засипани с пясък до колене. Статуите също били издялани в скалата.

Буркхардт надникнал вътре. Обширна ниска зала се сливала с тъмнината и светлината на факлите, които донесли със себе си водачите, изтръгвала фини, тук-таме оцветени барелефи, Под краката хрускали въгленчетата от огньове и шумолели пресъхнали парцали. Водачът обяснил на Буркхардт, че фелахите от околността се крият в този храм от нападенията на бедуините. Било задушно и прекрасните царици простирали към бога тънки дълги ръце, без да обръщат внимание на загърнатия в наметало с качулка пришелец. В дълбочината на храма, в тясната тъмнина на коридорите, Буркхардт не влязъл. С облекчение се измъкнал през планина от пясък обратно към брега и замижал от ослепителното слънце.

Като се спускал към очакващата го лодка, Буркхардт се обърнал, за да хвърли последен поглед към каменните статуи, стръмните наклони на скалите и пясъчните езици, навявани през хилядолетията от пустинята. И изведнъж отляво, там, където склонът на платото отстъпвал от водата, видял нещо необичайно.

Езикът на пясъка, влял се в долината като водопад и достигнал до водата, бил с дебелина няколко метра. Огромна глава, увенчана с двойна корона на фараон, гледала от пясъка пътешественика, по-далеч от брега се съзирали още две корони, потънали в пясъка.

— Какво е това? — обърнал се Буркхардт към водача.

Той повдигнал рамене. Статуите на духовете били скрити от пустинята открай време.

— Там също ли има храм?

Водачът не отговорил, хванал се за високия нос на лодката, той чакал кога този любопитен хаджия ще тръгне след него. Но Буркхардт вече тичал, затъвайки в пясъка, към погребаните колоси…

Буркхардт не видял нищо повече. Той дори не разбрал, изправени ли са статуите, които пазели скрития вход в храма, или са седящи, както Мемноновите стълбове в Тива…

Изминали четири години и италианският пътешественик Джовани Белцони направил втората крачка към откриването на колосите край градчето Абу-Симбел. Италианският авантюрист бил в по-различно положение, отколкото предшественика си: имал документ от английския генерален консул и потвърден от турските власти. Разрешавало му се да издирва антики за Британския музей.

Белцони знаел за откритието на Буркхардт и предположил, че статуите на Абу-Симбел вардят храм, в който се крият съкровища, запазени от пустинята от крадци.

Като пристигнал в Абу-Симбел, Белцони наел работници и започнал да копае пясъка между статуите. След няколко дни се открил вход в колосален пещерен храм, състоящ се от няколко обширни зали с десетметрови статуи. Това бил, както писал Белцони, „един от най-великолепните храмове на света, богат с чудесни релефи, картини и гигантски фигури“. Белцони влязъл навътре с бележник, като се надявал да нарисува това, което вижда, но горещината в храма била такава, че от потта хартията веднага се разкиснала и се наложило да се спасява с бягство, за да не загуби съзнание от задухата.

В храма нямало саркофази, мумии, скъпоценни съкровища.

След няколко години изчистили една от статуите, намираща се пред входа в храма — тази, която била по-близо

от другите до реката. Статуята достигала двадесет и пет метра височина и била изрязана, както и целият храм, от скала. Теглото ѝ (което ще узнаят много по-късно и то няма да е без значение за тези, които ще дойдат тук в средата на XX век) надвишавало 1200 тона. Станало ясно, че статуята изобразява Рамзес II, един от последните велики строители на Новото царство, който изградил този храм тринадесет столетия преди новата ера.

Оттогава Абу-Симбел станал едно от най-популярните места за посещение на туристите в Египет и най-южната точка, до която те достигали.

Туристка била и Амелия Едуърдс, която се оказала там в един от октомврийските дни на 1870 година. Тя влязла в храма сутринта, когато още негорещото есенно слънце се издигало иззад Нил, осветявайки постепенно фасадата на храма. В този момент, когато Амелия Едуърдс преминавала между високите пилони, слънцето тъкмо осветявало лицата на статуите — три еднакви гигантски лица, главата на четвъртия колос била паднала и стояла в краката на статуята.

Амелия не бързала. Въпреки горещината и задуха в храма, тя вървяла бавно, като се спирала пред барелефите и водачът търпеливо осветявал с факел стените, принуждавайки статуите да правят гримаси. Най-после Амелия достигнала до последната зала — светилището… И изведнъж ѝ се сторило, че я настига огън: ослепителна светлина я ударила в гърба и слънчев лъч се вторачил във фигурите на Рамзес и бог Амон, седящи до задната стена на светилището. Няколко минути статуите се къпели в слънчева светлина, след това лъчът изчезнал и светилището отново потънало в тъмнина.

Така било направено откритие. Оказало се, че храмът е построен с такова пресмятане, че два пъти в годината изгряващото слънце сутрин пронизва цялата анфилада от подземни скали и осветява статуите на светилището. Изчислено е, че за пръв път слънцето е осветило статуите на 20 октомври 1274 година пр.н.е., в деня на тридесетгодишния юбилей от царуването на Рамзес II.

Може би и с това би могло да се завърши разказът за Абу-Симбел, допълвайки го с няколко изречения как е строен и боядисван този храм или с разсъждения (впрочем нищо не обясняващи) защо Рамзес е избрал за място за такова гигантско

строителство граничен район на държавата си, пустинен и безлюден…

Но на съдбата било угодно с Абу-Симбел да бъде свързана драматична история от наши дни. Вече в началото на строителството на Асуанския язовир било ясно, че създаденият от хората язовир — езерото Насър — постепенно ще залее крайбрежието на Нил над първите прагове и под водата ще се окажат редица паметници на Горен Египет и Нубия. И навярно храмовете на Абу-Симбел — малкият храм, видян от Буркхардт, построен в чест на царица Нефертари, и големият храм — на Рамзес и Амон.

Когато това станало известно, възникнали много планове за спасяването на Абу-Симбел. В ЮНЕСКО, която оглавила кампанията за спасяването на храмовете, постъпвали проекти от всички краища на света. Освен серията от просто фантастични или фантастично скъпи, съществували и реални проекти. Например френският проект предлагал издигането около храма на каменна, запълнена с пясък дига. Обаче скоро станало известно, че ако изграждането на самата дига е напълно осъществимо, то стойността на системата за отвеждане на просмукващата се през дигата вода ще надвиши стойността на самата дига, но няма да гарантира безопасността на храма. Италиански инженери предложили да се изрежат от скалата двата храма изцяло и да се издигнат с крикове. Но за това трябвало да се направят крикове, способни да издигнат два блока, тежки 330000 тона и 60000 тона. Имало проект да се изградят грамадни понтони, да се изчака, когато водата стигне до храмовете и сама ги повдигне по-високо. От Полша дошъл проект, който предлагал да се оставят храмовете под водата, но да се покрият с железобетонни похлупаци. Най-накрая англичаните предложили да се залеят храмовете, но да се оградят с тънка стена, която да не пропуска към тях мътните води на Нил, а да създаде нещо като аквариум от чиста вода, за да могат туристите да се любуват от параходите на потопените храмове. В резултат на дълги преговори и обсъждане на стотици проекти ЮНЕСКО и правителството на АРЕ се спряло на италианския проект — храмовете да се повдигнат с крикове. Но последната дума била не на инженерите, а на финансистите. Стойността на италианския проект била деветдесет милиона долара — сума, която било невъзможно да

се задели.

Времето не чакало — още малко и трябвало да започне пълненето на язовира. И тогава се наложило да се приеме компромисният план, предложен от шведите: храмовете да се разрежат на блокове, да се вдигнат подред нагоре и там, на новата площадка, отново да се сглобят.

Обаче и този план излязъл твърде сложен. Може да се каже без преувеличение, че спасяването на Абу-Симбел стана едно от забележителните инженерни постижения на XX век.

В началото, успоредно със строителството на градчето за инженерите и работниците, транспортирането на оборудвания и материали били направени и пясъкопроводи — тръби с голямо сечение, през които отивал пясък към храмовете на Абу-Симбел. Строителите, колкото и странно може да се стори това, имали намерение да върнат храмовете към онова състояние, в което ги видял Буркхардт преди сто и петдесет години. Едва след като статуите пред храма били изцяло погребани под хиляди тонове пясък, започнала работата: трябвало да се взриви скалната козирка, надвиснала над статуите, за да се изчисти излишната скала над самия храм.

След като козирката била взривена и каменните маси се свлекли по пясъчния склон до изкачващата се вода, започнали разкопките: трябвало да се стигне до пещерния храм отгоре, през многометровата дебелина на скалата. В същото време бързо поставяли ограда от стоманени пилоти;

Нил се издигал вече толкова високо, че през пролетното пълноводие би могъл да залее храма. До пилотите насилвали дига: през пролетта на 1965 година Абу-Симбел изчезнал съвсем — зад дигата и пясъчната планина.

И тогава, като завършили подготвителната работа, започнали най-главното — рязането на храма.

Пясъчникът, от който се състои скалата, е сравнително мек, но това, като облекчавало работата, в същото време призовавало и към особено внимание. Мекотата и податливостта на камъка заплашвала с опасности, нали главата на втория колос до реката паднала още докато Рамзес бил жив.

Преди да се започне разглобяването на храма, специалистите изследвали с почукване и така проверили всеки квадратен сантиметър на паметника, съставили подробни схеми, на които отбелязали всяка пукнатина и черупка от мида,

а всички съмнителни места заздравили с полимерни лепила. За да бъдат точни и тънки разрезите, поканили от Италия резачи на камъни от мраморните кариери — известни майстори в тази работа. Италианските работници и помощниците им — египетските каменоделци — внимателно пилили камъка с тънки пили, при което понякога им се налагало да работят свити под покривите на помещенията на храма, сред тесни стоманени скели, с които били оградени отвътре храмовете.

Настъпил знаменателният ден 10 октомври 1965 година. През тази година светилището на храма не дочакало светлинния лъч да проникне там отвън: покривът вече бил свален и издигнат на блокове върху подготвената площадка. Там били наредени в редици блокове: еднакви павиани с човешки ръст, които доскоро образували портиката на храма, преномерирани, забинтовани като мумии колони и пиластри от долните етажи… На 10 октомври подемният кран протегнал кука към лицето на крайната статуя… Журналист, който присъствувал, записал в дневника си: „… Разсъмването привлече на площадката участниците в събитието. Слънцето едва се бе вдигнало над хоризонта, когато кранистът получи заповед да започне. Бавно, бавно лицето на бога цар се отдели от ушите… Това беше зрелище, което никога няма да забравя. За някакво мигновение ме овладя дивата мисъл, че съвременни варвари се опитват да унищожат великия фараон. Увисвайки на стоманеното въже, грамадното лице бавно се завърташе около оста си. Като че ли изражението на лицето под лъчите на слънцето се преобразяваше от играта на светлината и тъмнината… След това поставиха лицето на фараона върху постилката на специален влекач, за да го откара на платформата, където вече се пазеха другите части на храма.“ А за строителите лицето на фараона е само блок номер еди-кой си, един от хилядите блокове, всеки от които трябва да се достави на новото място цял и невредим. Това не значи, че инженерите и работниците не са могли да чувствуват по същия начин величието и красотата на колоса, както и пристигналият журналист — те просто нямали време. Цялата операция по спасяването на Абу-Симбел протичала като непрекъснато надпреварване, съревнование с Нил: в началото на август 1966 година цялата работа трябвало да бъде завършена, иначе водата на езерото Насър щяла да нахлуе през временната дига

и всичко, което не били успели да вдигнат нагоре, щяло да стане нейна плячка.

За пръв път от много хилядолетия отворените за слънцето и въздуха помещения — залите и колонадите на храмовете — учудвали преди всичко с това, колко сили и умение са изразходвали художниците и скулпторите на древен Египет, за да украсят вътрешните помещения. Стотиците барелефи и фрески са рисувани в задушна тъмнина на светлината на факли или светилници — там, където е трудно да се издържи и половин час. Всички стени са изрисувани навсякъде и титаничният труд е извършен в прослава на фараона бог. В тези отдалечени места рядко са идвали поклонници и държавни чиновници. И само понякога през залите, покрай статуята на Рамзес, преминавал жрец, светлина от езика на пламъка се докосвала до фреските върху стените и отново храмът потъвал в тъмница.

Храмът е построен за ознаменуване на „седа“ на фараона — тридесетгодишнината от възкачването му на трона. „Сед“, както предполагат, бил спомен за тези далечни времена, когато вождът на племето достигнал старост, бил убиван, за да се предадат функциите му на по-млад управник. Затова „сед“ в древен Египет означавал нещо като възобновяване на царската власт, ново царуване. За да премине не по-малко успешно от предишното, трябвало да се покаже на боговете колко струва великият фараон. Затова са толкова грамадни колоните пред входа, затова барелефите в храма толкова тържествено разказват за победите над хетите, които в същност били само отбранителни боеве. Всичко това било предназначено не за посетителите, а трябвало да напомня на боговете, виждащи и в тъмното, че фараонът е достоен да принадлежи към кохортата им.

Успоредно с пренасянето на храма египетските археолози се занимавали с изучаването му, Рядко се случва такова нещо: пред очите на учените целият храм се изважда на светлина и може да се изучи не само всяка буква на надписите, но и всяка пукнатина, всяка грешка на художника, всеки каприз на фараона, грижливо скриван от смъртните. Например успели да видят на един от барелефите, че първоначално фараонът бил изобразен прав пред седналите на престол бог Амон и богиня Мут[1]. След това дошла заповед да се смени листата на

ранговете. Скулпторите прекроили барелефа по такъв начин, че сега Рамзес бил седнал между боговете като равен. А за да има място за новия бог, трябвало богиня Мут да се измести вдясно и да се намали.

Станало ясно, че по време на строителството и украсата на вътрешните помещения на храма умряла любимата наложница на фараона Исет-Неферти. Работата се състои в това, че дъщерята на Рамзес и Исет-Неферти е изобразена на барелефите в главната зала като принцеса заедно с майка си и баща си. А във вътрешните помещения са намерени фрески, изобразяващи я вече като царица. Това могло да се случи само след смъртта на майка й. Обичаите, които разрешавали на фараона да се жени за сестрите и дъщерите си, имали определени етични ограничения.

Скоро след завършването на строителството, изглежда, фараонът още бил жив, главата на един от колосите паднала в краката му. Строителите на храма недоогледали някаква пукнатина или каверна в пясъчника. Оказало се невъзможно да се постави главата на място. Не е известно дали фараонът възприел това като лошо предзнаменование, или като бог бил над подробностите, но от всичко, което могло да се разбере от разглобения храм, е, че конструктивните недостатъци и частичните разрушения, открити в първите десетилетия след изграждането на храма, така и не били поправени.

Още триста години храмът продължавал да действува: в него живеели жреците и веднъж в годината изнасяли към Нил ладията със статуите на божествата, включително и на Рамзес, но след това Египет загубил властта си над Долна Нубия, храмът бил изоставен и пясъкът на пустинята започнал на ручеи да се стича от платото, издигайки се постепенно към статуите.

По време на работата бил открит още един любопитен детайл: към началото на IV век пр.н.е. пясъчната планина стигнала до бедрата на колосите. Тогава по тези места минавал отряд от гръцки и финикийски наемници, изпратен за поредното покоряване на Нубия. Явно армията не бързала: двама от наемниците се покатерили по пясъчния склон до бедрото на Рамзес и като поработили доста с ножове, изсекли върху бедрото на фараона-бог следното „комюнике“[2]: „Цар Псаметих дойде при Елефантина и тези, които бяха с Псаметих

и плаваха нагоре по реката, докато беше възможно, написаха това. Потасимто предвождаше чужденците[3], а Амасис — египтяните. Написахме това ние: Архон, син на Амоибихос, и Пелкос, син на Удамос.“

Това е един от най-ранните гръцки надписи.

… Строителите успяха. В дните, когато водата на езерото Насър вече се промъкваше към площадката, на която доскоро беше храмът, започна сглобяването на блоковете, а след това и на колосите на горната тераса, където в скалите беше изсечена ниша, способна да побере огромния храм. Вече други проблеми вълнуваха строителите: какво да направят с падналата някога глава на втория колос? Как да се заличат белезите между блоковете?…

Директорът на Египетския археологически департамент, като разсъждаваше гласно по втория въпрос, каза: „Повредите, нанесени на фараона, ще бъдат заличени. Съединителните шевове ще бъдат запълнени с разтвор включително до няколко милиметра от повърхността. Ние бихме могли да постигнем и повече: не само да излекуваме раните, но и да направим шевовете незабележими. Но ще бъде ли това справедливо към нашите прародители, към нас самите и към тези, които ще дойдат след нас?“

---

[1] Египтяните си представяли богинята Мут като хищната птица лешояд. На някои места Мут (нейното име означава „майка“) била тачена като съпруга на Амон. На статуите Мут била изобразявана обикновено като жена със забрадка от одрана кожа на лешояд. По-късно Мут била приравнена с богиня Изида. — Бел.ред. ↑

[2] Въпросният надпис върху бедрото на обожествения във вид на сфинкс фараон е най-ранният гръцки надпис, датиращ от началото на VI в. пр.н.е. По-ранни гръцки надписи от самата Гърция досега не са известни. А споменаваният в надписа египетски владетел е Псаметих II. Той се отличавал със своето елинофилство. Оттам и многобройните гръцки колонисти и наемници, които проникнали и се установили в Египет. Впрочем гръцката колонизация в Делтата на Нил започнала още към средата на VII век пр.н.е. — Бел. ред. ↑

[3] Главно гърци, малоазийци и др. — Бел.ред. ↑

ТИМГАД
Образцовият римски град

В древността в Северна Африка съществували няколко цивилизации, които се сменили, поглъщайки и, разбира се, взаимно обогатявайки се, независимо дали са желаели това, или не.

Египет не е разпростирал властта си на запад по-далече от Либия, но идеите и пратениците му достигали дори до Атлантическото крайбрежие. Ненапразно върху фреските на Тасили са намерени следи от египетското влияние.

След египтяните в тези краища се появили финикийците — най-големите търговци и мореплаватели на древния свят. Градовете им възникнали преди пет хиляди години по бреговете на днешните Ливан и Сирия.

Преведена, думата библия[1] означава „книги“, Тази дума дължи своя произход на финикийския град Библ (Гублу), в който, макар че не всички езиковеди са съгласни с това, е била създадена фонетичната писменост[2].

Финикийците, за разлика от другите създатели на фонетичното писмо, не само го „внедрили“ в употреба, но го и разпространили по цялото Средиземноморие.

Именно финикийците две хиляди години преди Васко да Гама заобиколили Африка, при това по заповед на египетския фараон Нехо, от изток на запад, който искал да възстанови стария канал, съединяващ източния канал на Нил с Червено море. Като преминали канала, финикийските кораби с остри носове и приличащи на полумесеци, вдигнали квадратни платна и се отправили на юг край бреговете на Африка. Когато по техните сметки настъпила есента, моряците слезли на брега, засели пшеница, изчакали реколтата, прибрали я, напълнили трюмовете със зърно и заплували по-нататък. Като пътешествували по този начин, финикийците не се страхували от глад и дългият път не бил страшен. Изминала още една година в плаване, финикийците отново слезли на брега и гребците се превърнали в земеделци. Едва на третата година те се върнали в Средиземно море през Херкулесовите стълбове.

Херодот чул за пътешествието, но не повярвал на разказа. И имало защо да не се вярва. Ето какво пише мъдрият грък: „Като се върнаха, те казаха (някои им повярваха, а аз — не), че

когато плавали около Либия, слънцето било от дясната им страна“.

Разбира се, слънцето изгрявало отдясно, както се полага в Южното полукълбо. Херодот, който смятал, че земята е плоска, възприел това най-хубаво и безспорно доказателство за истинността на разказа на финикийците като фантастична измислица.

Където и да се озовавали предприемчивите и делови жители на финикийските градове, основавали колонии или търговски селища, лесно свиквали с новото място, донасяли нови занаяти, знания и страст към промяната на местата. Търговските им селища се превръщали в градове и веригата от финикийски колонии се проточила по цялото Средиземноморие. По времето, когато корабите на пътешествениците около Африка се завърнали в Средиземно море, те могли да се чувствуват като у дома си в която и да е негова точка: финикийски селища имало на Родос, Кипър, Крит, Малта, Сардиния чак до Испания и Тунис. Завръщайки се у дома, мореплавателите навярно са надникнали и в Картаген, основан от финикийците триста години преди смелото пътешествие.

Финикийците са отивали навътре в Атлантическия океан и никой не може да каже колко далеч са навлизали те във водите му. Знае се поне, че са ходили в Англия, където купували калай и олово, и на Азорските острови, тогава, когато гърците и римляните нямали още представа за тях. Съществува хипотеза, според която финикийците са посещавали и Америка.

Картаген, един от най-големите градове на античния свят, постепенно разширил властта си върху цяла Северна Африка и станал главен съперник на Рим. Тази търговска република, управлявана от богати търговски къщи, си приличала по нещо с Венеция от Средните векове. Корабите й били стопани в Средиземно море, а керваните отивали от Картаген във вътрешността на Африка, достигайки до саваните, откъдето Картаген си набавял слонове, черни роби, злато и желязо.

Пуническите войни, известни на всеки ученик, славните имена на картагенските пълководци Хаздрубал и Ханибал, битката пред Рим, морските сражения — титанската борба на най-силните държави по това време — довели до унищожаването на Картаген. На прага на новата ера той паднал

и бил разрушен, но финикийските колонии в Северна Африка не изчезнали. Населението им било смесено, финикийците били малцинство: там живеели либийци, бербери, преселници от Азия и Италия, араби и негри; като създали свой свят на африканския бряг, финикийците умело се втъкавали в съществуващите връзки, като постепенно заемали ръководно положение и подчинявали местните династии.

По този път тръгнали и римляните, които сменили картагенците — третата власт в Северна Африка. Римският ред се оказал дори по-ефикасен и здрав, отколкото властта на Картаген. Подобно на кушанското царство, което възприело външно египетския пантеон, египетското изкуство, египетските концепции за власт, така и градовете, създадени от Рим на мястото на финикийските в Северна Африка, външно не се отличавали от римските градове в Европа или Азия; римляните били опитни организатори на империята.

Въпреки че населението на градовете на Магриб си оставало смесено и римляните никога не били мнозинство, атрибутите на римския град тук са толкова очевидни, че ако такъв град би бил пощаден от времето и враговете, не би било лесно веднага да се определи в кой район на Римската империя е построен.

Характерен пример за подобен град в Северна Африка бил Тимгад. Основан през 100-тната година на мястото на картагенско селище от император Траян, той скоро получил правото на римски град, тоест признаване на гражданите му за почти равноправни граждани на империята. Разширила се до крайните предели на могъществото си, империята се грижела за верността на покрайнините.

На Тимгад му провървяло: когато западнал и загубил значението си, сравнително бързо го изоставили и забравили. След падането на Римската империя минал под властта на Византия, но когато земетресение разрушило част от града, той вече умирал.

Икономическата система на Римската империя била разрушена, износът на пшеница, с който се поддържала Северна Африка, спаднал, климатът станал по-сух, пресъхнали изворите, подхранващи града, и загубила смисъл сложната водопроводна система, дълга повече от тринадесет километра, която с помощта на акведукти подавала вода от извора в

планината до фонтаните и резервоарите на Тимгад. И това, което в римско време изглеждало проста инженерна задача — да се намерят нови извори и да се прокарат още няколко километри акведукти, в началото на Средновековието вече не било възможно. Сахара взела своето. Хората напуснали града и го забравили. А тъй като нямало наблизо вода, то и селяни не се заселвали до развалините и не разграбили скъпоценните плочи за стопански постройки, както се случило по други места. Сахара, която погубила града, го запазила както лавата запазила Помпей.

Тимгад, образцовият римски град, бил построен с линия и пергел: две широки централни улици го пресичали, срещайки се в центъра. До тях, като шахматни квадрати, чак до градските стени, които подсещат, че Тимгад отначало е бил военен лагер както и много колониални градове на империята, били разположени еднакви жилищни квартали. По-късно, когато градът станал център на района, военният лагер бил пренесен в Ламбезис, където се е запазила внушителна триумфална арка, която по нещо прилича на средновековен замък.

Сред еднообразните квартали, сред малките къщички на гражданите, се издигат големи обществени сгради: на римския град му се полагало да има пълен комплект от тях. Градски бани, където са се запазили мазетата на парните котли, от които идвала пара, затопляща помещенията с ваните. Там и днес се разпознават топлите и горещите басейни, залата за изтриване и площадките за бавни беседи на „истинските“ римски граждани, които никога не били виждали Рим. Една от главните улици на града — декуманус, в чиято каменна настилка са се запазили дълбоки белези — вековни следи от каруци, води до величествената арка на Траян — как може римски град без триумфална арка? Статуите, които са я украсявали, са изчезнали, но колоните стоят както по-рано и улицата минава под три отвора — широк, централен, за колите, странични — за пешеходците. Убедихте ли се? При нас всичко е както в Рим! В самия център се намира… разбира се, форумът. От главната зала се е запазил само пода на курията[3], където заседавал муниципалитетът, и насреща базиликата, където се намирали съдът и борсата. Тимгад бил главно търговски град. Търгувал със зърно. От статуите на императорите и на други знатни и достойни лица са останали

само основите, но броят им говори, че и в това римските граждани от различни националности са се стараели с нищо да не изостават от столицата. Две гигантски колони увенчават хълма, на който някога е бил Капитолът — храм, посветен едновременно на трима богове: Юпитер, Юнона и Минерва. Някога пред предната фасада на Капитола имало шест колони, вътре в храма огромната зала се разделяла на три притвора — за всеки бог отделен.

Пазарът в Тимгад, който се е запазил по-добре, отколкото в други римски градове, е интересен и необикновен: запазили са се дюкянчета с каменни маси и тезгяхи вътре. Дюкянчетата са украсени богато с орнаменти и релефи, които замествали фирмите. Не е трудно да си представим как е шумял пазарът, когато тук са се събирали керваните от пустинята и от крайбрежието.

Римските граждани се стараели да подражават на европейските си съотечественици и в изкуството. Грамадният театър на Тимгад бил с диаметър шестдесет и три метра и побирал до четири хиляди зрители. Едва ли такива размери са се диктували изключително от суетност — градът бил културен център на цялата околност. Към паметниците на културата се отнася и тимгадската библиотека — полукръгла двуетажна сграда с ниши за свитъци, шкафове за книги и дори с книжен склад в двора. Строителството на библиотеката, както се вижда от намерения там надпис, струвало 400 хиляди сестерции и я финансирал някой си Марк Юлий Квинтан. Фондовете на библиотеката били големи дори и в сравнение със съвременните мащаби — около двадесет и пет хиляди тома.

Изглеждало, като че ли градът е умрял, без да остави следи. Заличил се споменът за форума, шумния пазар и ромона на фонтаните, за мъдрите беседи на терасите на баните. Завоевателите, които дошли тук, след като изчезнал споменът за римляните, не се интересували нито от книгите им, нито от боговете им, нито от театрите им…

И все пак това не е така. Градът бил африкански в какъвто и „същински римски“ външен вид да се е гиздил. И когато го напуснали последните римски граждани — либийци, финикийци, бербери, негри, тоест търговците, робите, занаятчиите, те отнесли със себе си спомена за статуите, книгите и театралните маски и този спомен, видоизменен в

поколенията, отишъл в други области на черния континент, влял се като ручейче в широкия поток на африканската култура. Иска ми се да вярвам, че в скулптурите на Нок, в главите на Ифе, в стените на Зимбабве, макар не пряко и несъзнателно, но се е отразило това, което е съществувало тук преди едно и половина хилядолетие, така както потомците на творците на фреските на Тасили, отивайки в други земи, са донесли със себе си опита и спомена за своето високо изкуство, което никак не намалява постиженията на други времена и други народи и не лишава скулптурите на Ифе и Бенин от неповторимата им оригиналност.

---

[1] Библия е множествено число от гръцката дума библион — книга. Означава още и „Писания“, т.е. „Светото писание на християните“. — Бел.ред. ↑

[2] Фонетичната писменост не е открита в един-единствен финикийски град. Гърците са заимствували наистина финикийските букви, но са ги обогатили и със знаци, които липсват във финикийската азбука и чрез които се изразяват звукове, характерни за гръцкия език. Нещо подобно сторили солунските братя Кирил и Методий, като преработили и обогатили гръцката основа на своята азбука и я нагодили към звуковото богатство на старославянския език. — Бел.ред. ↑

[3] Курията била заседателната зала на сената в Рим. По-късно понятието започнало да се употребява и за заседателните зали на муниципалните съвети в провинциите на Римската империя. — Бел.ред. ↑

МЕРОЕ
Шлаката от топилните пещи

Гръмката слава на страната на фараоните, богатото изкуство и величието на паметниците на Египет затъмнили спомена за страните, намиращи се по на юг, заемащи територията на днешен Судан. И на първо място за страната Куш.

Пепи II, фараон от шестата династия, живял почти две и половина хилядолетия пр.н.е., получил послание от наместника на Юга, Хуефхор, който се завръщал от поход оттатък праговете на Нил. Наместникът изброявал богатата плячка — черно дърво, слонова кост, тамян, щраусови пера и черно джудже пигмей. Фараонът, след като изслушал посланието, веднага продиктувал отговора — единственото писмо от древното царство, което е достигнало до нас, тъй като било издълбано върху стената на запазилата се гробница на Хуефхор,

„Тръгни на север към нашия двор — призовавал фараонът. — И вземи със себе си онова джудже… когато то ще плава с теб надолу по реката, назначи специални хора, които да стоят с него на борда на кораба, нека го пазят, за да не падне във водата. Когато то ще спи през нощта, назначи специални хора, които да спят до него, проверявай ги по десет пъти през нощта. Ние искаме да видим това джудже повече, отколкото всички дарове на Синай и Пунт.“

Писмото е ясно, ако се вземе пред вид, че фараонът бил само на осем години. Фараоните също бивали момчета, на които били безразлични даровете на Пунт, след като може да се види истинско черно джудже.

В началото на средното царство, петстотин години след като фараон Пепи (апропо, доживял едва ли не до сто години) видял най-после джуджето, Египет утвърдил властта си над нубийските земи южно от първите прагове на Нил. Изминали още петстотин години — в ония времена историята размотавала нишката си къде по-бавно, отколкото днес — и Тутмос I преминал с поход четвъртите прагове на Нил и оставил гранични постове в областите, където живеели кушанските племена. Изминали още петстотин години и Египет, който влязъл във фаза на неуспехи, загубил властта над

кушаните. По това време те създали собствена държава.

… Надолу по Нил, малко по на юг от днешния град Шенди, железопътната линия преминава през район със странни хълмове. На едно място тя пресича два от тях; на десет метра отстрани на железопътния насип се издигат почти черни, блестящи стени от скала. Тези хълмове са стопроцентово създание на човешки ръце. Черната скала е шлака от работилите тук столетия топилни пещи.

По-далече, зад хълмовете, се виждат развалините на някакъв храм, напомнящ египетски, а също така и пирамиди: в тях има нещо от египетските и в същото време рязко се различават от тези, които се намират на хиляди километри на север. Пирамидите са малки, високи няколко метра, много по-стръмни от египетските и понякога отрязани отгоре. Мястото прилича на детска площадка на гиганти. Тук те са си играли, като са строели с кубчета — еднометрови издялани блокове от варовик.

Английският историк Базил Дейвидсън, който посетил Мерое, мъртвия град, една от столиците на държавата Куш[1], така описва този малко известен досега град: „В Мерое и близките около него райони има развалини от дворци и храмове, които са родени от цивилизация, процъфтявала преди повече от две хиляди години. А около развалините, все още запазили някогашното си величие, се намират гробничните възвишения на тези, които са създали храмовете и дворците. Дори няколко часа, прекарани сред развалините на Мерое, дават да се надзърне с крайчеца на окото в тази далечна епоха. Стелите от червен базалт, изпъстрени с тайнствени писмени знаци, фрагментите от барелефи от бял алабастър, някога украсявали великолепните крепости и храмове, парчетата от боядисани глинени съдове, камъните, не успели да загубят ярките си рисунки, са следи от велика цивилизация. Навсякъде печално стоят изоставените гранитни статуи на Амон-Ра, бога на Слънцето, и вятърът на пустинята носи над тях облаци от кафеникавожълт пясък…“

В Мерое са започвали много пъти разкопки, но и до днес тази столица на Куш, както и други градове на държавата, възникнала на южните граници на Египет, не са изучени достатъчно. Когато през 1958 година директорът на суданския Департамент на старините представил на правителството

доклад за паметниците, които подлежат на изследване и разкопки в Мерое, списъкът им надвишавал двеста обекта. Неотдавна археолози от ГДР направили по-нататъшни допълнения към него.

Но все пак в днешно време, когато археологията се е превърнала от ловец на ценни предмети в наука за миналото на човечеството, в Мерое не е направено малко: разчистен е от развалини и пясък гигантският храм на Слънцето, изследвани са ограбените в незапомнени времена пирамиди на управниците на Куш и са открити сложни подземни ходове, които водели до гробниците на цариците. Намерен е списък на царете на Куш, който доказал, че държавата са я управлявали местни династии непрекъснато от 1200 година пр.н.е. до 200 година. Изучени са керамиката, стелите и барелефите, разчетени са надписите… Днес най-после може да се каже, че развалините от храмовете и градовете на Куш не са неми — те проговориха… Проговори първата велика африканска цивилизация южно от Сахара, възприела много от Египет, развила се под негово влияние, но по-късно намерила собствени пътища и в някои аспекти надминала учителите си.

Първите векове от историята на Куш са свързани с египетското владичество. Собствената аристокрация, жреците, царският дом много заимствували от египетските моди и обичаи, макар че едва ли северните повеи са проникват на дълбочина в обществото, тъй като то не само се отличавало от египетското етнически, но и самите занимания на кушанското население често били по-други: кушаните не били приковани към реката — дарителка на живота. Саваната спомагала за скотовъдството — много племена, зависими от Куш, си оставали чергари.

Както изглежда, към 800 година пр.н.е.[2] слабите фараони от XXII египетска династия били принудени да дадат на Куш независимост. Столица на Куш станал град Напата, намиращ се край четвъртите прагове на Нил, център на култа към Амон, когото кушаните изобразявали като овен.

Не изминало много време и кушанските царе сами започнали да се придвижват на север. Първият от „великите“ царе на Куш на име Кушта воювал в южните номи на Египет. Синът му Пианхи провел редица кампании срещу египетските владетели, при което има основание да се предполага, че се е

ползувал от подкрепата на жреците от храма на Амон, предпочитащи в Египет да управлява силен господар, който почита техния бог. А властта на Амон, както е известно от надписите и по-късните съчинения, била по-голяма в Куш, отколкото в Египет, много от действията на управника се диктували от предписанията на жреците на Амон, които имали голям опит в управлението не само на храмове, но и на владетели.

Скоро паднала Тива, по-късно, след обсада, и Мемфис, при което Пианхи се проявил като умел пълководец, способен не само да намира слабите места в отбраната на противника, но и умело да маневрира с армиите си, да сключва съюзи с враждуващите князчета и царчета, без да забравя да почита египетските жреци.

Египет бил обречен на поражение, войната с кушаните се водела примерно така: египтяните се затваряли зад могъщите стени на градовете и крепостите, а както се знае, няма непристъпни крепости. Рано или късно крепостта, лишена от подкрепа отвън, непременно ще падне. Пианхи знаел това.

След като победил последния от египетските фараони, кушанският цар основал поредната XXV „етиопска“ династия и в разстояние на половин век Египет бил управляван от африканци. Наистина това господство, кратко според мащабите на онова време, се прекъснало внезапно и драматично. В земите по долното течение на Нил се появил нов враг, опасен и жесток — кушаните и египтяните не могли да се сравняват с него.

Асирийците, които нахлули в Африка, били въоръжени с железни копия и мечове — положението приличало на онова, което след много векове ще направи безнадеждна борбата на източните народи против европейските отряди: разликата в равнището на въоръжението била фрапираща. Бронзовите и каменните оръдия на египтяните и кушаните били безсилни срещу желязото.

За щастие на кушаните асирийците не ги преследвали нагоре по Нил и Куш запазил независимостта си.

Тази неуспешна война изиграла и положителна роля в развитието на кушанското общество: именно оттогава започват да растат планините от шлака пред леярските пещи на Мерое и на други градове. Този процес продължил векове и Мерое, по

израза на английски археолог, постепенно се превръща в „Бирмингам“ на Африка. На границата на нашата ера държавата Куш става източник на разпространяване на желязото в Африка. То било толкова обикновено в Куш, че правели дори железни сгъваеми столове.

Откъснатостта от други големи държави на Изтока (враждебните армии, за да достигнат до кушанските градове, трябвало да изминат много стотици километри по негостоприемни страни) спомагали за запазване самостоятелността на Куш, докато в това време по на север от него се сменяли империи и рухвали държави.

На границата на нашата ера Куш, като нахлува в Египет, подвластен на Рим, и разбива римските отряди, отново се намесва в близкоизточната голяма политика. Предприетата от римската армия наказателна експедиция разгромила град Напата и, както отбелязват историците на този поход, макар че не успяла да покори или присъедини Куш, освободила пленените римляни, а също така си върнала взетата по-рано от кушаните статуя на император Август. Изглежда, че статуята не е била единствена, защото в един от дворците на град Мерое при разкопките е намерена бронзова глава на същия император.

По това време столицата на Куш се преместила по на юг, в Мерое. Главно доказателство за това станали гробниците на богините царици, които започват да се издигат по-често в Мерое, отколкото в Напата. Възможно е за това да е била виновна бавно напредващата пустиня.

В Куш по онова време процъфтявали и други големи центрове. В пустинята, на тридесет километра от Мерое, се намират величествените развалини на двореца на един от управниците на Куш — тук също има няколко още неразкопани хълма, сред които се издигат останки от могъщи стени и редица ниски, дебели колони. Дори от това, което се е запазило, е лесно да си представиш залеза на древноизточната цивилизация, достигнала второто си хилядолетие, изтънчена, слабееща и чакаща тласък отвън, за да загине. Останките от напоителни системи показват, че около дворците имало обработени поля, зелени дървета хвърляли сянка върху каменните тераси и стаи. Търговците, които идвали от Индия и дори от Китай, докарвали екзотични стоки. За това подсеща

китайската чаша, намерена в Мерое.

На още тридесет километра от тези дворци се намират развалините на храмовете на Нагаа. Те са издигнати в началото на нашата ера, когато египетската култура практически завършила пътя си, а кушанската още съществувала. Главен и най-добре запазен от храмовете на Нагаа е храмът на Лъва. Всесилният Амон отстъпва първенството на кушанските богове. Върху пилоните на храмовете кушанските царе извършват забравени подвизи, а на задната стена на храма се намира странният барелеф на триглавия четирирък лъвски бог Апедемаака (учените четат надписите на кушаните, но още не са се научили да ги разбират), който от пръв поглед навява аналогия с боговете на Индия. Може би това е случайно съвпадение, но може и да не е случайно: индийските стоки стигали до Куш и обмяната на идеи и художествени образи между тези страни била неизбежна.

Изминали сто или двеста години след войната с римляните и се появил опасен съсед — растящото етиопско царство Аксум. Укрепвайки, Аксум затворил търговските пътища от Куш за Индийския океан и по този начин окончателно подкопал могъществото на най-древното от съществуващите по това време царства. Куш още се съпротивявал, но към VI век изчезват надписите на царете му и вече не се споменава в съчиненията на древните автори. Куш нямало откъде да очаква помощ: античният свят загивал под ударите на варварите, падането на кушанската държава минало незабелязано за околния свят. Европейците, които малко знаели за Африка, не правели голяма разлика между държавата Аксум и предшествениците ѝ — кушаните; всички били наричани етиопци.

С падането на градовете на Куш пропаднали напоителните системи, пустинята бързо погълнала дворците и храмовете, а овчарите, които сменили земеделците, нямали нужда от храмове, не знаели надписите им и боговете. И на историците и археолозите ще бъдат необходими още много години работа, преди ние да можем да оценим напълно значението на държавата Куш — посредника между Египет и Африка.

---

[1] Под името Куш бил известен целият обширен район,

разположен по горните брегове на Нил. Тази страна била населявана от нубийците, които първоначално (през късния праисторически период) не се отличавали почти по нищо от египтяните. В случая можем да употребяваме и името Нубия. До края на IX и началото на VIII век пр.н.е. не се чува почти нищо за Нубия, макар че тя се освободила от зависимостта си от Египет още в края на XII и началото на XI век пр.н.е. (Някои изследователи поставят това събитие през VIII век пр.н.е.) Едва през 730 г. пр.н.е. се узнава от писмените извори, че нубийският цар Пианхи, син на Кушта, нахлул с войските си в Египет, като завзел част от територията на Египет. Синът на Пианхи — Шабаку — нахлул отново през 715 и 712 г. пр.н.е. в Египет. — Бел.ред. ↑

[2] Според някои изследователи значително по-рано. — Бел.ред. ↑

АКСУМ
Небостъргачи за души

Отношенията на Европа с Етиопия се формирали необикновено. Загубвали я, без да я забравят, и, намирайки я, я забравяли.

Преди хиляда и петстотин години Етиопия се смятала за една от четирите велики държави в света и едва ли за това знаят много. Но персийският пророк Мани писал, че съществуват четири велики царства в света: персийско и вавилонско царство, римско царство, царство Аксум и китайско царство. Пророкът не може да се обвини, че не е знаел географията, той бил осведомен човек. След падането на Рим за етиопската държава Аксум окончателно забравят. И не си спомнят почти до кръстоносните походи, когато из Европа започва да се разпространява слухът за християнското царство на презвитер Йоан, намиращо се някъде на изток и търпящо бедствия от неверниците. Освен освобождаването на Ерусалим било необходимо да се окаже помощ на едноверците.

Смятали, че християнската държава се намира някъде на изток. Африка тогава практически не била известна — в края на XV век ще се наложи португалците да открият това, което не е предизвиквало съмнения в александрийските лоцмани и дори в кормчиите на египетската царица Хатшепсут, а да не говорим за индийските търговци и моряците на Южна Арабия. Затова, ако под царството на свети Йоан се подразбирала Етиопия, то я търсели не там, където се намирала, завземането на Ерусалим незначително приближило кръстоносците към етиопските църкви. Християнството било живо и активно не само в Етиопия, но и по средното течение на Нил, в нубийските и коптските владения, които паднали под ударите на мюсюлманите едва през XIV век.

Етиопия останала християнска.

В това се убедили португалците едва след като най-прозорливият от португалските крале Енрико Мореплавателя започнал да разпраща пратеници и шпиони във всички краища на света, за да подготви пътешествията към Изток, който турците отрязали от Европа. Скоро, вече знаейки за съществуването на християнска Етиопия, натам се устремили португалски мисионери, нямащи търпение да утвърдят в

Етиопия (която се оказала не толкова християнска, колкото се искало на католиците) християнската етика. Със старанието си те предизвикали такъв гняв в Етиопия, че били изгонени оттам. В Етиопия не останали следи от католицизма. Каквото не могли да направят враговете за хиляди години, не било лъжица и за устата на португалците, затова пък останали записките на португалски мисионери, които проникнали в далечни области на страната.

Мисионери попаднали и в Аксум.

… Пътят за Аксум води от крайбрежието, от древното пристанище Адулис, което е много по-старо от самата аксумска държава: по-точно то възникнало много векове преди нашата ера, когато племената на Етиопия били известни на египтяните под името хабашани (етиопци). Чрез пристанището Адулис, чиито развалини, в това число и черните базалтови колони и обелиски, са се запазили до днес, са проникнали в Етиопия не само търговци, а понякога и завоеватели. Сред търговците и моряците имало и много сабейци и други жители на Южна Арабия, които се заселвали там, и възможно спомагали за създаването на своеобразния етнически тип на съвременния етиопец. Арабите донесли някои занаяти и строителни навици, религията — всичко онова, което в допир с кушанската култура, нрави, обичаи, изкуство и вярвания на абисинските племена създало основа за аксумската цивилизация. Етиопия е пример за учудваща непоколебимост на държавата. Независимо какви ручейчета са се вливали в руслото на етиопската култура, каквито и завоеватели (те са били сравнително малко — Етиопия е много изолирана) да са идвали, всичко се е разтваряло в просторите на прохладните плата и горещите степи.

… Слизайки от корабите, португалските мисионери се насочвали в дълбочината на страната. Пътят от морето сигурно им е правил силно впечатление. За Аксум пътят е богат със стели, менхири[1], развалини от крепостни стени и дворци. Наистина мисионерите могли да се утешават с това, че всичко, което са видели, е рожба на благотворното християнство. Ако така са мислили, то са грешили дълбоко: сухият климат на Етиопия съхранил постройките от онези времена, когато за християнството никой и не бил чувал.

В развалините на древния град Колое, един от най-

големите центрове на Аксумската държава, мисионерите открили язовир, облицован с плочи от варовик. Той се състоял от две части: отгоре елипсовидно изкуствено езеро с диаметър петдесет метра събирало водата на планинския поток, откъдето се спускала долу в квадратен басейн с площ 5000 квадратни метра, който се прегражда от каменна стена, дълга седемдесет метра, със сложна система от шлюзове. Цялото това съоръжение било изградено без свързващ разтвор, но плочите били така добре пасвани, че през тях не проникнала вода.

Край град Йехе мисионерът Алвареш видял каменен дворец, който го смаял. Той запомнил „голямата кръгла кула, изумителна по височина и акуратност. Тя била оградена от големи къщи с тераси, приличащи на замъците на големите сеньори“. Сега дворецът и „къщите на сеньорите“ са разрушени, само останки от кулата се издигат на петнадесет метра над фундаментите и мраморните стълбища. Мисионерът бил сигурен, че вижда останки от величието на християнството, но в наши дни археологът Мюлер разчел надпис до двореца, който определил като сабейски от VI-V век пр.н.е., епохата на зараждането на Аксум.

Самият Аксум, столица на този почти неизучен свят, се слави днес не с развалините си и дори не с гигантските си каменни кресла или пиедестали на статуи, или ако се вярва на легендата, място за заседание на съдиите на Аксум — не с подземния си мавзолей, не с руините на двореца с четирите кули, а с обелиските си.

… Годините от царуването на цар Езана били удивителни. В тях с учудваща за тези времена плътност са концентрирани значителни събития в живота на младия и агресивен Аксум. Всички следващи столетия като че ли са продължение и разяснение на събитията от тези двадесет-тридесет години.

Именно на тези години се пада издигането на Аксум като велико царство. Завоювана е държавата Куш и от покорения Мерое керваните возят в Аксум желязо и произведения на занаятчиите, войските на абисинците воюват край планините на Южна Арабия, покорявайки древните царства на Азия, появяват се първите аксумски монети с езическите символи на Астар и другите богове на Аксум, дошли от Азия и Куш, издигат се дворци и крепости. Адулис става едно от най-

големите пристанища на света. Може да се посочи един пример на международни връзки на Аксум. През 1940 година в манастир близо до Аксум било намерено съкровище — касичка със стотина златни монети. Но не аксумски, а кушански. Кушаните владеели по това време Централна Азия и Северна Индия.

През тези години обелиските и сравнително простите монументи, издигани в Аксум, изведнъж се видоизменят в толкова оригинални и необикновени паметници, че досега поразяват пътешествениците…

А след това за броени години всичко се изменя.

Издигането на обелиски спира. Луната и звездите върху монетите отстъпват място на кръста, в надписите гордият цар Езана, възхваляващ древните богове, говори за бог единен, всеведущ, всесилен. Може да се спори, както още спорят учените, значи ли това, че цар Езана, покорявайки се на пророците на свети Фермантий, си е сменил вярата за един час или е измислил друга, междинна, още не християнска (абисинците станали християни едва след няколко десетилетия), но това сега не е важно. Важно е друго: разцветът на езическото изкуство на Аксум съвпада именно с последните години от съществуването на езичеството, с периода на полета на аксумската държава, ознаменуващ едновременно смъртта на старите богове, чиито храмове никой не е разрушавал, обаче те се лишили от енориашите си — новата вяра се оказала по-жизнеспособна.

Но издигнатите през тези години обелиски в Аксум си останали.

Наистина само един от тях стои на старото си място, другите са паднали или са се счупили.

Може би най-широко е разпространено мнението, че обелиските на Аксум са свързани с култа към мъртвите, че са нещо като погребални паметници. Височината на единствения изправен обелиск е 21 метра. Това е сплескан четиристранен стълб, напомнящ по-скоро леко одялана от единия край дъска, забита в земята с широкия си край. Отгоре на „дъската“ има нещо като ветрило, обърнато с широката част нагоре. Когато изследвали обелиските, се оказало, че някога ветрилата са били покрити със златни пластинки: запазили са се дупките от гвоздеите, с които листовете са били закрепени за камъка.

Удивителни са изображенията на обелиските. Те са еднакви — това е небостъргач, къща. На Големия обелиск на Аксум къщата е девететажна. Отдолу с обратен релеф е изрязана врата, която не може да се отвори, по-нагоре, в редица по два, са прозорците с рамки и кръстообразни черчевета. Ако обелискът беше кух, той точно щеше да съответствува на размерите на девететажна кула. Обелиските са къщи, но не за хора, а за безплътни души. Това предположение се потвърждава от съществуването на единствения по рода си архаичен обелиск, намиращ се на земята. Дължината му е девет метра, ширината — два и половина. На тази плоча доста грубо е изрязан растителен орнамент, който напомня лотос, а над него се намира „къща“, в която има сандък. Може да се предположи, че това е изображение на погребална камера със саркофаг, а от едноетажната къщичка до небостъргача не е толкова далеч, както изглежда, стига да има въображение. И ако появяването на тази форма — кулите за мъртвите — е свързано с името на царя Езана, който се старал да намери нова вяра, съответстваща повече на младата империя, то ние сме свидетели на неуспешен, но въпреки това величествен опит.

Обелискът е забит още на няколко метра в земята така, че общата дължина на монолита достига тридесет метра: той е по-масивен и по-голям от най-значителните обелиски на Египет.

В Аксум обелиските са оградени от платформи, в които са изрязани вдлъбнатини, за да се стича, както смятат археолозите, кръвта на животните, принасяни в жертва по време на заупокойните служби.

Ако учените са прави в предположенията си, то небостъргачите на Аксум са къщи за души (всичко в тях прилича на истинско, но е условно: условна е вратата — защо да се стараят, след като душата и така си преминава през камъка, условни са прозорците, през които могат да надничат нетленните призраци). Къщата, както би се изразил съвременен фантаст, е построена в друго измерение.

Английският пътешественик и художник Хенри Солт, който посетил Аксум в началото на миналия век, писал, че обелискът е „най-удивителният монумент, който съм виждал“.

В християнска Етиопия се запазили обелиските в чест на езическите богове. Веротърпимостта на етиопските царе била известна далеч извън пределите на страната. За това има

интересен пример: когато през първите години на съществуването на исляма родните и близките на Мохамед били изложени на опасност, пророкът им заповядал да потеглят на юг. „Бягайте в Етиопия — казал той, — чийто цар не потиска никого.“ И пророкът излязъл прав както винаги. Царят на могъщия Аксум приютил бегълците и през следващите години, докато ислямът не възтържествувал в Близкия Изток, Мохамед изпращал там постоянно нови бежанци.

В интерес на справедливостта ще кажем, че след като мохамеданите станали стопани на родината си, забравили благодарността. През 702 година между арабите и Аксум се води война, етиопските армии завзели Джида и в Мека, чието падане изглеждало неизбежно, започнала паника. Обаче скоро фортуната изоставила Аксум и надвилите араби завзели и разрушили пристанището Адулис.

---

[1] Общото наименование на архитектурните паметници от неолита е мегалити. Те са три типа: менхири — поставени отвесно в редица, кромлехи — наредени в кръг, и долмени — побити в две редици камъни и покрити с плочи. — Бел.ред. ↑

ЛАЛИБЕЛА И КАЙЛАСАНАТХА
Различните близнаци

Ахмед Гран, имамът на Зейла, бил на поход срещу страната на етиопците, последните неверници в Северна Африка, които трябвало да бъдат наказани жестоко за това, че не са приели вярата на пророка. Храбрият имам, разбира се, не помнел думите на пророка Мохамед, който изпращал родниците си под закрилата на етиопския крал и когото ценел за търпимостта му към изповядващите друга вяра.

Имамът вървял с меч по земите на етиопците и другите имами също бързали да довършат съпротивяващото се с последни сили царство.

И веднъж воините на исляма стигнали до ручей, който, по думите на водача, се наричал Йордан. Имамът се усмихнал на съвпадението.

— Свята река — казал той с насмешка, но думите му не учудили водача.

— Това е свято място — отговорил той. — Тук са построени свещени храмове, равни на които няма в света.

Имамът кимнал. Като няма, няма. Той се бил нагледал на какво ли не в тази упорита страна и мислел, че едва ли нещо ще го учуди… Над градчето Лалибела се издига планината Абуна-Йосиф, петната червена вулканична лава кървят върху зеленината на склоновете. Не се виждат никакви чудеса. Водачът помолил да се изкачат с него по склона на планината. Войниците изпреварвали имама, за да проверят дали няма отпред засада, и докато предводителят на арабите се изкачвал към чудото, обещано от водача, те събрали на широкия, изсечен в скалите двор монасите и криещите се в манастира старци и жени с деца.

Пред имама се издигала църква на християнския бог — не много голяма и не много старателно украсена, червена, както и планината.

— Е — обърнал се имамът към водача. — Къде е чудото?

Монасите и жените се притискали до стената. Плачели изплашените деца.

— Благоволете да слезете от коня.

— Защо?

— Влезте вътре.

Имамът се подчинил.

И едва преминал под арката на портала на църквата, разбрал. Имамът прекарал дълго в църквата, преминавайки от статуя към статуя, разглеждайки барелефите и опипвайки с длан колоните и стените. А след това заповядал да се вкарат в храма монасите и бежанците.

Било му мъчно и обидно, че хората са прахосали толкова усилия и са проявили такова майсторство за възхвала на лъжливия бог.

— Тук има единадесет църкви — казал водачът. — Съединени са с подземни ходове и галерии и ако заповядате…

Имамът махнал с ръка. Не искал да гледа другите църкви. Достатъчна му била една, издялана от тази скала изцяло, включително и арките, колоните, статуите, барелефите — вечен паметник на бога и на строителите на храма.

Имамът заповядал да се донесат дърва и да се запали клада върху пода на храма.

Сухите съчки бързо пламнали и светлите петна на пламъците накарали суровите лица на светците да се мръщят и да се смеят.

— Вие можете да изрязвате камъни в прослава на бога си — казал имамът. — А кой от вас го обича дотолкова, че доброволно да стъпи в огъня?

Монасите мълчали.

— Е!

И тогава една от жените прекрачила в разгорялата се клада.

Имамът се отвърнал от огъня и викнал на войниците да я извадят от кладата.

„За съжаление — пише арабският летописец — лицето й вече беше обгорено от едната страна. И имамът решил да не разрушава тези храмове, а само да откъсне саваните, да вземе събраните скъпоценности и да повреди лицата на изображенията на идолите.“

По този начин неизвестна жена спасила от разрушение храма на Лалибела. И това било именно така, защото историята е записана от арабски летописец, който нямал нужда да възхвалява християнските деяния: тема на съчиненията му били подвизите на славния имам Ахмед.

… Войските на арабите се придвижвали към столицата на

Етиопия. Отслабналата държава нямала сили да издържи на нашествието. Но неочаквано дошла помощ от океана. От едноверците.

Проникването на португалците в Индийския океан е една от най-кървавите и трагични страници в историята на Изтока. Нахлувайки в океана, корабите на Васко да Гама и ескадрите, които вървели след него, разграбвали, потапяли, подпалвали корабите и градовете на индийците и арабите, унищожавали всичко по пътя си, тъй като имали за цел да изплашат, да слисат предишните стопани на океана.

Само за Етиопия било направено изключение, обявили я за съюзник на Португалия — разногласията в тънкостите на религията били оставени за бъдещето. И затова, когато негусът се обърнал към португалците с молба за помощ, на брега на Етиопия слязъл португалски отряд от петстотин войници, моряци и благородни хидалго. Начело бил лично дом Крищован, петият син на адмирал Васко да Гама, в панталон и жилетка от червено кадифе и златна сърма, френско наметало от скъп черен плат, бродиран със злато, и с черна шапка, посипана със скъпоценни камъни. На дом Крищован му било много горещо, но той представлявал тук най-християнския крал и затова търпял тези мъки. Арабските имами били разбити.

За няколко години португалците като скакалци наводнили Етиопия. Пред войниците и търговците вървели християнските мисионери. Португалците се стараели да превърнат Етиопия в доброволна колония и се престарали. Недоволството от високомерните и алчни съюзници растяло с всяка измината година и когато йезуитите успели да направят католик един от негусите, избухнал взрив. Етиопия въстанала, много от мисионерите били избити, а останалите живи седем хиляди португалци трябвало да напуснат страната.

Португалските мисионери, както се е случвало много пъти, се проявили не откъм най-добрата си страна, за което си и платили. Обаче те помогнали съществено на съвременната историческа наука. Като разузнавачи били майстори. Вече през XVI век мисионерите проникнали в най-отдалечените кътчета на Етиопия, в която след тях нямало европейци чак до началото на нашия век. И оставили подробни описания на всичко, което видели.

А един от мисионерите — Алвареш, достигнал и до Лалибела, която едва не била разрушена от имама Ахмед Гран.

Като посветил няколко страници от труда си на възторженото описание на църквите в Лалибела, той го завършва с думите: „Аз завършвам, чувствувайки умора от труда си и пребивавайки в увереност, че никой няма да ми повярва, ако напиша повече, а и за това, което написах, ще ме упрекват като лъжец. Но кълна се в името господне, че всичко, което е написано тук, е истина, аз бих могъл да напиша къде повече, ако не се страхувах от обвинения в лъжа.“ След това, видимо решил, че репутацията му все едно е погубена, мисионерът все пак не издържал и добавил: „Подобни на храмовете на Лалибела няма да намериш в целия свят“.

Лалибела — странна, направена като че ли от звънчета дума — е не само географско название. Това е името на един от етиопските царе от династията Загве, управлявал от 1182 до 1220 година (понякога се срещат други дати на царуването му, което се дължи на разликата между етиопския и европейския календар).

Негус Лалибела с нищо особено не изпъквал над другите царе и ако по-късно църквата го провъзгласила за светец и му приписала съответни черти, причина за това са храмовете на Лалибела.

Понякога създаването на този или онзи паметник е разбираемо, логично и обяснимо с напълно реални причини. Карнакският храм е станал именно такъв, какъвто е, защото представлява главното светилище на страната. Тадж-Махал е трябвало да бъде построен, тъй като е гробница на жената на Великия Могол. Тези паметници биха могли да бъдат и други, но възникването им е закономерно. А ето че появяването на храмовете на Лалибела не може да се обясни с нищо, дори и заради това, че в Етиопия нямат предшественици и единственият в света техен прототип и близнак се намира на другия бряг на Индийския океан и е отделен не само от няколко хиляди километри, но и от половин хилядолетие.

За съжаление подбудите на цар Лалибела не могат да се опишат, затова пък последиците са налице.

Така или иначе, приблизително през 1200 година царят намислил да създаде чудо на брега на ручея с претенциозното име Йордан. По всяка вероятност по тези места вече е имало

пещери, в които живеели християнски отшелници, дори някакъв изключителен със светостта си аскет, чието име историята не е запазила. Тук бил използуван необикновен начин на строителство. В склона на планината се издълбавал окоп, дълбок десет-петнадесет метра, който като квадрат обхващал грамадната монолитна скална маса, а от тази монолитна маса изсичали църква. Постигали две цели наведнъж. Първо, не било необходимо да се решават проблеми, възникващи пред обикновения строител, тъй като авторът получавал уникалната възможност да вае целия храм като статуя. Второ, което не било без значение по онова тревожно време, църквите били скрити: всяка от тях се намирала в яма. Между тях в планината били прокарани подземни пещери и ходове, по които можело бързо и незабелязано да се мине в съседния двор.

От единадесетте църкви десет са построени при цар Лалибела, а единадесетата — в негова чест от вдовицата му. Църквите не се повтарят, но всички са етиопски, нито една от тях не могла да бъде построена другаде. Лаконичността и строгостта на етиопската архитектура, която възникнала в Аксум и съхранява до ден-днешен определени черти, помага на учените да реконструират древните постройки. Ако възникват съмнения какъв е бил дворецът в Колое или Аксум, е достатъчно да се видят средновековните замъци на Гондар, за да се познаят древните традиции в назъбените стени, изпъкващите пиластри и квадратните колони, а и съвременната каменна къща с арките и колоните, с терасите се строи по същите канони, по които и дворците на Аксум. Тържеството на етиопския стил впечатлява още повече, ако се припомни, че цар Лалибела, който замислил грандиозно строителство, извикал чуждестранни майстори да помагат на етиопските.

В летописите са се запазили сведения, че при Лалибела са дошли петстотин строители и художници от Ерусалим. И още един любопитен детайл са запазили летописите: инструменти за строителството са се събирали из цялата страна и в специални работилници са правели нови. И никак не е чудно, че строителството е продължило двадесет и четири години.

Храмовете са се запазили почти напълно, ако не се смятат повредите на някои статуи и барелефи, причинени от мюсюлманските завоеватели. С изключение на тези тъжни

епизоди християнските монаси никога не са напускали Лалибела и старателно са пазели църквите.

Не е възможно да се разкаже за всичките единадесет църкви-скулптури, но трябва да се спомене, макар и кратичко, за двете най-интересни.

Църквата на свети Георги се намира малко по встрани от другите. Докато не я доближиш съвсем, тя е абсолютно невидима.

Представете си, че вървите по полегат склон на планина, между редки дървета с големи яки корени и изведнъж се озовавате на края на пропаст-траншея. В този каменен кладенец, дълбок дванадесет метра, се намира църква, чийто покрив е на равнището на склона на планината. След като са отчели необикновеността на точката, от която зрителят може да види храма, строителите са го изградили във вид на правилен кръст. Ето този кръст, дълъг дванадесет метра, с геометричен орнамент по него, виждаш в краката си. Освен четирите фасади, като всяка друга сграда църквата има и пета — покрива — обърнат към небесата.

Ако се спуснеш в кладенеца, то ще се окажеш пред висок червен храм, чиито стени са раздвижени от корнизи, пиластри и разнообразни прозорци (майсторите не са мислили за такива детайли, като рамки или черчевета, затова се появили прозорци във вид на кръстове, квадрати, свастики, овали…).

Най-голям от лалибелските храмове е Медане Алем. Едната му страна е повече от тридесет метра. От четирите страни е ограден от колонада. Десетметровите квадратни колони поддържат украсения с проста рисунка портик, а фасадата, скрита зад колонадата, е изсечена така, като че ли е построена от дебели дървени греди, краищата на които дори се подават от стените.

Тук неведнъж са се повтаряли думите: по света няма нищо подобно. Но по отношение на храмовете на Лалибела това не може да се каже, защото такъв храм има. Съвпадението е толкова учудващо, че ще си позволя да обединя двете съоръжения, разделени от времето и пространството, в една глава, за да подчертая капризността на пътищата на творчеството, можещи да доведат творци от различни места на земята към поразяващи сходни решения.

… Традициите на пещерната архитектура в Индия са се

сформирали много векове пр.н.е., а с укрепването на будизма пещерният храм станал толкова обичаен, че в началото на Средновековието били построени няколко хиляди. Най-известни са пещерните храмове на Аджанта и Елора. Водещи началото си от скромните пещери на будистките отшелници, пещерните храмове постепенно се превърнали в значителни съоръжения. Има период, когато те стават основен вид на индийската култова архитектура и оказват такова влияние върху развитието на индийската архитектура, че дори в храмовете, отдалечени от скалите и планините, се разпознават прародителите им — пещерите. Самият храм, приличащ на стръмна пирамида, сложно украсена със скулптури и барелефи, напомня планина, а вътрешните му помещения, притиснати от плоски прикрития, предизвикват асоциации за пещери.

Към средата на първото хилядолетие пещерните храмове станали изискани, сложни и огромни. Достатъчно е да се каже, че будистката пещера-храм Тхин-Тхал в Елора се издига на три етажа, всеки с площ 800 квадратни метра. Площта на пещерата Дас Аватар е около хиляда квадратни метра.

В началото на Средновековието са се строили все по-малко пещерни храмове. Затова има няколко причини — упадъкът на будизма, привършването на запасите от подходящи скални пропасти и желанието на индуските управници да строят храмове в столиците си, а не в неудобни места, диктувани от капризите на природата.

И ето, на залеза на ерата на пещерните храмове в Южна Индия се появил храмът Кайласанатха в Елора, издигнат по заповед на раджата Кришна от рода на Ращракутите. Това се случило в края на VIII век.

Храмът Кайласанатха съединил в себе си две направления в индийската архитектура. В него се слели пещерният и надземният храм, традициите на храмовете на Аджанта и храмовете на Канчипурам.

Съчетавайки пещерната и надземната архитектура, Кайласанатха е построен също като църквите на Лалибела: в полегатия склон на планината издълбали окоп, който оградил монолитния къс, а след това този къс скулпторите превърнали в храм с две вътрешни зали, много статуи и барелефи.

Храмът Кайласанатха, построен петстотин години по-рано от църквите на Лалибела, ги превъзхожда по размери, сложност

и изисканост на формите. И не е чудно, тъй като етиопските майстори били изобретатели — всеки храм бил пръв и единствен. В Индия архитектите не само че имали опит в строителството на подобни съоръжения (макар че никога преди това не бил строен храм по този начин), но и използували подробни трактати на строителството, където били изложени всички норми и правила. Това, разбира се, ограничавало инициативата на архитектите, лишавало ги от право да експериментират, но пък им осигурявало увереност. При това на царя на Лалибела, управляващ обедняла Етиопия, се наложило да събира из страната инструменти, да се пазари с майстори, да докара скулптори и каменоделци от други страни, а господарите на Деканската империя имали в свое разпореждане десетки хиляди опитни майстори и излишък от инструменти.

За сравнение е достатъчно да погледнем към размерите на храма Кайласанатха. Кладенецът, в който е изправен, е дълъг почти сто метра и широк петдесет. Фундаментът на храма е шестдесет и един на тридесет и три метра, а височината му — тридесет метра. Тоест в храма на Елора биха могли да се съберат почти всички лалибелски сгради, при това по брой на скулптурите и барелефите Кайласанатха е по-богат, отколкото всички етиопски църкви, взети заедно.

За щастие тези аритметични сметки нищо не означават. Произведение на изкуството не се измерва с кубически метри. Лалибела и Кайласанатха не са съперници. Не бива да се сравняват, но е съблазнително да се обърне внимание на читателите върху това, че по каквито и различни пътища да върви човешката мисъл, по тях се срещат учудващи съвпадения.

ЗИМБАБВЕ
Рудниците на цар Соломон

Както много разкази за Африка и този също започва със записките на португалец.

„В центъра на тази страна — разказва португалският пътешественик от XVI век ди Гоиш, повествувайки за тази част на Африка, където сега се намира Южна Родезия[1] — се издига крепост, построена от големи тежки камъни… Това е твърде интересна и добре построена сграда, при чийто градеж, по налични сведения, не са били използувани никакви свързващи разтвори… Крепости, построени по такъв начин, се извисяват и в други райони на равнината. Навсякъде царят има свои наместници… Царят на Бенамотапа владее огромна държава…“

По-вероятно е португалците да не са навлизали толкова навътре в континента и сведенията за Зимбабве, срещащи се в трудовете от онова време, да са взети от търговците на Източноафриканското крайбрежие, които често са посещавали царството на мономотапа (така се произнасяла титлата на царя, а португалците го наричали бенамотапа), могъща средновековна африканска държава.

Разказите на следващите европейски пътешественици за царе и крепости не били интересни: Европа изстисквала от Африка богатствата й, на първо място роби, И в течение на няколко столетия в Европа не постъпвали никакви сведения за тайнствената крепост…

Едва преди сто години английският пътешественик Адам Роджърс попаднал случайно в долината на река Лимпопо и на триста километра от реката, в шубраците, открил развалини от гигантски каменни съоръжения, които дори не могъл да опише както трябва, тъй като не бил виждал по-рано нищо подобно. Нещата изяснил немският геолог Маух. След няколко години той попаднал в същите места, разгледал руините и обявил, че без съмнение е видял копие на храма на цар Соломон, а в долината, под крепостта — копие на двореца на Савската царица, в който тя благоволила да отседне по време на пребиваването си в Ерусалим.

Сега е трудно да се досетиш откъде у геолога Маух се е появила теорията за храма на цар Соломон и местопребиваването на Савската царица, но в Европа,

обхваната по това време от интерес към Африка, която си делили европейските държави, слуховете за откритието на Маух станали сензация. Очевидно вдъхновен от този разказ, английският писател Райдър Хагард написал известния роман „Рудниците на цар Соломон“.

През 1980 година в долината на река Лимпопо се появил отряд от англичани и фактическата страна на разказите на Маух се потвърдила. В този район наистина се издигали грамадни каменни постройки, а в съседство живеели племена, които изобщо нямали представа кой и кога е могъл да сътвори тези съоръжения.

След военните отряди на земите на народите машона и матабеле дошли и първите бели преселници: почвата тук е плодородна, а климатът е много по-добър, отколкото в Западна Африка. Преселниците в доста самотния си живот се утешавали и от мисълта, че не са първите колонизатори в този край. Още цар Соломон се е опитвал да присъедини тези земи към короната си. „Сега — писал един от тях — в страната Офир се намират англичани, които отново откриват съкровищата на древността.“

Сведенията за това, че именно тук се намира библейската златна страна Офир, не били измислица на англичаните. Когато Васко да Гама измъчвал зинджите, пленени от него край брегoвете на Мозамбик, един от тях признал, че златото, изнасяно от Африка през източното пристанище Софала, наистина идва от дълбочината на континента: той самият видял стари книги и свитъци, от които ставало ясно, че се отнася за същите онези рудници, от които веднъж на три години получавал злато цар Соломон.

Когато тези сведения стигнали до португалския крал Мануел Щастливия, той незабавно заповядал да се вземат всички мерки, щото златото да постъпва само при него. От 1489 година в португалските документи Софала официално се наричала „Земя, в която се намират златни рудници“.

Португалските крале получавали от Африка злато далеч не в такива количества, каквито желаели: пречели конкурентите — местните търговци. Те били толкова много, че не било възможно да се премахнат всички. Но основен враг на португалския крал си оставали собствените му поданици. Пресметнато било, че три четвърти от получаваното в Африка

злато засядало в джобовете на чиновниците и комендантите на крепости.

Легендите за Офир се възродили вече на границата на нашия век. Златната треска, обхванала земите на машона и метабеле, по своя размах не отстъпвала на калифорнийската или аляската — тя само нямала свой Брет Харт или Джек Лондон и затова е малко известна. Но достатъчно е да се каже, че през 1900 година в тези краища били регистрирани 114 хиляди заявки за златоносни участъци, главно на мястото на златоносните рудници, които се стрували на златотърсачите най-верен път към богатствата на Офир. За няколко години от рудниците не останало и следа, а злато се намерило малко, тъй като рудниците често пъти били изчерпани преди много години. Заедно с това златотърсачите разрушили всички старинни пещи за топене, работилниците и жилищата на рудокопачите.

Дошъл редът на развалините от древни крепости и дворци. Пръв се досетил да търси там съкровищата на цар Соломон някой си Поселт, който започнал работа през 1888 година. Той обиколил руините на Зимбабве, злато не намерил, затова пък откопал няколко изображения на птици от сапунен камък (стеатит), към който водачите се отнасяли със суеверен ужас.

… Златотърсачът видял за пръв път цитаделата на Зимбабве от върха на скалисто било, което се издигало над долината като гръб на крокодил. Намиращата се там крепост, която археолозите по-късно нарекли Акропол (Маух я смятал за храм на цар Соломон), била издигната на самото било на „крокодила“ по такъв начин, че скалите му, съединени с връзки от неодялани монолитни блокове, влезли в съставната й част. Спускайки се след това по склон с десетметрова дебелина, стената като полупръстен обхващала големия вътрешен двор. Отгоре върху стената са се запазили парчета от колони, а в крепостта — много помещения, където се криели в тежки дни жителите на долината.

И ето от там, от височината, която била оградена от много разрушени каменни сгради, се открила чудна елиптична постройка — самото Зимбабве.

Маух и другите пътешественици след него били убедени, че Зимбабве било построено от пришълци от север. Поразяваща

е силата на самохипнозата, нали не е лесно в класическата форма на африканския краал — в овала, произлязъл от преградите за добитък, от тръстиковите огради, да се разпознаят ъгловатите, ясни линии на архитектурата на Близкия Изток.

Грандиозната каменна крепост, като че ли начертана с чертожна кривка, с една конична кула, е оградена от стена, дълга почти триста метра, дебела в основата си пет метра и висока десет, е почти напълно запазена — така старателно и умело били наредени каменните монолитни блокове. (Изчислено е, че в стените на Зимбабве са наредени петдесет хиляди тона камък.)

Входът в цитаделата отдавна е разрушен, но ако влезеш в закръглящия се навътре отвор в стената и се изкачиш по стъпалата, отляво ще видиш „тайния“ вход в кулата — тясна цепнатина между основната и допълнителната стена, дълга шестдесет метра. Поселт видял кулата цяла, видял и други постройки вътре в Зимбабве, които ние вече никога няма да видим. И отново са виновни цар Соломон и геологът Маух…

След Поселт при реката Лимпопо дошли други ловци на скъпоценностите на юдейския цар. Вярата в съществуването им била толкова силна, че всички нови групи плячкаджии преобръщали старинните сгради, изравнявали със земята крепости и разрушавали дворци. Повече от другите е известен златотърсачът Нил, основал „изследователска компания за древни развалини“. За пет години от дейността си, по думите на самия Нил, само тази компания „изследвала“ четиридесет и три района от развалини и открила 500 унции злато в различни предмети, които били претопени и продадени като „нямащи художествена стойност“. Но както пише Базил Дейвидсън, „никой не успял да разбере колко златни предмети са намерени, тъй като цялата тази тълпа, подобно на Нил, ги претопявала и продавала“. Някой от златотърсачите не бил заинтересуван от преувеличаване на находките си и по този начин да привлича вниманието на властта и на конкурентите. Къде по-изгодно било да се преструваш на беден. И ако Нил си признал за петстотинте унции (все пак повече от десет килограма златни изделия), то може да се добие представа колко безценни произведения на негърското изкуство са унищожени.

Но към „заслугите“ на любителите на старинни развалини се отнасят не само унищожаването на златните изделия — за да се домогнат до тях, планомерно са разрушавали всички срещани паметници. От повечето от четиридесет и трите, ограбени от Нил, не останала и следа. Дори в Зимбабве — на което времето и враговете нищо не могли да направят — Нил унищожил няколко постройки вътре в цитаделата и съборил върха на коничната кула.

Любителите поработили славно и продължили да се трудят, само че тайно и след 1902 година, когато бил издаден указ за охрана на паметниците от древността. Пример за това наистина щастливо изключение е историята с находките на хълма Мапунгубве.

Този хълм е разположен на юг от Зимбабве. Там сред селищата на племето бавенда били разпръснати редките ферми на бурите.

През 1932 година фермерът Ван Граан, който бил слушал много за светостта на хълма Мапунгубве, решил да се изкачи на него и да види няма ли нещо за припечелване. Дълго фермерът се мъчил да намери пътя към върха на хълма, който се издига с отвесни стени над равнината. Местните жители отказвали да му покажат пътя. „Когато бели започвали разговор от хълма, те внимателно се обръщали с гръб към него. Смятало се, че този, който се изкачи на него, го заплашва сигурна смърт. Само за онези велики, които са предвождали прадедите им и са заровили горе своите тайни съкровища, е открит достъпът дотам.“

Най-после Ван Граан успял да намери човек, който показал тайния път за хълма — обрасла с храсталак, скрита в скалата цепнатина. Изсичайки си път през драките, Ван Граан, синът му и трима спътници достигнали до цепнатината. В нея имало изсечени в скалата стъпала. След няколко минути иманярите се оказали пред висока каменна стена и отминавайки я, излезли на плосък връх.

Наскоро бил валял пороен дъжд, който измил праха и пред очите им се разкрило поле, покрито със счупена керамика, парчета желязо и мед. Тук-таме блещукали златни зрънца.

Иманярите се нахвърлили да ровят земята с ножове. Скоро до тях вече се намирал куп златни находки — фигурки на носорози, златни пластинки, жица… Изникнал скелет, но се

разпаднал от грубото докосване.

Събрали се два килограма злато и „изследователите“, разбира се, решили да не споделят с никого хубавата новина. Тази находка също би потънала в забрава, ако синът на Ван Граан не се оказал студент-историк и не се издал пред професора си в Претория.

Професорът съобщил на властите, на мястото отишъл чиновник, който успял да намери участниците в „експедицията“ и да ги убеди да не претопяват находките.

Археологическата експедиция, която по-късно работила там, стигнала до извода, че върхът на хълма е древен некропол, където погребвали вождовете на племената и родовата аристокрация. Тук се оказали повече от десет хиляди тона земя, изнесена отдолу специално за погребенията. В едното от старинните гробища археологът Ван Тонден открил двадесет и три скелета на „кралско“ погребение. Два от скелетите били оковани с двукилограмова златна верига, краката на третия били обвити със стотици златни гривни, също там намерили много златни пластинки и около 12 хиляди златни мъниста. И досега погребенията в Мапунгубве не са разкопани докрай.

… А на руините на Зимбабве продължавали да им отказват негърски произход. Какви само предположения не възниквали за произхода им! Разбира се, цар Соломон си оставал претендент номер едно, но с течение на времето все по-често го заменяли сабейците от Южна Арабия, финикийците и египтяните — смятало се, че сградите не са по-млади от две хилядолетия. Изобщо била направена съществена крачка назад в сравнение с португалците, които през XVI век не се съмнявали, че Зимбабве е издигнат в царството на мономотапа.

Като глас в пустиня прозвучало изявлението на познавача на Африка Селоус, който твърдял, че някои африкански племена и днес строят каменни сгради от същия тип. През 1905 година Британската научна асоциация решила да внесе ясност по този проблем и за развалините на Зимбабве бил командирован опитният археолог Дейвид Рендъл Мекайвър. Ученият заявил, че всички предположения за чуждоземен или древен произход на Зимбабве са абсолютни безсмислици. По негови предположения крепостта е построена от африканци през XIV-XV век.

Изглеждало, че въпросът е решен, но нищо подобно.

Много учени и историци-дилетанти в Англия, а особено в Родезия и Южна Африка посрещнали изявлението на Мекайвър крайно враждебно. И били толкова активни, че през 1929 година се наложило да се изпрати още една експедиция начело с Гертруда Кейтън-Томпсън. Въз основа на изследванията си Кейтън-Томпсън написала станалата класическа книга „Културата на Зимбабве“, в която изцяло подкрепила Мекайвър.

Тя определила постройките за средновековни и за техни автори смятала народа банту. Следващите разкопки с използването на радиовъглероден анализ установили, че първите постройки в Зимбабве датират от VI-VII век, а укрепленията били изоставени приблизително през 1750 година. Апропо, това не означава, че привържениците на „страната Офир“ са капитулирали. Аз видях издадена преди десет години в ОАР разкошна монография на Зимбабве, чийто автор не си е поскъпил времето и труда, за да възкреси сенките на финикийците и други благородни „бели“ хора.

Досега все пак остава нерешен един важен въпрос: не знаем точно създателите на Зимбабве. Съществуват няколко напълно обосновани теории, свързващи създаването на комплекса с един или друг африкански народ, обаче като вземем пред вид, че през Средновековието е имало постоянна миграция на африкански племена и народи, насочена главно на юг, и при отсъствието на писмени паметници, днес още не може да се каже кой от тези народи е започнал строителството на Зимбабве. Най-вероятно е права Кейтън-Томпсън, която смята, че основателите на Зимбабве и първите строители са прадедите на народа банту. Около XII век банту очевидно са били изместени или покорени от народа машон, чийто управник носел титлата мономотапа. Строителството тук и в други райони на царството на мономотапа продължавало. Появили се каменни фонтани и сгради в Налетал, Регина, Кама и други места — стотици населени места и крепости покриват страната на юг от Лимпопо. Към тази или към сродна култура се отнася и некрополът в Мапунгубва.

Държавата на мономопотапа загинала през 1693 година под ударите на народа барозви (баротсе) и към този период се отнася последният възход на цитаделата Зимбабве, преустроена и разширена по заповед на мамбо Чангамир. След

това се появили нови завоеватели и Зимбабве бил изоставен…

Както и да се изменя за в бъдеще тази картина, допълвайки се и уточнявайки се от нови изследвания и разкопки, няма съмнение в едно: Зимбабве е забележителен паметник от миналото на Африка, създаден от африкански народи и нямащ прототипи.

---

[1] Днес Зимбабве. — Бел.ред. ↑

ИФЕ И БЕНИН
Бронз и глина

Краят на миналия век е период на окончателната подялба на Африка между европейските държави. Бързайки, сблъсквайки се фронтално, замирайки на новите граници на империите при вида на топовете на конкурентите и развихряйки се във вестникарски статии в „благородно“ негодувание по адрес на съперниците и на онези „отвратителни“ обичаи, които царят в още независимите райони на Африка, държавите настоявали за незабавно спасяване на диваците и за привнасяне в Африка на благородната атмосфера на неделното църковно училище.

Една от последните придобивки на Великобритания била негърската държава Бенин, останки от могъщата някога горска империя. Безкръвна и бърза експедиция във вътрешността на страната хвърлила Бенин в подножието на британския трон под бурните приветствия на мисионери, журналисти и търговци. Записките на участниците в похода ставали бестселъри. Описанията на последните дни на Бенин приличали на страници от романите на ужасите и карали мирните жители да настръхват.

„… Приближавайки се към град Бенин, ние минахме покрай няколко човешки жертвоприношения, видяхме разпънати робини с разпрани на кръст кореми… нещастните жени умираха под горещото слънце. На земята се гърчеха роби със завързани на гърба ръце… когато нашите бели воини минаваха покрай тези ужаси, човек може да си представи какъв ефект оказваха те върху младите войници — някои изпитваха неукротим гняв, на други прилошаваше… Мъртъвци имаше дори в кралския двор. Изглеждаше, че всичко е натрупано с мъртви осакатени тела… Да не ми дава господ някога да видя пак такова зрелище. Непосредствено преди да се сблъскаме с тези ужаси, някакъв старец излезе иззад дървото. Той се прицели в нас с лък, предполагайки (както после ни обясниха), че е неуязвим. Въпреки това го застреляха…“ Така писал военният хирург на Бенинската наказателна експедиция.

Разбира се, трупът на застреляния старец и на другите последни защитници на Бенин били прибавени към жертвите на бенинската диващина.

Още с първите вестникарски кореспонденции Бенин бил наречен „град на кръвта“. С това наименование привикнали и станало почти официално, макар че, както пише съвременен английски историк, „членовете на наказателната експедиция преуспяха в създаване на впечатление, че народът бини прекарвал по-голяма част от времето си, като принасял в жертва хора в застрашителни количества. В действителност всичко това е твърде далеч от истината, въпреки че човешките жертвоприношения съществували на практика в бенинската религия, както и в други райони на света, включвайки между другото и далечните времена на Британските острови…“

За да се разбере какво представлява Бенинската държава, трябва да се припомни историята й, която има пряко отношение към следващия разказ.

Някога Бенин бил най-могъща от държавите, възникнали извън сферата на арабското и европейското влияние. Първият европеец, португалецът Жоао Афонсо да Авейро, който посетил Бенин през 1486 година, го заварил в разцвета си.

Преданията на Бенин разказват, че първите му царе — „оба“ — произлизали от Ифе — свещения град на народа йоруба. В първата династия се наброявали дванадесет царе, после, след преврат и смутни времена, отново „оба“ завзел престола от Ифе и основал династия, управляваща народа бини доскоро[1]. Жоао Афонсо да Авейро бил в Бенин по времето на царуването на петнадесетия „оба“ от тази династия, по този начин основаването й се отнася към XII век, а възникването на държавата вероятно към X век.

„Оба“ на Бенин обединявали заедно светската и духовната власт, царската особа била свещена и дори „оба“ можел да напуска двореца си само в изключително тържествени случаи. Социалната система на бенинското общество била разработена ясно. Ръководно положение заемали съветниците на царя, жреците, „управниците на града“, „управниците на двореца“, а също и наместниците на васалните провинции.

Градът Бенин бил заобиколен от висок насип и ров и заемал около двадесет и пет квадратни километра. Бил правилно планиран и застроен с глинени къщи с фасади, обърнати навътре към изолиран и засаден с палми двор. В къщите непременно имало олтари на многобройните богове на Бенин и на духовете на прадедите. Най-голямата постройка в

столицата бил царският дворец, до който се опирали обширни вътрешни дворове, оградени с високи стени и галерии. Също тук се намирали жилищата на сановниците, конюшните, казармите и много олтари и светилища, които едновременно служели за място на съхраняване на историята на държавата.

Бенин е една от първите големи африкански държави, сблъскали се с европейците, което изиграло в по-нататъшната й история фатална роля.

Ако в страните на Югоизточна Азия и в Индия португалците на първо място се интересували от подправки, то в Африка — от злато и роби. Експедициите за доставка на роби във вътрешността на континента били опасни и не винаги продуктивни. Къде по-удобно било да се намери посредник, африкански вожд, съгласен да продава роби срещу оръжие, тъкани, барут. И „оба“ на Бенин станал за португалците такъв посредник. Възникнала причинно-следствена верига — управникът на Бенин продавал на португалците роби, а португалците го снабдявали с оръжие. Това давало възможност на Бенин да води завоевателни войни и да пленява нови роби, като опустошавал съседните земи и подкопавал собственото си благополучие. И когато португалците били изместени от холандците, след това от англичаните, тази странна, не винаги мирна и като резултат пагубна за Бенин симбиоза продължила. Постепенно империята западнала. Покорените области били обезлюдени, стопанството разрушено, а самия Бенин — една военизирана империя — царял застой, а велможите и жреците благоденствували, богатеейки от грабежа на съседите. Те често не жалели и собствените си селяни — народът бягал от страната. Цели селища, дори райони на Южна Нигерия били заселени с емигранти от Бенин. Избягалият от Бенин царски син Гинува дори основал „емигрантско“ кралство Вари.

През последните десетилетия държавата Бенин загубила могъществото си, скрила се в горите, станала анахронизъм — със старателно поддържаната власт на „оба“ и жреците, с господството на старите богове, робството, изостаналостта. Английската експедиция, която нахлула в Бенин, накарала велможите и жреците да потреперят от страх пред неизбежната гибел на държавата. И както пише английският историк Ян Бринкуортс, „масови жертвоприношения в Бенин се правели само по време на велики бедствия: наказателната експедиция

била най-великото бедствие в историята на Бенин може би в течение на хиляда години. Като резултат обхванатият от паника обезумял двор се обърнал за спасение към боговете…“

А нали преди това Бенин бил посещаван от много пътешественици и търговци, които оставили негови описания, където няма нито дума за особената кръвожадност на управниците му.

В описанията на празната смърт на държавата, в пламъка на изгорялата в дните на разгрома столица някак си се изместило на заден план откритието, направено от завоевателите в двореца. „В кралския дворец — пише военният хирург Рот — на висока платформа или олтар по цялата му дължина намерихме забележителни идоли. Всичките бяха покрити с кръв… Сред тях се намираха множество бронзови глави с отверстия отгоре, в които бяха вложени покрити с резба слонски зъби с невероятни размери. Трудно е да се представи какво впечатление ни оказаха… Ние разбивахме тези олтари…“

Започнал грабеж. Бронзови глави и плочи, изделия от слонова кост се превозвали в Англия и изчезвали в къщите на офицерите и чиновниците. Нещо от тези произведения на изкуството попаднало в музеи, нещо бенинци успели да скрият… Нигерийското правителство през последните години се старае, доколкото е възможно, да върне в страната откраднатите ценности. Неотдавна например на публичен търг в Лондон нигерийците успяха за пет хиляди лири стерлинги да купят бронзова скулптура — портрет на кралицата-майка от XVI век.

Изкуството на Бенин е уникално явление не само поради особеностите на изобразителните средства. Работата е там, че в голямата централизирана държава с отдавнашни традиции, с развит пантеон на богове нямало писменост. Изкуството, най-вече бронзовите отливки и резбата върху кост, било призвано да компенсира това: бронзът на Бенин е летописът на държавата, зашифриран в символиката на обобщените образи.

Многофигурните композиции на Бенин се делят на две групи.

Първата са паметниците, посветени на един или друг управник или велможа. Най-често това са бронзови плочи с високи барелефи — статични, закаменели фигури: в центъра се намира самият „герой“ на разказа с всички знаци на царското

достойнство, отстрани — съратниците и жените му, всяка фигура е решена условно и лаконично, като че ли се рисува не човекът, а представата за неговото величие. Такива са и портретите на управниците със слонски зъби, извисяващи се над главата като гигантски тиари — тук е същият условен стил, същият стремеж към обобщаване на образа — грубо моделираното лице се губи във високата яка от огърлици и под изискания боен шлем. Изображенията, изрязвани върху еленските зъби, са условни — тези рисунки ги дели една крачка от пиктограмата.

Условността се нарушава в някои многофигурни композиции. В кръглия олтар Енуа фигурата на самия герой на разказа е статична като на бронзова плоча, статични са и съратниците му, но горната част на композицията неочаквано се взривява от движение — фигури на воини и хора от народа като че ли са се смесили в танц. Също такива са например известната скулптура на ловеца с кучето, който носи на раменете си убита антилопа, или фигурите на леопардите.

Втората група паметници представлява портрети и маски от слонова кост. Те рязко се различават от другите находки в двореца, като че ли майсторът е имал други задачи — престава да бъде историк, забравя за строгите канони на прославата и се превръща в художник и само в художник.

Маските от слонова кост са възхвалени не от едно поколение ценители на изкуството. Те заслужено се нареждат наравно с Нефертити. Слоновата кост придава мекота на линиите и нежност на кожата, създава се странно усещане, че тези лица с широко отворени, изпъкнали очи, са познали дълбок, полусънен покой.

До маските с нещо се приближават портретите на крале, отнасящи се очевидно към XVI век. Моделиращият ги художник като че ли е забравил за величието на кралицата — пред нас е свенлива замислена млада жена с висок калпак — корона, с плитчици, стърчащи изпод нея. Погледът на черните очи (зениците са направени от желязо), полуприкрити от клепачите, е насочен надолу и замислен, капризно са извити устните — бронзовата „Джоконда“, почти нейна връстница, е потънала в тайни мисли.

Когато гледаш тази глава, толкова далечна от тържественото, рязко изкуство на Бенин, си спомняш, че царете

на този град са дошли някога от Ифе, че според преданията първият леяр е бил изпратен на царя на Бенин Огуола в края на XIV век от царя на Ифе — свещения град на народа йоруба, че царствата на йоруба винаги са граничели с Бенин и че между Бенин и Ифе винаги са се запазвали най-тесни връзки.

По това време, когато бронзът на Бенин вече бил известен в цял свят и за него се пишели първите статии, в Европа още никой, с изключение на колониалните чиновници и офицери, не бил чувал за Ифе — едно от многобройните владения на Британската империя.

И ето няколко години след покоряването на Бенин се разнесла вестта за откриването на Атлантида.

Немският археолог Лео Фробениус провеждал разкопки в Западна Нигерия върху територията, заселена от йоруба. Разкопките продължили само две или три седмици, но за това време Фробениус успял да намери парчета от стъклени мъниста, керамика, тигли за топене на стъкло, други предмети и най-накрая бронзова глава, изработена толкова реалистично и строго, че Фробениус, запознат с условността и символиката на африканското изкуство, веднага разбрал — само извън пределите на Африка са могли да я изваят. Но къде?

През 1913 година Фробениус издал книгата „Гласът на Африка“, в която, както му се струвало, убедително доказал, че в Ифе е намерена древногръцка колония и тази колония, загубена и забравена от античните автори, е била Атлантида. Главата принадлежала на статуя на един от боговете на атлантите.

Така бил направен поредният опит да се лиши Африка от нейната култура. При това Фробениус, голям учен, не може да бъде причислен към съзнателните врагове на Черния континент. Той се оказал жертва на убежденията от онова време — за Африка е характерно само примитивното изкуство.

През последните години гледната точка на Фробениус тържествувала напълно. Наистина, както и в случая със Зимбабве, претендентите за авторство се сменяли. Те се оказвали финикийци, сабейци, етиопци, кушани и дори перси.

Обаче в последствие столицата на йоруба подарявала на изследователите все нови находки, които постепенно разрушавали стройната теория на Фробениус. Когато през 1939 година се работело върху мястото на отдавна разрушен дворец

и свещена горичка, строителите намерили съкровище, което се състояло от тринадесет бронзови глави. Пристигналите археолози успели да открият още четири глави и портрет до кръста на управника на Ифе в церемониално облекло.

През 1947 година била създадена Нигерийската служба за старините и започнали планомерни разкопки на мястото на древната столица. С всяка година се увеличавал броят на находките, но най-голям успех очаквал изследователите през 1957 година — бронзови и теракотови скулптури, които разширили чувствително представата за изкуството на йоруба, тъй като сред находките се оказал портрет на управник в цял ръст, двоен портрет на цар и царица и освен това крайници на ритуални жезли, изобразяващи две глави на роби, свързани с връзчица.

По време на разкопките станало ясно, че главите на Ифе нямат отношение към атлантите — те били създадени тук, в Нигерия, и изобразяват съвсем конкретни хора. Сега било възможно да се говори за определени връзки между изкуството на Ифе и Бенин.

Но въпреки това си оставало тайна как, защо и кога скулпторите на Ифе са започнали да моделират реалистични, изразителни, ярки портрети в естествена големина, да ги отливат от бронз или да ги изработват от теракота? Изглеждало, че изкуството на Ифе тръгва от някаква висока точка, без да има източници, предшественици и учители.

Народът йоруба дошъл от изток не повече от преди хиляда години. Предшествуващата история на този народ практически е неизвестна и не може да се определи дали йоруба са донесли със себе си това изкуство, или са се научили на нещо от народите, които са живели по-рано тук.

Наистина през тридесетте години се появила надежда да се проследят някакви нишки в миналото. Тогава в Централна Нигерия, в селището Нок, били намерени случайно няколко малки теракотови глави. А през 1944 година английският археолог Фег, като разкопавал по тези места древните калаени рудници, намерил още няколко майсторски изработени портрета.

Древната култура на селището Нок е свързана с калаените и железни рудници. Тази култура се разпространява върху значителна територия. Някои предмети от културата на Нок

датират от първото хилядолетие пр.н.е., други — от първите векове на новата ера.

Сходството на културите Нок и съвършената пластика на Ифе ни дава основание да се предполага, че йоруба, идвайки в този район, са намерили многобройно цивилизовано население, от което възприели много и след това го развили.

Скулптурите на Ифе се делят на две основни групи. По-известни и по-често репродуцирани са бронзовите глави на царе и царици, приличащи си, горди, моделирани точно и величествено. Понякога царете са увенчани с корони и на лицата им са нанесени тънки вертикални линии, които или имитират татуировка, или изобразяват тънки нишки с дребни мъниста, прикачени като воал към короните.

Втората група е теракотовата скулптура на Ифе. Тук художникът се чувствува къде по-свободно, резултатите са по-живи и разнообразни. Фробениус, като разглеждал първата от намерените глави в Ифе, тръгнал по пътя на външната аналогия. И никак не е чудно, че скулптурата на Ифе с трактовката на човешкото лице по нещо прилича на античната гръцка скулптура. Това говори само за родството на човешките стремежи и за приликата на начина на мислене на художниците от различните култури.

Фробениус бил смутен от майсторството на скулпторите, смутен от съвпадението на резултатите, родени на различни етапи на еволюцията. Йоруба създали своя Атлантида, която не потънала.

От всички континенти на Земята, изглежда, досега най-много тайни пази Африка. Тя вече е нарязана от автомобилни пътища, горите й са оредели и еколозите бият тревога: все по-малко остават пасища за слоновете и носорозите, гъсталаци за окапите и горилите. Но обширни области на Африка още не са докоснати от археолозите. Това особено се отнася до Северна Африка, в чиито пустини и планини е твърде възможно да се крият следи от неизвестни цивилизации. И дори в отдавна опознатите райони ще има немалко открития.

Свидетелство за това са успехите на съветските и полските археолози, работещи в Нубия по керванските и речни пътища, свързващи Египет с южните му съседи. Само в зоната на завиряване на Асуанския язовир за доста кратко време бяха открити стотици паметници.

Утрешният ден на Африка е ден на исторически открития.

---

[1] Днес Бенин е република. — Бел.Ред. ↑

ЧАСТ IV
ИНДИЯ И ШРИ ЛАНКА

КОЛОНАТА НА ЧАНДРАГУПТА
Пак пришълци

„В Делхи видях прекрасна желязна колона — пише Еренбург. — Построена е през пети век. Валели дъждове, пекло южното слънце, но ръждата не засегнала желязото. Няма да скрия — учудих се, не знаех, че древните индийци с такова съвършенство са познавали тайните на металургията…“ Понякога ни е свойствено да гледаме на древните от височината на научните знания и опита, натрупани през следващите столетия. Да, учудват ни пирамидите на майя и Великата китайска стена. „Чудо — казваме, — как са могли да го сътворят по онова време, когато не е имало булдозери и сметачни машини?“ Склонни сме да забравяме, че и пирамидите, и календарът, и стените не са се появили върху празно място, творците им са разполагали с опита на много поколения. Някои най-древни цивилизации са достигали учудващи висоти в различни области на знанията, но са загивали, без да съобщят тайните на потомците, защото потомци най-често не е имало — хуните или монголците не са се затруднявали с мисли за бъдещето на покорените от тях народи. Хората нерядко е трябвало да се връщат към първопричината на откритието и да започват всичко отначало.

Именно неверието във възможностите на древните цивилизации подпомага раждането на космически теории за произхода на земните чудеса. Появяват се доброжелателни марсианци или филантропи от околностите на Сириус. Желаейки да оставят следа на Земята, те одялват плочи в Баалбек, изчисляват календар за маите и позират на живописците на фрески в пустинята Сахара.

Не е отбягнала подобна съдба и желязната колона в покрайнините на Делхи. Тя не ръждясва, хиляда и петстотин години стои като нова. С железни колони, толкова древни, това не може да се случи. Поне да беше малка, а тя е седемметрова. И диаметърът й е почти половин метър. Няколко тона неръждаемо желязо.

От центъра на Делхи до колоната е половин час път. Отначало — нов, добре планиран град със светли вили, грамадни обществени сгради и залят от зеленината на парковете. Постепенно вилите се мяркат все по-рядко, смесени

с бедни къщици, оградени от глинени стобори. Неочаквано отдясно се появява полето на летището, отрупано с разнообразни самолети. Къщите стават все повече и все по-бедни.

И ето, над дърветата и покривите виждаш Кутб-минар, който с размерите и формите си напомня съвременна телевизионна кула.

Като начало си заслужава да се изкачиш на върха на едно от най-високите минарета в света. Наистина не е много приятно, особено в горещ ден, да преодоляваш седемдесетметровата му височина, катерейки се по тясна стръмна спираловидна стълба. Навивките й стават все по-тесни и по-тесни, главата ти се върти и ти се струва, като в кошмар, че си попаднал в безкрайна тръба, от която няма изход. Но когато вече свикваш с тъжната мисъл, че няма да стигнеш до края, когато разбереш, че без помощта на духове не е било възможно да се построи — нали докато работниците се качвали на върха на минарето, денят свършвал и ставало време да слизат надолу, — неочаквано се озоваваш на горната площадка.

Вятърът се мъчи да те бутне долу, там, където в рижата лека мъгла се вижда отдалечената земя.

Гледаш надолу и осъзнаваш колко стара е тази страна — Индия. Купчинки бели и червеникави къщички, петна от дървета и до самия хоризонт — развалини от мъртви градове и крепости.

Долу, недалече от подножието на минарето, в двора на древен храм, е изправена черна кибритена клечка — така изглежда колоната от седемдесетметровата височина. Колоната е излята от прадедите на тези, които са въздигнали към небето Кутб-минар, построили са Тадж-Махал, от съвременниците на тези, които са изрисували пещерите на Аджанта и са изсекли в скалите храмовете на Елора… Действително, понякога е по-леко да се издигне грамаден храм, отколкото да се постигнат изплъзващите се тайни на металите, да се научи да се подчинява на властта ти огънят и желязото.

Наистина много е малка тази колона, когато я гледаш отвисоко. По-добре е да слезеш долу, да се запознаеш с нея отблизо, да я докоснеш.

На височината на човешка гръд тъмната повърхност на

колоната ярко блести: поклонниците и туристите са я шлифовали с длани. Колоната е проста — едва стеснявайки се, тя се издига до непретенциозен капител. Изпъстрена е от редовете на два акуратни надписа. Кой е оставил спомен за себе си върху желязото? Кой е изрязал тези тънки букви?

— Преди деветстотин години в Делхи управлявал мъдрият цар Аианг Пал — казва Хасан, който се преструва, че знае всичко.

Хасан е облечен в контешко черно сако и бели дхоти. Запознахме се на върха на Кутб-минар, иска да бъде гостоприемен и още — да получи адресите на мои познати студенти, за да си разменят марки.

— Ананг Пал — повтаря Хасан внушително, за да разсее съмненията ми. — При него процъфтявали науките и изкуствата. Легендите гласят, че дори зверовете и птиците му се подчинявали. Обаче аз смятам, че това е преувеличено.

— Аз също мисля така.

— Ананг Пал заповядал да излеят колона от чисто желязо и да я сложат върху главата на закопана в земята грамадна змия. Сигурно змията е била каменна.

— Намерена ли е?

— Не, възможно е това също да е легенда. Та ето, отлели и поставили колоната. Но след много години един от потомците на царя бил обзет от съмнение и заповядал да се отмести колоната, за да види там ли е змията. Бил наказан за неверието си — династията рухнала.

— Значи колоната винаги е стояла тук?

— Не знам. Но ето надписа, по-малкия мога да го прочета, отбелязва името Ананг Пал и годините на управлението му. Във всеки случай в легендата, както често се случва, има зърно истина. Значи тя е на деветстотин години. Имате ли молив? Ще ви дам адреса си.

— А вторият надпис? — попитах. Не отричах зърното истина, скрито в легендите. Исках да получа максимум зърно. Този стремеж ме заведе в библиотеката и ме накара да прелистя няколко тома от Известията на Индийското археологическо дружество. Там намерих и факсимилето и превода на втория надпис.

Направен е от знаци, които са използувани в староиндийското царство на Туптите. В това учените не се

съмняват. Значи се отнася към V век и мъдрият Хасан до известна степен е сбъркал.

Надписът е епитафия на цар Чандрагупта II, умрял през 413 година. Колоната, както се казва в текста, е издигната в чест на този цар в планината, наричаща се Кракът на Вишну, и е посветена на бог Вишну. Особеностите на азбуката, начертанията на буквите говорят, че колоната първоначално се е намирала в Аллах-абад, Източна Индия. Сега оставало само историците да намерят планината, наричана Кракът на Вишну.

И я намерили. Оказва се, че колоната някога се е намирала пред вишнуитски храм и е била украсена отгоре с изображението на свещената птица Гаруда. В този район били намерени и други подобни колони, но те били каменни, а не железни. Цар Ананг Пал наистина съществувал. Той докарал колоната в Делхи, но нямал никакво отношение към-изработването ѝ.

И така, преди хиляда и петстотин години в Индия била отлята седемметрова желязна колона. Качеството на метала, от който е направена, е толкова високо, че досега в трудовете по металургия я описват като образец, достоен за подражание, а специалистите по борба с корозията разперват ръце, прекланяйки се пред феномена.

За да се разбере как е могла да се появи колоната, ще трябва да се обърнем към историята и да видим какво е представлявала Индия преди хиляда и петстотин години, в епохата на Туптите.

Без да говорим за високото равнище на знания в различните области на хуманитарните науки, за твърде интересната литература, за изкуството — нали това няма пряко отношение към колоната на Чандрагупта, — ще се спрем на металургията.

Индийците по време на Туптите са познавали много метали. Умеели са да позлатяват и посребряват украшения, да правят сплави от благородни метали. Освен златото и среброто са познавали желязото, медта, оловото, калая и „неразшифрирания“ досега метал под името „вайкринта“. В най-старите писмени паметници на Индия — Ведите — се споменава бронзът, а желязото, съдейки по неотдавнашните археологични разкопки, било известно още през X век пр.н.е. От металите правели оръжие, съдове, украшения. Живакът

също се е употребявал от древните индийци главно в медицината. В индийски текстове има описания на различни химически процеси, свързани с получаването на киселини и основи. Към металите индийците отнасяли и асфалта, който използували широко в строителството. Смятали, че асфалтът е смес от четири метала, които под действието на слънцето отделят „маслена нечистота“.

В описанията на похода на Александър Македонски се говори, че управниците на едно от пенджабските княжества поднесли на Александър сто таланта стомана (талантът е равен приблизително на 25,9 килограма). За нашите мащаби подаръкът е скромен — четвърт тон, но по онова време стоманата се ценяла къде повече, отколкото днес.

Ако по времето на Александър Македонски металургията била вече толкова развита, значи корените ѝ трябва да се търсят много по-дълбоко. И наистина, за топенето на стомана се говори в Брахманите — свещените книги, отнасящи се приблизително към IX-VI век пр.н.е. По този начин по времето на създаването на колоната металургията в Индия имала поне хиляда и петстотингодишна история и желязото било толкова обичайно, че го използували за изработка на плугове.

Но по-голямата част от изделията на староиндийската металургия не са се запазили до наши дни: били унищожени от корозията — смъртния враг на металите, която по сметките на съвременните учени за една година изяжда метал в света на стойност повече от милиард и половина рубли. Ръждясват релси и пилони, стават негодни машини… А колоната на Чандрагупта си стои.

Случвало ми се е да чувам: „Досега не са се научили да правят нещо подобно. Ето индийската колона, чудесна стомана… Къде е сега? Нима тайните са изгубени завинаги?“

Първо, ние вече отдавна сме се научили да правим и неръждаема стомана, и желязо с такава чистота, която не са и сънували индийските майстори. Второ, едва ли древните металурзи са имали някакъв особен секрет. Обаче имайки голям опит в топенето на металите и старателно изработени, предаващи се от поколение на поколение традиции, индийците са постигнали много. Не е изключено също, че те са могли да получават чисто желязо по метод, подобен на съвременната прахова металургия. И сигурно при отливането на такава

специална поръчка, постъпила от царя, металурзите са се старали с всички сили желязото да бъде от чисто по-чисто.

Освен надписа, посочващ времето и мястото на изработката на колоната, има още едно доказателство, че тя е направена в Индия, и то точно в епохата на Туптите. Това доказателство ни връща към времето на Александър Македонски. Като разбил персите и срутил границите на държавите, великият завоевател предизвикал не само големи преселения на хора, но и дал възможност на идеите в новия елинистичен свят да пътешествуват по-бързо и по-просто. Възникването на монументалната архитектура в Индия, създавана първоначално с помощта на гръцки и персийски майстори, било до голяма степен като резултат от походите на Александър. Това се проследява особено в архитектурата от епохата на Маурите — североиндийска династия, възникнала скоро след походите на Александър Македонски. Така колоната на Чандрагупта е увенчана с капител, в който лесно се разпознават персийските канони. Това е така наричаният лотосов или камбановиден капител, карящ ни да си спомним за колонната зала на Персепол. Очевидна е връзката на времената, но връзката е земна.

Колоната обаче не е уникална. Като нея не са се поддали на корозията и едни железни греди, дълги десет метра и с диаметър двадесет сантиметра, които били използувани при строителството на храма в Канарак (Конарак), за който ще стане дума по-нататък.

ХРАМЪТ В КАНАРАК
Черната пагода

Принцът бил красив, умен и весел. Боговете го наградили с всички таланти и достойнства. Бил роден браман и имал всички съответстващи на браманското достойнство белези. Оженил се много сполучливо и нямало съмнение, че ще наследи короната на баща си.

Но в един нещастен ден принцът ранил слон. И никой не знае случайно или нарочно направил това, боговете не изяснили причините, и разгневеният Вишну, приел образа на Индра, наказал невнимателния принц с проказа. Щом се появили първите признаци на проказа върху лицето му, баща му го изгонил от двореца и стражата изблъскала нещастника извън чертите на града. Бил отхвърлен.

Много години се скитал принцът из страната и дори хората от най-низшите касти му обръщали гръб.

Веднъж на разсъмване принцът пристигнал на брега на океана. Легнал без сили върху пясъка и си затворил очите. Изведнъж през спуснатите си клепачи почувствувал ярка светлина — първият лъч на изгряващото слънце се изтръгнал иззад океана и осветил ивици от пясъка.

— Суря! — извикал тогава принцът с отчаяние. — Суря, боже на Слънцето, помогни ми! Ще построя тук храм, най-хубавият на света, който ще прилича на твоята колесница, и ти всяка сутрин, като в колесница, ще се изкачваш с него на небето! Помогни ми, излекувай ме и ми дай възможност да се върна в двореца!

Богът, който летял на блестящата си колесница над морето, се спрял и погледнал надолу. Малката фигурка върху широката пясъчна ивица се гърчела от болка и мъка и видът й натъжил и трогнал всемогъщия бог.

Освен това в онези древни времена в Индия дори боговете от голямо разстояние можели да отличат истинския принц от простолюдието, а не е изключено да са познавали и всички принцове. Сигурно отдавна никой не бил обещавал да построи на бога на Слънцето храм в такова удобно място и при това най-големият в света.

Суря махнал с ръка и принцът веднага почувствувал облекчение. Навел се над локвата, която била останала след

прилива, и видял, че лицето му е чисто и няма следи от проказата. Принцът отишъл в близкото село и съобщил на рибарите, че не е никой друг, а бъдещият им властелин и рибарите, които понякога били не по-малко съобразителни от боговете, веднага му дали най-добрата кола и го закарали в столицата.

Бащата на принца се зарадвал много, като видял, че синът му е оздравял, и веднага потвърдил правата му върху престола. И не само ги потвърдил, но и скоро умрял. Принцът станал цар.

Той бил могъщ цар, покорил много народи, но нито за миг — нито в боевете, нито в радостите — не забравял за обещанието, което дал на бога на Слънцето.

Щом в съкровищницата му се събрало достатъчно злато, а в колибите около столицата — достатъчно роби, той извикал архитект и му заповядал да проектира грамаден храм, който едновременно би могъл да служи и за колесница на бог Суря. И без да дочака да бъдат завършени работните чертежи, царят събрал роби, художници и скулптори и заповядал на селяните да докарат много хиляди коли, натоварени с камъни, и строителството започнало.

Храмът-колесница с дванадесет колела, в която били впрегнати седем небесни коня, се строял на мястото, където някога лежал нещастният прокажен, край самия бряг на океана, а вълните по време на прилив трябвало да мият стъпалата на стълбището му. Богът на слънцето, сядайки в колесницата си, със задоволство отбелязвал всяка сутрин, че за изминалия ден стените са станали по-високи с още един ред камъни.

Растял храмът, растяло и царството на бившия принц. На царя му се налагало повечето от времето си да прекарва в боеве и походи, защото такава е съдбата на завоевателите — нито един от тях не е могъл да завоюва всичко, което е искал. Щом завоювал княжество или държава, веднага се оказвало, че зад него се намира още едно, по-богато и по-голямо, достойно да бъде включено в империята. На царя не му било до храма. А и как да намери време да посети строежа и да наругае ленивите десетници, ако остават броени дни до битка или тактическо отстъпление?

А през това време десетниците крадели, както се и полага на десетници. Старейшините на селата забравяли да докарат нови обози с камъни, скулпторите тихомълком се разотишли в

съседните градове, където се строели по-малки храмове, а се плащало повече. А и самата строителна площадка не била най-хубавото място в Индия. Там било скучно — нито градове, нито села имало наоколо, само пясък и море. Нови роби царят също не изпращал: трябвали му за другаде — или крепост да се построи на далечна граница, или да се издигне летен дворец в далечните Хималайски планини. И веднъж Суря, прелетявайки с колесницата си над строежа, обърнал внимание, че работата е спряна и последните зидари връзват във вързопи простата си покъщнина.

Суря бил оскърбен в най-хубавите си чувства. А, така ли, помислил си той, ето я хорската благодарност! Не искате да ми строите храм, е, не е нужно. Той замахнал и с един удар разрушил намиращата се до храма кула. Тя се разпаднала върху пясъка. Още веднъж махнал с ръка Суря — и водата на океана отстъпила от недовършения храм, като го оставила сред пясъка. И с третия удар, както и трябвало да се очаква, лишил царя от могъществото му.

Царят бързо се досетил какво е станало. Сравнително слаб противник му нанесъл значително поражение. Отстъпвайки, царят срещнал вестоносци. Те му разказали за печалния инцидент с бог Суря.

— Ще строя! — викал царят. — Целия си живот ще дам, но ще построя!

Но кой ще повярва на човек, не удържал такова просто обещание? Суря, естествено, не повярвал.

Царят скоро загинал в едно от сраженията, като напразно се стараел да задържи нахвърлилите се от всички страни врагове върху царството му, а храмът останал на брега, близо до океана, рушейки се постепенно, страшен, празен, изоставен и от бога, и от хората.

Жителите от крайбрежието на Ориса го нарекли Черната пагода.

От пагодата впрочем не само се страхували, свързвайки запустяването й с гнева господен. Случайните посетители на тези места, историците и пътешествениците намирали за нея други думи, думи на възхищение. „Дори тези, чието мнение е недоброжелателно — писал Абдул Фазъл, историк на император Акбар през 1585 година, — дори тези, които трудно се учудват и възхищават, като видят този храм, се спират

изумени.“

Но има и други отзиви. Християнските мисионери, на които не били по вкуса смелите от тяхна гледна точка сюжети на скулптурите, украсяващи храма, смятали, че той бил построен от извратени хора, лишени от морални концепции, вкус и такт. С мисионерите били съгласни и колониалните чиновници. А широката публика не познава този храм, не е видяла изображенията му. Тадж-Махал е известен. Известни са и пещерите, и Боробудур, но много малко хора са чували за храма на Слънцето в Канарак или за Черната пагода.

„Пред нас се простираше широка плоска равнина — разказва съвременен пътешественик, посетил Канарак, — губеща се в безкрайното пространство под бледата светлина на новия ден. Почти голата равнина на хоризонта беше ограничена от щрихите на дърветата, обещаващи сянка и прохлада «Там, зад дърветата — каза коларят, — е Черната пагода.»

Преди слънцето да се издигне високо над главите ни, ние заобиколихме неголямо възвишение и видяхме невероятно величествената, изоставената и великолепна Черна пагода. Горда със силата си, тя плуваше над върховете на ограждащите я дървета — фар за безбройни поколения рибари, извор на митове и легенди, символ на върховете на един от най-енергичните периоди на индийската архитектура. Това беше велик храм, обединил в себе си елементите на индуизма и тайнствените ритуални фрагменти на тантризма, промъкнал се в дебрите на основната религия.“

… Тя стои, видима от много километри, сред невисоки пясъчни хълмове на брега на океана в индийския щат Ориса. Наоколо — пясъци и блата. Тук рядко идват хора. Само ако случаен рибар се спре пред стените й или ежегодният пагоден фестивал я оживи.

Ако се приближиш, ще видиш, че грамадната сграда като че ли се намира върху колела. Четириметровите колела — по шест от всяка страна — са изсечени като барелефи в нейния фундамент.

Храмът наистина символизира колесница. Пред него има останки от широки стъпала с пиедестали за коне. Някога седем коня, каменни исполини, извивайки грациозно шии, опрели се с копита в камъка, са теглели храма колесница към морето.

За да си представим как би изглеждал канаракският храм след завършването му, трябва да видим други храмове на Ориса, тъй като всички те — и малките, и големите — са се строили по един образец, по едни закони.

Типът на южноиндийския храм се е оформил приблизително през VII век. От тогава в течение на стотици години храмовете на Ориса се състояли от две части — от основна сграда с пирамидален покрив, която се нарича джагамохан, и от кула — деула — до нея, тъй че заедно се получавало нещо като руска църква с отделна камбанария, съединена с църквата чрез коридор.

Олтарът и изображението на бога, на когото е посветен храмът, не са в главната сграда, а в камера, разположена в кулата, и тази камера се нарича гарбхагриха… Освен тези основни части на храма пред входа му се строели обикновено и други сгради, например Зала за танци и Зала за дарoприношения.

Символиката на индийския храм е много сложна. Всяка негова част има особено название, посочено в специални трудове, имащи силата на закон за строителите. Едва ли някъде по света строителите на храмове са били така сковани от многобройни закони и правила. Например било необходимо да се подчиняват на две числа — четири и седем. Четири са страните на квадрата, който се намирал в основата на която и да е сграда. Едновременно сградата представлявала човешко тяло: този, който строи храм; по-точно, който дава пари за строителството му, било раджа, браман или просто богаташ, трябва да знае, че частите на храма са части на собственото му тяло. Съществувало поверие — ако работата по храма не е завършена или някаква част е лошо изградена, то съответните части на тялото на строителя ще бъдат поразени от недъг.

Да се върнем към Канарак. Върху висока платформа, с грамадни колела от двете страни, се извисява джагамоханът. От кулата са останали само отделни плочи. Според размера на фундамента и основите, знаейки законите, на които са се подчинявали индийските архитекти, е лесно да се изчислят размерите й — кулата е достигала височина седемдесет и пет метра. Невероятна височина за храм, върху пясък край океана. Можеш да си представиш как се е разпаднала някога тази кула, колко далече са се разхвърчали плочите на покритието…

Но тези плочи, всяка тежка по няколко десетки тона, се намират до самата платформа. Разположени са една до друга, като че ли са подредени специално от някого, а не са паднали от огромна височина. Чисто и просто не са ги вдигнали горе — само са ги приготвили, а след това строителите са изоставили площадката.

Значи е права легендата? Значи наистина царят в походи и войни забравил за обещанието си, дадено на бога, за което и бил лишен от силата си? Тогава легендата вече се преплита с поверието, че незавършеният храм заплашва със смърт строителя. А ако не е била завършена кулата, то значи, че на опасност била изложена именно главата на царя.

Учените, които изследвали храма, потвърдили единодушно: канаракският храм никога не е бил довършван. Недовършеният храм — рядко явление в Индия — неизбежно пораждал в ума на тези, които го виждали, представа за печалната съдба на царя, който заповядал да го построят. И се родила легендата.

Но какво се е случило с храма в същност? През Средните векове източноиндийската провинция Ориса била разделена на няколко малки, враждуващи помежду си княжества. През 1106 година в едно от тях на престола се възкачил княз Чода Ганга, който управлявал благополучно повече от седемдесет години и обединил повечето княжества на Ориса и няколко граничещи с нея държави. По негово време били построени много храмове, които далеч отстъпвали на канаракския, но въпреки това били много внушителни и украсени с ценни скулптури и барелефи.

На потомците на основателя на династията не било леко. Северът на Индия станал мюсюлмански, последователите на исляма, обединени под властта на делхийския султан, организирали походи в Югоизточна Индия, като се стараели да подчинят цялата страна. Един от последните императори на Ориса — Нарасимха-Дева I — се прославил с това, че в средата на XIII век отблъснал нашествието на мюсюлманите.

По времето на този император и била построена Черната пагода.

Императорът Нарасимха-Дева е историческа личност и е добре известно, че никога не е боледувал от проказа и че е избягвал войните. Той цял бил отдаден на политика, като се стараел да отсрочи нашествието на мюсюлманите. Бащата на

Нарасимха-Дева обичал сина си и никога не се е опитвал да го изгони от двореца, така че ако императорът е ходил на младини на плажа на Ориса и се е срещал с бога на Слънцето, то не е било като изгнаник, а като законен наследник на престола.

Храмът, който бил намислил да построи Нарасимха-Дева, трябвало да стане най-големият в страната, обаче скоро след като започнали строителните работи, било открито, че пясъкът не е много сигурна основа. Но тъй като мястото за строителството на храма било посочено от самия император, никой не посмял да го измени.

Изминали месеци, години, била готова масивната платформа, на която предстояло по замислите на строителите да приеме и разпредели невероятното тегло на храма. От двете страни на платформата изсекли колелата на слънчевата колесница. След това започнало издигането на джагамохана. Успоредно с него легнали първите плочи в основата на кулата. Строителството на джагамохана вървяло много по-бързо от издигането на кулата — той нямало да бъде толкова висок и толкова тесен в основата си. А ето че работата по кулата спряла.

Не е известно на колко метра все пак била издигната, преди строителите да се откажат от по-нататъшната работа, за да не съсипят направеното вече. Тя явно започнала да се сляга. Още малко и щяла да рухне не само кулата, но и вече наполовина построеният джагамохан.

Обаче строителството трябвало да се продължи. Заповед на императора. Какво да се направи, та сградата да стане стабилна и здрава? И ето, строителите, които по всяка вероятност са разполагали с много средства, решили да използуват нови материали, изобретение, което отличило храма от другите сгради на Ориса. Направили му желязно скеле.

Плочите на стените на храма са закрепени с железни пръти и клинове, а таванът на главната зала на джагамохана се крепи върху метални греди. При това гредите, невиждани в източната средновековна архитектура, достигат дължина десет метра и имат сечение двадесет сантиметра. Едни от тях са ковани, други са съединени по студен начин чрез широки железни ленти.

Интересен е и самият начин на строителство, който давал възможност да се издигат на голяма височина тежките монолитни маси и плочи. След като наредили първия ред плочи, строителите насипвали върху строителната площадка пясък на височината на този ред. Едновременно с растежа на стените растяла и планината от пясък, тъй че стените не се виждали: изобретението на строителите на пирамидите било повторено.

По склоновете на пясъчната планина с влачене издигали плочите и ги нареждали върху стените. С пясък била запълнена и вътрешността на сградата. Това още повече увеличавало сигурността и здравината на конструкцията, която все още не била съединена отгоре с покрив. Джагамоханът бил завършен. От кулата се наложило да се откажат.

… И никой не знае как императорът се е отнесъл към вестта за прекратяване на строителството. Наистина ли спокойно? Той разбирал, че храмът представлява неговото тяло и ако кулата не се достроi, ще умре и той самият. Възможно е да е заповядал да накажат строителите, като е решил, че прекъсването на строежа е косвено покушение върху живота му. А може царят да е бил умен човек и когато се запознал с пресмятанията, да се е съгласил, че е по-добре да запази построеното вече и да не отсече ничия глава.

След това, когато храмът бил напуснат от строителите и по всички краища се разпръснали многобройните търговци, общите работници, бедните монаси — всичките, които в голямо количество съпътствуват строителството на храмовете, рибарите създали легенда, че кулата била разрушена от разгневения бог на Слънцето.

„… И дори в полуразрушено състояние, подобно на торса на някаква известна класическа статуя с изгубени ръце и глава, този храм, овехтял и прекършен, полузасипан с пясък, все пак, без съмнение, е произведение на голямото изкуство“ — така е казал за Черната пагода най-големият познавач на индийската архитектура Пърси Браун.

На пръв поглед джагамоханът, украсен със скулптури и барелефи, може да се стори сложен, изискан, но ако се вгледаш внимателно, ще видиш, че е сравнително прост. Състои се от бада — кубично тяло, и пида — пирамидален покрив. Дължината на основата е равна на общата височина на

сградата, тоест джагомоханът напълно се нанася в куб със страна тридесет и шест метра. Пирамидалният покрив се състои от три тераси, към всяка от тях водят стъпала. На терасите са изправени статуи на музиканти, по-високи от човешки ръст. Това е новаторство за индуския храм, в другите храмове няма такива скулптури. А и в Индия изобщо малко храмове са толкова богати със скулптури. Възможно е строителите да са решили, че храмът, посветен на Слънцето, трябва да бъде по-пищен от другите храмове на Ориса. Освен седемте коня, теглещи храма-колесница, в двора на храма имало скулптурни групи, изобразяващи слонове в естествена големина, коне, лъвове. Тези статуи пазели входовете в храма.

Канаракският храм е известен също с барелефите и статуите, които украсяват стените му. Ако в ранните храмове на Ориса скулпторите са изобразявали само богове, макар и в човешки образ, танцьорки и музиканти, развличащи боговете, то в по-късните храмове, а към тях се отнася и храмът в Канарак, голяма роля играе човекът. Животът и обикновената му дейност стават сюжети, достойни да бъдат отразени в скулптурата на храма. Индуският скулптор, като е изобразил сцени от живота на заобикалящите го хора, е смятал, че тяхната любов и всекидневна работа са толкова важни, колкото и делата на боговете. Върху скулптурата на храмовете е оказал голямо влияние тантризмът — учение, придаващо особено значение на ритуалите и заклинанията, с чиято помощ човек може да стигне до истината. В Тантра има елементи и от анимизма, и от черната магия. Тантра разглежда човешкото тяло като въплъщение на истината на цялата вселена. Затова в храмовете, попаднали под влиянието на Тантра, скулптурите понякога се стрували неприлични на добре възпитания английски пътешественик. Любовните сцени били за него, възпитан в целомъдрие от християнската църква, недостойни за дома на бога, недостойни за съзерцание. Това, което векове се е скривало в тъмнина, за което може да се шепне, но не може да се говори на глас — всичко е изнесено върху стените на индийските храмове. Не е чудно, че и мисионерите, и чиновниците страшно са ругаели канаракския храм и ако са имали възможност, са щели да го разрушат.

За индусите бог и човек са едно цяло и в живота на човека няма такива страни, които да не могат да бъдат изобразявани

върху стени на храм. Въпросът се състои в друго — и тук се е намесило изкуството: животът на човека трябва да бъде красив, достоен за боговете.

Никъде другаде в Ориса няма да се намерят толкова съвършени скулптури и барелефи, никъде не е постигнато такова пълно единство на архитектурата и скулптурата. Черната пагода, недовършена и забравена, е най-високата точка, която е достигнало изкуството на Ориса, с нея е завършила и историята на една от великолепните индийски школи.

ФАТЕХПУРСИКРИ
Градът на бунтаря

Фатехпурсикри (Фатехпур-Сикри) бил измислен от Акбар, построен от Акбар и изоставен от Акбар.

Бащата на Акбар — Хумаюн, вторият Велик Могол, върховен управник на Индия, господствувал в страната кратко, макар че в учебниците по история срещу името му са отбелязани годините на управление 1530–1556. През 1530 година той сменил на престола великия Бабур и решил да продължи делото на баща си — обединяването на Индия в една държава. Хумаюн бил мюсюлманин, но отлично разбирал, че без съюз с индусите и с представителите на другите индийски религии не може да обедини страната. Едновременно с походите против непокорните князе на Индустан започнал да привлича на служба индуси, да им предоставя длъжности на големи чиновници и съветници. Но в един от походите претърпял поражение и без да е царувал и десет години, бил принуден да избяга в Персия през пясъците на Раджпутана, търпейки лишения, страхувайки се от разбойници и отмъстителни врагове. По пътя се родил синът му Акбар. Той попаднал в Персия като пеленаче и живял там петнадесет години, докато баща му успее да си възвърне престола.

Семейството се завърнало в Индия и Хумаюн се гласел да възстанови прекъснатата си дейност, но нищо не успял да направи. Умрял една година след завръщането си. Тронът наследил петнадесетгодишният Акбар.

Държавата, която наследил Акбар, била съвсем малка. Поне половин дузина други индийски държави били и по-големи, и по-богати. Юношата Акбар, възпитан в персийския двор, привикнал към свободолюбието и широтата на възгледите в страната, която му дала подслон, се оказал почетен пленник, заобиколен от мюсюлмански сановници, фанатични молли и чиновници, пазещи изгодата си. Регентът Байрам-хан покорил за Акбар малките съседни княжества Гвалиор и Джаунпур и вземал решения вместо него. До обединяването на Индия било още далече…

Четири години царувал юношата, но не управлявал. На петата, неочаквано за околните, разгонил съветниците, отстранил регента Байрам-хан и завзел властта в собственото

си царство. От този момент в историята влязъл Великият Могол Акбар, най-големият от Великите Моголи.

Като станал стопанин на царството, Акбар продължил политиката на баща си, дори нещо повече, започнал да я развива по-нататък, и то така, че недоволните молли скоро се раздвижили, без да смеят да противоречат гласно на твърде решителния монарх. През 1562 година двадесетгодишният Акбар се оженил за раджпутска княгиня, дъщеря на раджата Амбер. Годеницата не била мюсюлманка. Моллите били шокирани. Акбар направил някои индуси свои приближени, като им предоставил длъжности, достъпни по-рано само за правоверните мюсюлмани. Назначил синкха Ман Сингх за управител на мюсюлманския град Кабул, Акбар отменил данъка на глава върху индусите, а също така данъка върху индусите поклонници. За пръв път от много години индусите престанали да се чувствуват нежелани гости в страната си. Понятието „Индия за мюсюлманите“ забележимо губело значението си. Но не бива Акбар да се смята за филантроп, който безкористно съчувствува на бедите на индийците. Той бил политик и не искал да има врагове сред поданиците си. Искал индуските раджи да му станат съюзници. И се оказал прав. Когато въстанали Бенгалия и Бихар и когато афганците, използувайки това, нападнали Индия от север, войските на раджпутските князе не изоставили Акбар.

Но не всичко било наред в индийското кралство. Акбар не бил щастлив. Нямал още и тридесет години, но десет от тях прекарал в походи, вече опознал и предателството, и вероломството, и ненавистта. Бил самотен, както може да бъде самотен човек, който не вярва дори и на най-близките си приятели, който току-що е победил собствения си брат, от когото е бил нападнат предателски.

Да си представим Акбар — младежа, който прекарал детството си в чужда страна, в чужд двор, презиран и гонен от принцовете с по-голям късмет. Да си представим Акбар, чието юношество изминало в самота в индийския дворец, където бил само пионка в придворните интриги на мюсюлманските велможи. Да си представим Акбар, който по своему обичал Индия, но не само Индия — родината на Тимуридите, един от който бил и той, но и Индия на император Ашока, на раджпутите и маратхите, където толкова често се чувствувал

чужд, но не искал да бъде така.

Акбар обичал да си хапне добре и да се повесели, но по-голямата част от живота си прекарал в походи. Обичал добре да си поспи, но това рядко му се случвало, обичал поезията и науката, но бил неграмотен. Стараел се да намери смисъла на живота, опитвал се да създаде универсална религия, но не могъл да скъса с исляма.

Акбар живял в Агра, столицата на Моголите, но я ненавиждал. Тя прекалено му напомняла за четирите години почетен плен, била прекалено препълнена с всезнаещи молли и надути придворни. Не обичал Агра и заради това, че именно тук неотдавна умрели синовете му — близнаци.

А през същото време наблизо, в малко селце, живеел отшелник. Той обитавал скалите на края на селото, от време на време предсказвал дъжд или суша и се хранел от доброжелателната милостиня на селяните. Неизвестно защо на отшелника му хрумнало да разпростре предсказанията си и върху императора. И казал, заобиколен от селяни, че на императора скоро ще се роди син, който ще стане наследник на престола.

По-нататък всичко станало като в източна приказка. И не е чудно, защото източните приказки се подхранват именно от такива действителни истории. Акбар научил за предсказанието. Толкова му се искало да повярва, че незабавно закарал жена си в това село. Скоро се родило здраво момче. Отшелникът излязъл прав.

И тогава Акбар, в който ненавистта към Агра, съчетана с желанието да извърши невиждано чудо, се изляла като изблик на яростна енергия, решил веднага да построи нова столица. Още несъществуваща, я нарекли Фатехпурсикри.

Най-добрите архитекти на Индия и Персия строили столицата. Четиринадесет години строили Фатехпурсикри строго по план и затова тя по-скоро прилича на Ленинград или град Бразилия, отколкото на средновековните индийски градове. Не притежавала нито тесните улички, нито натрупаността на средновековния град. Всичко е разумно, всичко е подчинено на общата мисъл, всичко е рационално, рационално от гледна точка на Индия от XVI век.

Първото, което искал Акбар в новия град, бил просторът, просторът на военния лагер, имащ възможността да побере и

армията със слоновете, и конете ѝ. и разкошните процесии, и радостните тълпи. В града има много площади и на главния се извисява огромна джамия, построена специално за проницателния отшелник.

Градът никак не е скучен. И не само защото в него няма еднакви сгради. Фатехпурсикри, по-точно основните му сгради, построени от червен пясъчник с впръскан мрамор, е разположен на различни нива, за което са използувани частично изравнените хълмове. Главната улица на Фатехпурсикри, от двете страни на която са наредени сградите, не е права, а леко извита. Всичко това прави града живописен и красив. Фатехпурсикри се издига над равнината и се вижда отдалече.

Интересно е как строителите са разрешили проблема за водоснабдяването на града, който се намирал на възвишение сред безводна равнина. Наблизо било изкопано изкуствено езеро, откъдето водата се подавала във верига от резервоари и след това се разнасяла из града по мрежа от канали и канавки. В града имало и подземни язовири. Столицата на Акбар за няколко години се превърнала в един от най-зелените градове на Северна Индия — дърветата растат много бързо в тропиците.

… Влизате в града през Високата порта, която също се наричала и Порта на победата. Тя се издига на шестдесет метра над земята. От двете ѝ страни започват ниски стени със зъбери. Озовавате се на голям площад. Той е ограден от галерия, дълга половин километър. Галерията се прекъсва от входа в голямата джамия, до която се намира гробът на прославения отшелник.

Можеш да се скиташ с часове, да откриваш все нови и нови сгради, да преминаваш от галерия в галерия, да се катериш по стените, да влизаш в леките беседки, да пресичаш изоставените площадки, широките улици и да надникваш в конюшните, в преградите за слонове, в килерите. Почти всичко се е запазило изумително добре в сухия въздух. Само дърво и метал няма да намериш във Фатехпурсикри; четиристотин години, откакто градът е изоставен, наоколо са живели бедни хора, дървото и металът са много необходими в стопанството на селянина.

Градът е празен и мъртъв. Понякога преди обяд на централния площад се появява група туристи. Но площадът е

приспособен за голямо количество хора — туристите се губят в просторите му. След това туристите се разпръскват по улиците на града и той си остава толкова тих и празен, колкото и вечерта, когато последният турист напуска стените му.

Човекът, който е планирал града, участвувал в строителството му и го е ръководил, бил млад и енергичен. И ти се струва, че Фатехпурсикри е запазил духа на Акбар. Градът е светъл, просторен и здрав. В него учудващо са се слели персийските и индийски мотиви. Нали Акбар бил възпитан в Персия, оттам извикал и много архитекти. Но индийски майстори строили града. Още не се бил оформил напълно този стил на Моголска Индия, който ще намери пълната си изява при потомците на Акбар в разкошни постройки, величествени и леки.

Някои сгради заслужават да се надникне вътре в тях. Те са свързани, както и целият град, с младостта на Акбар, с времето на съмнения и обърканост на чувствата.

Залата за приемите се намира на един от площадите, оградени от галерията. Според фасадата изглежда двуетажна и по ъглите на покрива е украсена с четири беседки, но в същност е само на един етаж. В средата на залата се намира странна, невиждана колона, която не достига до тавана. Капителът, който я увенчава, прилича на долната половина на гъба-пумпалка или на широка чаша. Капителът е по-голям от колоната и без съмнение също е измислен от индийски архитект. От капителa към четирите ъгли на сградата водят висящи галерии-мостчета. Казват, че по време на аудиенция младият император седял върху капителa, министрите му се разполагали на мостчетата, а всички други седели долу, на пода. Може би това е било продиктувано от съображения за безопасност, може би от каприза на Акбар, но във всеки случай подобна тронна зала, в която тронът да стои над главите на придворните, няма никъде другаде по света.

На съседния площад се намира изящният дом на Бирбал с два купола — той бил беден скитник, певец-индус, и за ума и съобразителността му младият император го обикнал и го направил свой приближен. Обаче мъдрият и весел Бирбал бил лош пълководец, а по времето на Акбар всеки министър трябвало да може да печели битки. Бирбал загубил битка на север и самият той загинал.

В столицата имало и Дом на дискусиите. Акбар искал да знае в кой бог да вярва; за да намери истината — рядко желание за източен монарх, — той, мюсюлманинът, привиква във Фатехпурсикри представители на основните религии в известния му свят и ги кара да водят дискусии, в които взима живо участие. В тази зала са спорили и двама отци-йезуити и казват, че не им е било леко. Теолозите на източните религии често били по-силни в аргументите си, а йезуитите не могли да повикат на помощ оръдията на приятелите християни. С армията на Акбар не би посмял да си премери силите нито един европейски крал.

Тази къща сега я няма. Била разрушена по заповед на самия Акбар, когато разбрал, че истина няма нито при християните, нито при индусите, нито при мюсюлманите, нито при джайнистите[1], нито при будистите. Това не значи, че разочарованият император се отказал изобщо от религията — формално си оставал мюсюлманин и посещавал джамията повечето от политически, отколкото от други подбуди. Той се поддал на съветите на приятеля си — мъдреца Абдул Фазъл, който създал „Божествената вяра“. В нея на Акбар се предоставяла ролята на „Върховен настойник“. „Божествената вяра“ съчетавала елементи на всички известни в Индия религии и трябвало да спомогне за обединяването на страната. Акбар я приел, но също по политически съображения. По-нататъшната съдба на вярата и на основателя ѝ била печална. Наследникът на Акбар, Джахангир, подчинявайки се на исканията на моллите, след качването си на престола най-напред отсякъл главата на мъдреца и забранил „Божествената вяра“.

Изчезнал Домът на дискусиите. Изчезнала и библиотеката. Може би се е намирала в една от оцелелите къщи? Императорската библиотека била сред най-големите в средновековния свят. По времето на Акбар наброявала повече от двадесет хиляди тома, много от които били преписани и илюстрирани специално за младия император. Самият той не можел да чете и четци до късна нощ, сменявайки се, напевно разчитали везмото на мъдрите редове.

Свечерява се. Ние се връщаме. Отново минаваме по площади, застлани с грамадни, точно пасвани каменни плочи. Ето малките дворци на императриците. Веднага можеш да

различиш дворците на индуските от дворците на мюсюлманките. Акбар разрешавал на жените си да си строят дворци по свой вкус…

Празнотата на града тревожи. Иска ти се да го населиш с хора, да го възвърнеш към живот, да видиш войници, поети, чиновници, зидари. Мъжката мода от времето на Акбар обединявала индийските дхоти или мюсюлманските шалвари с късички широки полички или дълъг до коленете камизол. На кръста меч, на главата — най-често тюрбан. Жените с фереджета били мюсюлманки, с открити лица — индуски. Полуголи слуги, търговци и навсякъде хора, хора…

Но така било за кратко време. Четиринадесет години се строила столицата и за една година била изоставена. Казват, че пресъхнали резервоарите с водата. Едва ли е истина. Акбар разполагал с най-добрите инженери. Нищо не им струвало да продължат каналите, да сложат допълнителни колела за качване на водата. Просто император Акбар възмъжал. Свършил се периодът на обърканост и търсене. Вече по-малко го интересуват старите приятели, намерени в този град и тук изгубени. Акбар е вече над четиридесетте. Завоювал е почти цяла Индия и никой не ще посмее да посегне върху властта му. Синовете, които ще наследят престола, растат. Те дори са прекалено много — как да не започне кървава борба след смъртта на императора за престола. Забравени са и обидите на младини. Сега никой не ще смее да унищожи Великия Могол…

И градът умрял.

---

[1] Джайнизъм — религия в Индия, която се смята почти като разклонение на индуизма. Неин основоположник е Махавира, съвременник на Буда. Една от главните ѝ догми е, че истината е относителна и зависи от индивидуалния подход. Особено силно подчертава аскетичния аспект на живота и мисълта. Утвърждава кастовата система и това за условията на Индия, я прави по-устойчива от будизма. Съществува и сега. — Бел.ред. ↑

ТАДЖ-МАХАЛ
Бялата половина на чудото

До затворническия прозорец стоял Великият Могол Шах-Джахан, владетелят на Индия, чието величие било безгранично, името му хвърляло в трепет, а погледът му бил по-страшен от мълния.

До затворническия прозорец стоял болен, немощен старец, в живота на когото били останали две радости: чорбата — нея ще я донесат привечер, и тесният прозорец-бойница в каменната стена.

Прозорецът не побирал нито рижите прашни долини, нито тъмните храсти на манговите дървета пред храмовете, нито глинените кубчета на селските къщи. В тежката каменна рамка на прозореца се е вместил само лекият, бял като облак Мумтаз-Махал, мавзолеят на отдавна умрялата жена на Шах-Джахан.

Преди шест години Шах-Джахан, внук на Акбар и продължител на политиката му, се разболял тежко. Изникнал въпросът, кой от синовете му ще заеме престола? По-големият син, Дара-Шикох, бил съмишленик на баща си, дядо си и прадядо си. Искал единството на страната, мир с индусите, съюз с раджпутските и маратхските раджи. Мюсюлманските молли и велможи, раздразнени от либерализма и търпението на двора на Великия Могол към различните вери, като стена стоели зад Аурангзеб, третия син, мюсюлмански фанатик, жесток и мрачен. Аурангзеб победил брат си и влязъл с войските си в Агра. Тук разбрал, че баща му е оздравял и не мисли да освобождава трона.

Колко ще живее още баща му? Ще дочака ли Аурангзеб смъртта му? Властта, веднъж попаднала в ръцете ти, трудно се дава доброволно, Аурангзеб заповядал да арестуват баща му и да го заточат в крепостта. Шах-Джахан попаднал в затвора. Била 1659 година…

— Кой е за Агра? Кой е за Агра? Вие за Агра ли сте?

Шофьорите сикхи клатят тюрбани, стоейки пред извехтелите фордове и шевролети.

Аз съм за Агра. Трябва да видя мавзолея Мумтаз-Махал, по-известен с името Тадж-Махал. Едва ли някой си спомня за печалната съдба на Шах-Джахан и жестокия му син Аурангзеб,

но едва ли има някой, който да не е чувал за Тадж-Махал. Рисуван е от художници при светлината на слънцето и при светлината на луната, фотографиран е отдалеч и отблизо, изучаван е, измерван е, описван е. Тадж-Махал до такава степен се е превърнал в символ на красота, изящество и съвършенство, че без да искаш, започваш да се отнасяш с някакво недоверие към него.

От Делхи до Тадж-Махал, който се намира в град Агра, бившата столица на Великите Моголи, има двеста километра. Изгребах от джоба си рупиите. Стигаха. Шофьорът се огледа в огледалцето и си поправи чалмата. Бавно се измъкна на асфалта и зави към Арката на независимостта.

Мярна се забилият се в горещото небе Кутб-минар, най-високото в света минаре, и градът остана зад нас. Шосето задмина последните къщички на делхийските покрайнини и се затича по сухата индийска равнина, където в течение на хилядолетия цивилизациите са се сменяли една с друга, където почти всеки хълм е следа от град или крепост, стоели тук преди стотици години. Хълмовете се състоят от няколко пласта. Много пъти тук са идвали строители, издигали се стени на храм или крепост и за основи им служили развалините на други стени, разрушени от завоеватели или от времето.

Бедните къщички не се различават от цвета на земята, такива са били и преди хиляда години. Само понякога с неочакван дисонанс прониква в тъжния светлокафяв колорит на селото бялото кубче на ново училище или болница.

Понякога склоновете на хълма преминават в стени на останала до наши дни малка крепост или полуразрушен храм. Дърветата се сгъстяват над пътя и долу край стъблата им в сянката се излежават маймуни. Те с любопитство поглеждат в прозорците на минаващите коли, очаквайки милостиня. Полето е пусто. Зима е.

Няма да се отбиваме по отклоняващите се пътища и пътечки. Всяка втора води до крепостта, двореца или джамията. Всяка пета води до паметника, който е достоен за специална монография. Ако е малко времето, трябва да се избира най-интересното.

Агра започва внезапно. Град като град, индийски, от средна ръка, с пазар, двуетажни къщи на търговци и чиновници, с бедни къщички в покрайнините, многобройни

будки и прах, покриващ кафявите крака на рикшите и плетените кошници на укротителите на змии.

Градът отдавна би забравил, че е бил столица на велика империя, ако не беше Тадж-Махал.

Стените на крепостта. Тук е бил заточен Шах-Джахан. Оттук до Тадж-Махал е един хвърлей място. Но не го виждаш, не му усещаш близостта, докато не се озовеш на площада пред високата арка, водеща към него.

Площадът е отрупан с коли, блести с разноцветни сари и се суети с кръговрата на дървените табли, кошниците на дребните търговци. Преди да си видял истинския Тадж, можеш да го купиш в милиони образи: като пощенска картичка, боядисана с анилинови бои, като малък модел, направен от мрамор или отлят от гипс, като ковьорче, мастилница, изрезка от хартия, гравирана кутия и дори като геврек.

Потокът от туристи, сред който преобладават индийците, като ручей навлиза под арката, сливайки се с реката на поклонниците на изкуството. Моментът на срещата с чудото донякъде плаши с възможното разочарование. Когато от детските години гледаш картини и снимки, изобразяващи световноизвестен паметник, в ума ти малко по малко се съставя определена, труднозаменима представа за него. Всеки, който не е виждал кулата в Пиза, си има своя кула на Пиза, а за който не е бивал в Египет, съществуват негови египетски пирамиди. Въображението допълва картината, изменя нещо в нея, и ако след това се случи да се види оригиналът, се оказва, че съвсем не е такъв, какъвто трябва да бъде. Понякога изпитваш разочарование. Честно да си кажа, така се случи с мен с египетските пирамиди. Очите скриваха действителните им размери и ми се сториха по-малки, отколкото предполагах. Тадж-Махал винаги съм си го представял сладникав и прекалено правилен…

Присъединих се към група индийски студенти и стъпих под червения камък на арката. И се спрях.

Тадж-Махал се оказа именно такъв, какъвто съм го виждал на снимките и картините: същите минарета и куполи — един голям в средата и четири малки, притиснали се до него. Същият топъл бял мрамор. Но нито снимките, нито картините не предаваха главната му черта — безтегловността. Куполите леко плаваха в синьото небе, стените едва-едва докосваха

земята. Гладка водна пътечка водеше до подножието на мавзолея, втори Тадж, също такъв лек и безтегловен, прекатурен, плаваше в нея. Тадж-Махал беше чисто и просто съвършен. Няколко минути стоях, без да помръдна, вдишвайки очарованието на Тадж-Махал, на когото нямаше равен на Земята.

Веднъж попаднах на учебник по история на архитектурата. Беше стар, минал през много студентски ръце. Като разглеждах снимките, стигнах до изображението на Тадж-Махал. Един от бившите стопани на книгата, тласкан от недоверие към авторите, беше прекарал няколко линии под снимката. И макар че издраскал книгата, поне се бе убедил в учудващото майсторство на строителите на мавзолея.

Учебниците по архитектура не грешат — Тадж-Махал е построен така, че общата му височина е равна на широчината на фасадата, тоест, нанася се точно в квадрат със страна седемдесет и пет метра, при което височината на портала е равна на половината височина на сградата. Може да се прекарат още много линии и да се открие цяла редица учудващи закономерности и съответствия в пропорциите на Тадж-Махал.

В момента, когато видях Тадж-Махал, не мислех за геометрията. В това, разбира се, се състои великата заслуга на строителите му. Те са постигнали зрителят да не възприема Тадж като сложна и правилна геометрична фигура, той усеща само красотата му.

Вървях по перваза на тесен басейн и Тадж израстваше. Вече не можеше да се обхване с поглед. Започваш да се вглеждаш в детайлите — в белия мрамор на стените на някои места е впръскан орнамент от червен пясъчник, който не е дотеглив, а сдържан.

При входа на платформата, ограждаща мавзолея, ме настигна висок индиец в бели дхоти. Беше учудващо слаб, като че ли изсушен от слънцето, и много тъжен. Тъгата му особено се усещаше в контраста с високия смях на студентите, снимащи се, както се и полага, на фона на високия портал.

— Салам — каза той тържествено и аз с ужас разбрах, че той е гид като тези дейни и много шумни хора, чиито услуги щастливо избягнах при арката.

— Искате ли да разгледате мавзолея отвътре? — попита

той.

— Вече бях там — излъгах. — И знам какво да гледам.

Човекът в бяло тъжно се усмихна.

— Водили са ви гидове — каза той, — те са като папагали. Повтарят чужди думи, без да знаят смисъла им. Аз съм хадим.

— А — отговорих разбиращо, макар че думата „хадим“ не ми говореше нищо.

— Аз съм потомствен пазач на мавзолея. И дядо ми, и прадядо ми са живели тук. Знаете ли какво значат тези надписи над входа? Това са гирлянди, които трябва да легнат на раменете ви. Седем врати ще минете, докато стигнете до епитафията на платформата, и седем гирлянди ще легнат върху раменете ви, смирявайки гордостта.

— Тадж-Махал, Тадж-Махал — носеше се от всички страни. Туристите се омагьосваха с това име.

— Слушайте — каза хадимът. — Тадж-Махал — това е лъжа. Тадж-Махал не съществува. Императрицата се е наричала Мумтаз-Махал, а това е раозата й. Тази дума има много значения — тя е арабска. А англичаните нарекли гробницата Тадж-Махал.

— Вие сигурно много сте видели тук — рекох, без да мога да се отърся от неловкостта, като в присъствието на учител, който предварително знае, че не съм си научил урока.

— Князе и царе скланяха глава пред хадимите на Мумтаз-Махал. — Замълча за секунда, а после с неочаквана живост добави: — Виждате ли кипарисите? Това също скоро го измислиха. По-рано тук растяха огромни дървета…

— Но от тях не се е виждала Тадж… раозата?

— Те казваха същото — осъждащо отговори хадимът. Сигурно нещастните английски чиновници са се преобърнали в гробовете си, чувайки този гневен глас. — Големите дървета скриваха раозата от любопитни очи, но я пазеха. Въздухът около раозата беше влажен и вятърът не достигаше стените. А сега мраморът се пука…

— Вие гид ли сте? — запита пълен европеец в шорти, съпроводен от ято начервосани бабички с шапки с цветя.

— Аз съм хадим — отговори събеседникът ми.

— Покажете ни вътрешността. Колко струва?

— Сами ще оцените труда ми — каза строго хадимът, кимна ми и тръгна пред туристите, без да ги удостои с дума. И

те, почувствували важността на момента, притихнаха и заситниха към входа.

Почаках, докато отминат няколко метра, и влязох под сянката на портала. Първата гирлянда легна върху раменете ми, усмирявайки гордостта…

Вътре Мумтаз-Махал (не посмях повече да го наричам Тадж) не е толкова лаконичен, колкото отвън. Изглежда, че изцяло е покрит с килими — стените, подът, кенотафите. В главната зала на Мумтаз-Махал се намират само кенотафите — богато украсени лъжливи гробници. Истинските гробници, където лежат Мумтаз-Махал и Шах-Джахан, който бил погребан до жена си, се намират долу, в подземието на музея. Те изцяло са инкрустирани с полускъпоценни камъни. Клони на приказни дървета се преплитат с цветя, в чудновати рисунки са плъзнали по стените листа и листенца на цветя. Инкрустацията е направена по същия топъл бял мрамор, от който е построен целият мавзолей, и камъните слабо светят с червени, зелени и сини огънчета. Лазурит от Шри Ланка[1] и Памир, нефрит от Китай, аметисти от Иран — двадесет хиляди работници, художници и резбари са се трудили осемнадесет години по създаването на Мумтаз-Махал.

Когато казваме „Тадж-Махал“, имаме пред вид не само сградата на мавзолея. Тя е само център на комплекса, В него влиза и платформата, върху която е поставен мавзолеят, и четирите еднакви минарета в ъглите й, и голямата платформа, която побира не само Тадж с минаретата, но и джамията, и покритата галерия от червен пясъчник. Тези съоръжения са красиви сами за себе си, но архитектът е избрал за тях не белия мрамор, а червения пясъчник, за да отстъпят сградите назад, за да не засенчват мавзолея, а да подчертаят белотата и лекотата му. В комплекса влиза и голяма градина с басейни и фонтани, планирани така, че мавзолеят по-добре да се вижда от най-различни места. В градината вече ги няма дърветата, за които говореше хадимът, но и кипарисите тук не създават впечатление за гробище, изглежда, не са излишни.

Построяването на Мумтаз-Махал било събитие от държавно значение. Архивите на Великите Моголи дават възможност да се добие представа как е било. Мумтаз-Махал е умряла през 1629 година при раждането на четиринадесетото си дете. Опечаленият Шах-Джахан пожелал да събере на съвет

най-добрите архитекти на източния свят. Бързи пратеници препуснали за съседните страни със заповед на всяка цена да доведат майстори за съвета. Пратениците на шаха чукали по домовете в Шираз и Бухара, Самарканд и Багдад, Дамаск и Стамбул. Други куриери бързо (колкото е възможно за онова време) донесли в Агра плановете и изображенията на всички известни в Азия съоръжения (за това така и пише в хрониките),

Най-после съветът се събрал. Били обсъдени многобройни варианти, изпробвани и бракувани стотици схеми и планове. Императорът искал да построи сграда, каквато нямало в света, а и нямало и да има.

В края на краищата се спрели на проекта на индийския архитект уста Иса. Той предложил вариант, който се харесал и на всички майстори, и на императора. Шах-Джахан заповядал да се изреже от дърво моделът на бъдещия мавзолей и когато бил одобрен, започнала подготвителната работа.

Майсторите чертаели линиите на бъдещите куполи, чиновниците събирали работници, в кариерите на Раджпутана са изрязвали едри монолитни късове от най-хубавия мрамор. Главните зидари дошли от Делхи и Кандахар, архитектите Хан Руми от Стамбул и Шариф от Самарканд ръководели изграждането на куполите, помагал им майстор от Лахор, декоративните работи ръководели бухарци и делхийци, градинар докарали от Бенгалия, калиграфи и художници — от Дамаск, Багдад и Шираз. Главен архитект бил местният майстор, авторът на проекта, уста Иса,

Достатъчно е да се прочете този списък, за да се разбере защо Мумтаз-Махал съчетава в себе си най-хубавото, което била достигнала дотогава архитектурата на Изтока — опита на Бухара, Дамаск, Самарканд, Багдад, Шираз пренесли на строителството майстори от градове, всеки от които се слави с джамиите, минаретата, мавзолеите, дворците си. Ясно е и защо Мумтаз-Махал си е останал неповторимо индийски — повечето от майсторите били от Индия, както и главният архитект, художникът, резбарите, работниците. Строителството по мащаби било световно, но същевременно си оставало индийско.

Навярно малко от строителите са мислили, че строят именно мавзолей, погребално съоръжение — в резултат на техния труд се изправила сграда, възпяваща живота.

Ненапразно в градината му почти винаги ще чуеш смях.

И когато императорът видял какъв е станал мавзолеят, решил да построи и за себе си същия, но само че от черен мрамор. Сигурно и той би бил също така прекрасен. Сигурно двата мавзолея един до друг биха били съвсем необикновено зрелище. Но втори Тадж няма. И без това хазната била изтощена, селяните разорени, велможите и моллите недоволни. В страната назрявала война, която завършила трагично за Шах-Джахан. Разказът за Черния Тадж е разказ за едно от чудесата, които ги няма по света.

Преди смъртта си, както съобщава летописецът, императорът помолил да го донесат до затворническия прозорец и „потънал в дълбок безкраен сън“.

… Късно вечерта, преди да се върна в Делхи, отново дойдох на площада пред Тадж. Пред портата се люшкаха езичетата на свещите, запалени от търговците. По същия начин течеше върволицата от хора към арката, тъй като под лунната светлина мавзолеят е още по-приказно зрелище, отколкото денем. Небесносин, той висеше над черната земя и големите звезди се притискаха към леките му куполи.

---

[1] Шри Ланка е древното име на остров Цейлон, което му бе възвърнато преди няколко години и сега това е официалното име на островната република. ↑

АНУРАДХАПУРА
Изгревът на планината Шрипада

Пътешествието започва през нощта. От пътя, бягащ сред чайните плантации, се отделя тясна, добре утъпкана пътечка. Тя полегато се издига нагоре и по-нататъшният й път е отбелязан с верига от палми. Лампи висят на стълбове, на дървета, на скали и синджирчето им, избледнявайки, като далечни звезди, води напред и нагоре, към зенита, прекъсвайки се на високото.

Тишина, само тропането на хиляди боси крака, на сандали, вдигащи в тъмнината нагоре светли облачета прах.

И внезапно пронизителен вик разкъсва тишината:

— Садху! Саа-дху! С-аа-а!

— Са-аа … — подхващат гласове в тъмното.

— Са-а! — кънти нагоре и надалече. Пътеката се стеснява. Стената на джунглите се приближава. Отпред са каменни стъпала: от едната им страна — скала и пропаст, откъдето към пътеката се протягат върховете на дървета, а от другата — лиани. Сега пътеката става черна, влажна, горещ тунел, и ако не са редките лампи и светилниците в ръцете на пилигримите, би изглеждало, че си се загубил в безкрайна пещера.

Хорската верига се влачи бавно. Има много стари хора. Водят ги под ръце, спирайки се за почивка през няколко стъпала. Понякога движението се прекъсва, значи отпред има къщичка, където можеш да изпиеш чаша чай, или навес за почивка — те са много по този дълъг път.

Но времето подканва — трябва да се стигне върхът, преди да е разсъмнало.

На едно място стъпалата на каменната стълба са съвсем нови; доскоро пилигримите преодолявали този отрязък от пътя — стръмни скали с надвиснала отгоре козирка — по дебели вериги, прехвърлени над пропастта. Ако неочаквано връхлитал поривист вятър, а на високото той не е рядкост, хората падали в дълбокия дол и душераздирателните им викове карали цялата процесия да замира за няколко минути.

На изток небето започва да синее и на фона му върхът Шрипада, закъдето води и пътят на пилигримите, изглежда особено черен и величествен. Светлината на лампите всяка минута става все по-жълта и нереална. Още няколко крачки и

стигаме върха.

Върхът на планината представлява плоска площадка, по средата на която под навес се намира продълговата вдлъбнатина, дълга два метра. Това е „следата на Буда“. При изгрева на слънцето на площадката се събират хиляди хора. Те стоят плътно един до друг и нарастващо вълнение обхваща пилигримите, които вече не забелязват нито изгарящия вятър на почти трихиляднатa височина, нито умората след трудния път.

Понякога над върха се заражда и се влачи в синия въздух дълбокият звън на висящата тук камбана. Така закъснелите пилигрими известяват за завършването на пътя си.

Небето бледнее и ето вече се различават мургавите лица, върховете на околните планини и ранните леки облаци.

И изведнъж, както винаги неочаквано, иззад планината се изтръгва сноп от слънчеви лъчи, позлатява върховете на планините, лицата на хората и след секунда — на екватора изгревът на слънцето е стремителен, такова нещо жителят на умерения пояс никога няма да види, — след секунда на небето излита като изстреляно от прашка слънцето.

Този момент очакваха всички. Въздишка на възхищение, облекчение — като че ли хората вече не се надяваха, че слънцето ще изгрее — се разнася над върха на планината. И веднага стотици гласове подхващат:

— Садху! Садху! Сааaа!

На отсрещната страна на планината — натам сега са обърнати пилигримите — се появява сянката на върха. Изглежда като обемен конус от тъмен въздух.

В тишината, която настъпва на върха, нахлува гласът на монаха, четящ молитва. Монахът (гласът му е усилен многократно от високоговорители — техниката неотдавна е дошла по тези места, но е пуснала корени) произнася думите, повтаряни от стотици гласове:

— Няма да открадна…

Тълпата коленичи.

— Няма да убия нищо живо…

Хората допират чела до студените плочи.

— Няма да излъжа…

А монахът междувременно продължава молитвата:

„… Обладателят на безкрайната мъдрост, грижейки се за

спасението на Ланка, трижди е идвал тук… И затова този остров, озарен от светлината на истината, високо се извиси в слава на вярващите.“

Така е написано в ланкийската хроника Махавамса.

Три пъти посетил Буда остров Шри Ланка и на всяко от местата, където се е спирал, по-късно били издигнати храмове. Когато напуснал острова третия път, се докоснал с крак до върха на планината Шрипада и оставил на нея следа от крака си. Оттогава към това място бавно вървят пилигрими, които в празника на майското пълнолуние бързат насам, за да видят изгрева от светата планина и сянката на върха в първите слънчеви лъчи.

Върхът Шрипада, или както още го наричат, Адамов пик, се извисява като конус сред острова. От него се откриват безкрайни хълмове, обрасли с джунгли, чайни плантации, села, безчислени пагоди и храмове. Храмовете на чудната страна…

Шри Ланка е капка, откъснала се от Индия, мост между нея и страните, които се намират по-нататък на изток. Тези страни са взели много от Индия, културата им се е развивала под индийско влияние, идеологията и религията им до голяма степен са заимствувани от Индия.

Будизмът се е родил в Индия 600–500 години пр.н.е. За негов основател смятат Гаутама-Буда, принц на една от индийските държави, който решил да даде на хората учение за справедливост и истина.

По това време религията, която господствувала в Индия, с нейните усложнени и неразбираеми от простите хора обреди, с делението ѝ на варни (касти — бел.ред.) и с отричането на равенството на хората дори пред лицето на божеството, преживявала криза. Навсякъде се раждали секти, чиито водачи проповядвали равенство. Ереста се размножавала… Една от тези секти първоначално е бил будизмът. Съдбата му в някаква степен прилича на съдбата на християнството: и едното, и другото учение се обръщали към угнетените; и едното, и другото обещавало на хората утеха. Не е известно дали Гаутама е бил историческа личност, или е също такъв събирателен образ на пророк като Христос. Много учени са склонни да смятат, че Буда наистина е съществувал. На ученията му провървяло повече, отколкото на други, които се раждали по това време в Индия, но умирали заедно със смъртта на

идеолога.

Будизмът, който обявил всички хора за равни по рождение, борещ се против сложните ритуали и върховенството на жреците брамани, спечелил много привърженици. Сред тях имало дори князе и царе, но главно били търговци и занаятчии. За броени години будизмът се разпространил на по-голямата част от територията на Индия.

Особено ревностен привърженик на будизма бил индийският цар Ашока, който живял през III век пр.н.е. Той се смята от будистите за светец. По негово време, както казва традицията, се събрал будистки събор, който изработил правилата за живот и поведение на вярващите, в много страни били изпращани мисионери, проповядващи будизма.

Една от тези мисии стигнала до Шри Ланка. Според преданието, което не противоречи на историческите факти, тя била възглавявана от сина на Ашока — Махинда (на санскритски името звучи „Махендра“).

Преданието, отбелязано в хрониката Махавамса, гласи, че Махинда срещнал недалеч от мястото, наречено Михинтал, царя на Шри Ланка, Деканампиятиса, който бил на лов. Царят поканил пътешественика, който много бързо направил от Деканампиятиса будист.

Махинда се заселил в Михинтал. Живял в пещера и царят идвал при отшелника, за да се съветва. Царят построил няколко храма и манастира, а когато Махинда умрял, то над гроба му била издигната най-високата в страната дагоба. Около нея израсъл град Анурадхапура.

По-късно Анурадхапура се превърнал в един от най-големите градове на Изтока и процъфтявал няколко века. Изоставен от жителите, когато столицата била преместена на друго място, градът оставил на Шри Ланка най-почитаната колекция от будистки паметници, посещавана всяка година от поклонници от всички краища на острова и от другите будистки страни. Много се е запазило в Анурадхапура, а каквото времето разрушавало, периодически се подновявало и се подновява.

Премествали се столиците на Шри Ланка, сменяли се династиите, отивали си и идвали завоеватели, но религията не се сменила повече от две хилядолетия. Будизмът, както и преди две хиляди години, е господствуваща идеология. Нито

мюсюлманството, нито християнството не могли да пуснат корени сред сингалите. Подобна приемственост е обусловила създаването на уникална галерия от паметници. Всички те — и построените преди много векове, и едва вчера — се пазят старателно.

Оттук, от Шри Ланка, се отправяли мисии в страните на Югоизточна Азия, възраждайки будизма там, където бил претърпял поражение или западнал. Те носели свещените текстове, които трябвало да следват будистите — и светските хора, и монасите, — и каноните, по които са се строили свещените съоръжения.

Анурадхапура била столица на царете от династията Махавамса. Ако Махинда се е появил там през III век пр.н.е., то Анурадхапура прекратила съществуването си като столица през VIII век, тоест била е хилядолетна, надминавайки в това отношение всички останали градове на света. Някои учени смятат, че в периода на разцвет в нея са живели повече от три милиона души.

Най-стар от паметниците на Анурадхапура се смята дагобата Тхупарама. Тя, уверяват будистите, била построена още по времето на Ашока, когато Махинда изискал от Индия ключицата на Буда, за да я погребе в достойно място.

Дагобата, както и индийският кутел и бирманската пагода, е произлязла най-вероятно от надгробната могила. Ранните дагоби и кутели представляват полукълба, понякога наистина неразличаващи се от хълмовете и надгробните могили. След време могилите започнали да се издължават и да обрастват с допълнителни детайли, всяка от които имала точно определен смисъл и значение. В края на краищата в Бирма и Тайланд пагодите се изтеглили в тънки изящни конуси.

Щом като дагобата е надгробна могила, то, естествено, вътре няма и не може и да има никакви помещения освен погребалната камера. Но тук изникнала сложността: ако дагобата е гроб на Буда, то само една може да изпълнява тази роля, другите стават кенотафи — лъжливи гробници. Но всяка будистка страна, всеки район и дори що-годе солидна пагода искат да бъдат истинската гробница.

И започнали да делят Буда. В бирманската пагода Шведагон съгласно преданието са погребани осем негови косъма. В Канди, на Шри Ланка — негов зъб. Още един зъб е в

Китай. В Тхупарама — ключица, и така нататък. Ако днес се заемем със статистика и преброим колко всичко ключици, зъби и пръсти на Буда са погребани в света, може да се окаже, че Буда е имал много повече крака, ръце и зъби, отколкото се полага на човек.

Заради мощите на Буда някога възниквали международни скандали и конфликти, които трябвало да се разрешават с война, макар че будизмът ги отрича. Бирманският крал Анируда водил война, и то неведнъж, с княжество Тароп, за да отнеме от управителя му скъпоценния зъб. Ланкийците подарили принадлежащия им зъб на бирманците, обаче после се оказало, че зъбът бил фалшив, а истинския оставили за себе си.

Дагобата Тхупарама не е най-голямата от дагобите на Анурадхапура, обаче мнозина я смятат за най-красивата и съвършената. Наистина съвършенството ѝ не датира от самото начало — както е известно, дагобата е била реставрирана през XIII век. Тя се състои, както и другите дагоби, от три части: от основа — полусфера, над нея каменен куб — хранилище на свещените реликви (именно там се пазят мощите и другите свещени предмети), и връх. Висока е двадесет метра и е обградена с каменни стълбове. Сигурно по-рано стълбовете са ограждали дагобата в няколко концентрични кръга и са поддържали навес.

Цар Дутхагамани, известен в историята на Шри Ланка като освободител на острова от южноиндийски племена, бил един от основните строители на Анурадхапура. След няколко успехи на бойното поле царят пристъпил към издигането на будистки паметници. Той построил дагобата Миришавети и започнал строителството на дагобата Руанвелисея, но до завършването ѝ не доживял. Била завършена от по-младия брат на царя.

Руанвелисея е с невероятни размери: диаметърът ѝ е почти сто метра и височината — шестдесет. Представете си бяло полукълбо, увенчано с куб, и позлатен връх, които, съчетани с бездънното синьо небе, създават с нищо несравнимо зрелище.

Изминали още няколко години и племенникът на войнствения Дутхагамани пристъпил към изграждането на дагобата Абхаягири (Джетавана) в северната покрайнина на

Анурадхапура.

Царят, както се и полага на цар на голяма страна, уверен във величието и мощта си, решил да изгради най-голямата в света дагоба. Фундаментът на всяка дагоба се строи от камъни или тухли… Ланкийският цар заповядал да се направи фундамент от редуващи се слоеве сребро, мед, кварц и глина…

В хранилището на свещените реликви в дагобата били изсечени думите: „Цветята тук никога не ще увехнат, ароматите няма да се свършат, лампите няма да угаснат — тук нищо не ще пресекне“. Царят умрял без да довърши строителството. Но децата му продължили работата, събрали на строежа десетки хиляди работници, облагали острова със специални данъци. Дори след завършването на дагобата строителите отново и отново се връщали към нея. Известно е, че след триста години по заповед на цар Гаджабаху I покрили полукълбото на дагобата с нови слоеве тухли.

По думите на английския изследовател Тенетет „Материалите, изразходвани за строителството й, са достатъчни да се построят 800 сгради, всяка от които ще бъде с фасада, дълга 20 фута, и тези къщи ще образуват тридесет улици по една миля всяка. Като резултат би се получил град с размерите на Ковънтри.“

Дагобата Абхаягири по грандиозност дори надминава Хеопсовата пирамида. Заедно с платформата и върха дагобата се издига на сто и петнадесет метра. Диаметърът й е сто и двадесет метра.

Едновременно с дагобите бил построен и Медният дворец. Той представлява чудно, странно зрелище. В града сред дагобите расте гора. Гора от каменни колони. Всичките стълбове са с еднаква височина — четири метра. Наброяват точно хиляда и шестстотин парчета, тоест четиридесет реда по четиридесет колони във всеки. Това е всичко, което е останало от Медния дворец. Някога стълбовете са били обковани със сребърни пластинки, а покривът, който поддържали — медни листове, откъдето дворецът и получил името си.

Това са останки от огромен манастир.

Ето какво съобщава хрониката Махавамса за Медния дворец:

„Корнизите му бяха украсени със скъпоценни камъни и злато. Имаше сто хиляди стаи, всяка с ярки като очи прозорци.“

И все пак за ланкийците най-свято място в Анурадхапура не са дагобите, колкото и високо да се ценят, не са останките от дворците и манастирите, а свещеното дърво бо-бодхи-баниян[1] — според преданието това е израстък от дървото, под което Буда размишлявал. За дървото в Анурадхапура са писали средновековните хроники и първите европейски пътешественици — още тогава то било безкрайно древно, — може би само секвоята от калифорнийските гори може да му съперничи по възраст.

След падането на Анурадхапура Шри Ланка преживяла тежки времена — нахлуване на врагове от Южна Индия, войни и опустошения. Столицата била пренесена в друг град — Полонарува. Тази столица, така както и Анурадхапура, се слави със сградите си, дагобите, манастирите. Но най-вече със статуите и барелефите си. Там се намира петнадесетметровият Буда, изсечен в скала. Но и Полонарува паднала през XII век, когато южноиндийските армии начело с цар Мадха слезли на брега на Шри Ланка.

„И този Мадха като свиреп вихър — съобщава хрониката — повел армията си към остров Ланка и бил подобен на стихиен пожар, нахвърлил се върху гора… Той разрушавал дагоби и чупел статуи и търсел скрити съкровища… Уви! Уви! Така тамилските гиганти разрушили кралството и религията на острова.“

Сингалите отстъпили в укрепените крепости в дълбочината на острова. Там от долината била пренесена главната реликва — зъбът на Буда. Бил скрит в селището Канди, в специално построен малък храм. След това дошли португалците и холандците…

Но през войни и беди, през вековете на колониално подчинение жителите на Шри Ланка пренесли верността към националните традиции, култура, вяра. И на големите празници, както и преди хиляда години сингалите се стичат пред безбройните храмове, дагоби, чудесни паметници на будисткото изкуство. По-рано до тези дагоби отивали пеша. Сега не се спазва така строго правилникът: хората са заети и малко от тях могат да си позволят да загубят няколко дни, за да стигнат до дагобите на Анурадхапура.

През различните дни пътищата, водещи от Коломбо към Анурадхапура, са задръстени от коли и каруци. Край пътищата

се правят много навеси, под които може да се почине и похапне. И почивката, и храната по пътя е безплатна — местните жители специално пекат сладкиши и варят ориз за този ден. Обичаят е останал от древността, когато поклонничеството към Анурадхапура било дълго и трудно.

През дните на празника на майското пълнолуние — Весак — всяка къща, всяка селска колиба е украсена със знаменца и вечерно време с маслени лампи. В градовете напряко на улиците са препречени гирлянди от хартиени фенери и са направени декоративни арки.

И така по целия древен остров. Но най-много пилигрими се стичат в град Шрипада, вечерта се запалват гирляндите на огньовете и започва изкачването. Нали нощта е кратка, трябва да се успее до разсъмване да се изкачи планината, да се види изгревът на слънцето над страната на гигантските дагоби.

---

[1] Според легендата под това дърво Буда е размишлявал седем години, докато получи прозрение. — Бел.ред. ↑

СИГИРИЯ

Двадесет и една красавици

Чудесата, за които се разказва в тази книга, са създадени от народа и принадлежат на целия народ. Постижението на индийския народ са фреските на Аджанта, на китайския народ — фреските на Дънхуан, на ланкийския — фреските на Сигирия. И все пак…

Фреските на Дънхуан и на Аджанта са създавани векове. Тези картини не са паметници от някакъв кратък период, това е школа за живопис, проточила се с векове, която положила основата на по-нататъшното развитие на изкуството в страната. Колкото и да са възхитителни фреските на Аджанта, то в някакъв друг храм биха се родили подобни тълкования на будистката митология, формите и движението на многобройните фигури. Зад тези фрески, както и зад барелефите на Ангкор, се скриват много майстори и първият, най-талантливият създател на новата школа, се губи в тълпата на учениците си и подражателите. Разрушителят на каноните става създател на нови.

Но има изключения. Има гении, които нямат нито последователи, нито ученици.

И ако такъв художник е работил преди много столетия в Азия, където не е било прието да се фиксира името на създателя на произведението на изкуството, никога не ще узнаем името му. Пример за това са фреските на Сигирия, фреските на скалната крепост в центъра на Шри Ланка.

Историята на Сигирия е трагична и не съвсем ясна. За да се появят на бял свят тези фрески, е била необходима и появата на царя бунтовника, царя отхвърления.

Време на действието — V век. Място на действието — Шри Ланка.

„… Живял някога един цар. И имал две царици…“

Така започва легендата за Сигирия, легенда, в която истината се преплита с измислицата, но истината е повече.

„… Имал две царици. Едната била прекрасна, но от нисък произход и царят я обичал. Другата не била красива, но кръвта й била благородна и обичала царя. И имал царят двама сина. Синът на прекрасната царица бил красив, но зъл и коварен. Синът на грозната царица бил безобразен, но мъдър и добър. И

имал царят дъщеря с изумителна красота, която той пазел като зеницата на окото си.

Царят омъжил дъщеря си за командуващия кралската конница, но принцесата не била щастлива. Свекървата я обиждала. Научил за това царят. А трябва да се каже, че той можел да бъде много добър човек и когато бил такъв, от него нямало по-добър на света. Но, ако се разсърдел, то на земята по-зъл от него също нямало.

Царят разбрал, че с дъщеря му се отнасят лошо. И се разсърдил. Видял следи от камшик върху бялото й тяло и тогава заповядал да изгорят жива мъчителката на принцесата. Така и било направено.

Командуващият царската конница бил най-близък приятел на красивия, но зъл принц. Подтикван от мъст, той склонил принца към заговор срещу баща си. Принцът завзел трона, убил баща си и го зазидал в крепостната стена. Новият цар се опитал да си разчисти сметките и с по-малкия си брат. Но той бил, както вече беше казано, много умен. Почувствувал лошото и избягал от страната.

Новият цар не бил щастлив. Страхувал се от отмъщението на по-малкия си брат, страхувал се от народа, който бил недоволен от убийството на стария цар. И тогава той намерил непристъпна скала, извисяваща се сред долина, покрита с непроходими джунгли, и построил върху скалата града Сигирия, новата столица, където никой не би могъл да се добере: така хитро била устроена, че двама-трима войници могли да я отбраняват срещу цяла армия.

Осемнадесет години царят живял на скалата, като управлявал оттам остров Шри Ланка. Той водел разгулен живот и прекарвал времето си в пирове и забави, за да заглуши гласа на съвестта и страха.

И ето веднъж патрулите известили, че откъм морето се приближава голяма армия. Тогава царят събрал отрядите си и им заповядал да слязат в долината, за да срещнат врага в полето.

Начело на настъпващата армия бил по-малкият брат. Започнала битка. Бойното щастие се наклонило на страната на по-малкия брат. Виждайки неизбежното поражение, царят се обърнал, за да се скрие в непристъпната крепост, но в последния момент го обхванал срам и решил да умре като цар,

а не като изгнаник. Извадил меча си и го забил в гърлото си.

По-малкият брат, като отмъстил за смъртта на баща си, се върнал в столицата Анурадхапура и започнал да управлява. Хората бързо забравили скалата, където живял отцеубиецът, забравили и пътя за там.“

Така или почти така било наистина. Цар Касапа (478–496 г.), реформатор, личност, надарена и трагична, след убийството на баща си построил върху скалата град-крепост и живял в него, чиито пещери и къщи били надупчили като пчелни килийки каменните пропасти, скривайки входовете зад монолитни късове.

През 496 година по-малкият брат на царя, Монолан, се върнал от Индия, където бил избягал по време на борбата за престола, и победил Касапа.

Скалата Сигирия с останките от древната столица се намира на двеста километра от столицата на Шри Ланка — Коломбо, и на седемдесет километра от главната средновековна столица Анурадхапура. От двете страни на пътя, водещ към Сигирия, се е приближила джунглата, и трябва да се отиде много близо, за да се види как сто и петдесетметровият връх на скалата се издига над гората. Пътят изведнъж свършва пред стръмна стълба, тук-таме изсечена в камъка, тук-таме иззидана от тухли. До стълбата израстват от скалите ноктите на приказна птица колкото три човешки боя.

Стълбата дълго заобикаля, огъвайки се на завоите, докато не доведе до дълга криволичеща галерия. От едната страна тя е ограничена с тясна стена, от другата — с каменен парапет. Галерията се вие като планинска пътека, като заобикаля скалните издатини. На едно място са се запазили фрески, които са били създадени по време на царуването на Касапа. Намират се на височина петнадесет метра над галерията в голяма труднодостъпна ниша.

Към нишата по-рано водела неустойчива дървена подвижна стълба. Днес там може да се стигне (прогрес, който е реализиран от туристическото управление на Шри Ланка) по метална спираловидна стълба, оградена за безопасност с телена мрежа. В нишата се намират фреските на Сигирия — чудото на острова.

Фигурите на двадесет и една жени са единственият пример за светска живопис на средновековния Шри Ланка и

абсолютно уникален образец на изкуството на средновековна Азия,

Фреските на Сигирия понякога ги сравняват с индийските фрески на Аджанта. Но това никак не е правилно. Фреските на Аджанта, колкото и талантливи да са, не излизат извън рамките на позволеното от религията и са свързани с нея. Те не са бунт, а подвиг на талантливи майстори, които съумели да оживят религиозните сюжети, без да са въстанали против каноните.

В Сигирия не е така. Досега учените не са стигнали до единодушно мнение какво изобразяват фреските — или това са небесни танцьорки аспари, които от небето обсипват земята с цветя, или са богини на дъжда и мълниите, или погребална процесия, или церемония в двореца на Касапа, или просто девойки, които се къпят в езеро. Вече подобно различие в тълкуването на сюжетите — а учените се оправят толкова уверено в будистката митология, че практически няма фрески, които да не са били отнесени със сигурност към един или друг канонически сюжет — навежда на мисълта, че тук са нарушени религиозните канони.

Разголени красавици в човешки ръст стоят на двойки. При всяка двойка една от девойките е с тъмна кожа, другата — с бяла. Вероятно художникът с това показва, че едната от тях е благородна дама, другата — нейна прислужница. Девойките са разположени свободно върху плоскостта на стената, което е необичайно за азиатската живопис, и се движат и живеят като че ли в мъгла — по-долу от бедрата фигурите на девойките потъват в бял непрозрачен облак или във вода. Именно „движат се и живеят“ — аз не знам друго средновековно произведение на изкуството, в което на художника да се е отдало така вярно да запечата живота и движението.

Стандартите за красота се изменят не само от столетие на столетие, от страна в страна, но и в продължение на десетина години. Но има някои особено големи произведения на изкуството, които побеждават и модата, и вкусовете, и столетията. Венера Милоска, Венера на Ботичели, Нефертити са винаги прекрасни, и то за всички. Същото е и с девойките на Сигирия.

Художникът е искал да създаде красота. Той е направил това и е победил времето.

Ето защо съм убеден, че в Сигирия не е имало нито група от майстори, нито школи със своите канони и закони. Имало е само един майстор.

Както Микеланджело, който месеци наред е рисувал Сикстинската капела, извит върху скеле, в напрегната поза под покрива, но работещ и работещ, за да победи материала, да се измъкне от властта на условностите и да създаде неповторимото, така и майсторът на Сигирия сигурно месеци се е люлял върху несигурно скеле над недостъпната ниша и със смели мазки е рисувал галерията на своите красавици. Не е важно как ги е нарекъл, как е обяснил на царя що за жени са оживели пред вратата на двореца му. Може би наистина е казал, че това са аспари, или богини на мълниите. От наименованието не се изменяло съществото на фреските — те били земни, те не призовавали към смирение и размисли за преходността на живота, те можели да накарат дори най-скучния от хората да обича живота и да му се радва.

Художникът, разрушавайки всички канони и закони, рисувал познати му, земни и желани жени. Между тях няма еднакви лица, няма еднакви фигури и ръцете с тънки пръсти са толкова подвижни, пластични и изразителни, че не можеш да се отърсиш от впечатлението за движение, за бавен и грациозен танц.

Галерията, над която са нарисувани жените, се извива около скалата и се превръща в широка тераса. Оттук започва трудно изкачване нагоре, покрай гигантската статуя на лъва, който дал името на цялата скала.

Ако преодолеете стръмнината, ще се окажете на плоския връх на скалата, където някога е бил дворецът на Касапа. Запазили са се резервоарът и прецизно планираната система за водоснабдяване на двореца.

А около скалата са останките от града, краткотрайната столица. Кулите на стените му, разрушени, и сега се издигат по-високо от десет метра над върха и останките от рова достигат тридесет метра ширина. Някъде тук се е намирал тронът от розов гранит, някъде тук са били павилионите и затворите…

Преди няколко години някакъв маниак поискал да убие красавиците на Сигирия и преди да го спрат, успял значително да повреди фреските. Любопитно е да се отбележи, че

маниаците не обичат великите произведения — спомнете си кого нападаха: „Нощният патрул“ на Рембранд, „Джокондата“.

Отдавна е изчезнал споменът за гордия цар, загинал и градът му, но фреските останали. Едва ли цар Касапа би позволил на художника да ги рисува, люлеейки се над пропастта върху неустойчивото скеле, ако е знаел, че градът му ще се слави само с тях — за царете е обидно да съзнават, че властта на изкуството надвишава властта на царете и правителствата.

Но нищо не може да се направи. Колко пъти в историята изкуството е побеждавало в такива двубои.

ЧАСТ V
ЮГОИЗТОЧНА АЗИЯ И ДАЛЕЧНИЯТ ИЗТОК

ПАГАН
Петте хиляди храма

През лятото на 1975 година Бирма я сполетя поредното безпощадно земетресение. Особено пострада древният град Паган. Във вестниците, съобщавайки за бедствието, се появиха имена, които по-рано едва ли са били известни на много хора: разрушен е храм Ананда, станала е жертва и пагодата Бупая, падайки в Иравади…

Те извикваха в паметта ми величествените силуети на фона на утринното небе, прохладните, извисяващи арките си нагоре, екливи зали на храмовете и шумоленето на тревата под солидните пагоди.

Възстановяването на повредените храмове вече е започнало и много ще бъде спасено. Много, но не всичко…

Паган е известен несравнено по-малко, отколкото заслужава, макар че е един от най-удивителните паметници на човешката култура. И щом като съществуват популяризатори на другите чудеса на света, то нека на мен остане да прославям Паган и тази моя страст да се зачете в бъдещото ми съществуване (така казват будистите) за добро дело.

Бирма се намира южно от Китай и източно от Индия. Цялата, от север на юг, я пресича могъщата река Иравади. Тя се спуска от Тибетските възвишения, пресича зелените хълмове в северната част на страната, като се разлива в широката долина, напоява сухите равнини на централна Бирма и се влива в Индийския океан, разделяйки се в много ръкави на делта.

В центъра на страната, в сухия пояс, на брега на Иравади, се намира чудесният град Паган. Най-вероятно е да са го основали първите племена на бирманците, дошли преди хиляди години в страната, която сега се нарича Бирма.

През 1044 година Паган станал столица на Бирма, която тогава се е наричала Паганско царство, и след двеста и петдесет години, в края на XIII век, подир рухването на държавата под ударите на монголските войски, градът бил изоставен от жителите.

Изгнили и се разпаднали дървените дворци и къщи, обрасли със суха трева и кактуси улиците, изсъхнали изкуствените езера и резервоарите, но храмовете и пагодите на града, на брой около пет хиляди, още са здрави.

Малко хора извън пределите на Бирма са чували за Паган, сравнително малко са били там. Причините са няколко. И това, че Бирма дълги години била настрана от търговските пътища, и това, че дори в Бирма Паган не е много достъпен — до там няма железопътна линия. И най-накрая, на Паган не обръщали особено внимание, докато Бирма била колония: тя се е смятала за крайна провинция на Британска Индия и индийските паметници и храмове, по-известни, засенчвали далечния Паган.

Но непроходимите джунгли не скрили Паган, както се случило с храмовете на Ангкор и пирамидите на маите, пясъците на пустинята не го засипали като Хара-Хото или Хорезъм. Вече 700 години, откакто Паган не е столица на Бирма, но той и сега е едно от най-тачените в страната места и с думите „това се е случило в Паган“ започва всяка втора бирманска приказка.

Великият пътешественик Марко Поло пръв от европейците е видял Паган. Макар че някои историци се съмняват ходил ли е там, Марко Поло, който се намирал тогава на служба при императора Хубилан хан, внук на Чингис хан, оставил в книгата си отчет за войната на монголците с Паган и описание на града.

След това изминало почти половин хилядолетие, преди Паган отново да бъде видян от европейски пътешественици. Но ако за късмет на Марко Поло му се паднало щастието да намери града жив, то англичанинът Саймс, който нарисувал няколко от храмовете на Паган, видял в края на XVIII век мъртъв град. Наистина Паган още не бил ограбен от английските туристи и различните търсачи на приключения.

През първата половина на миналия век Паган бил посещаван от англичани-мисионери, офицери, шпиони, дипломати. Англия се стараела да покори Бирма и затова английското правителство било заинтересувано от събиране на сведения за тази страна. За Паган писали повърхностно — древността и красотата не интересували деловите хора, те често изразявали съмнение, че градът е построен от бирманци, било прието те да се представят за полудив народ, който трябва бързо да се приобщи към европейската цивилизация.

След разузнавачите, щом Бирма била покорена през 1885 година, тръгнали не учени, а обирачи. Това били и войници, вдигащи от прахта статуетки, и офицери, които откарвали в

родните си места по-големи статуи, и лъжеархеолози, опитващи се да превозят в европейските музеи цели стени с фрески.

Учените се заели с Паган едва в началото на нашия век. Преди Бирма да стане независима, те били единици и макар че историците научили много за Паган, той в много отношения си оставал все още тайнствен и неразгадан град.

Сега в Паган е открит музей, всяка година се извършват разкопки и реставрации, на практика идват бирмански студенти — архитекти, художници, филолози, изкуствоведи, стремят се да дойдат туристи. И с всяка година Паган става все по-известен и славата му, скрита във вековете, отново се връща при него.

… Помня първата си утрин в Паган. Слънцето още не беше изгряло и въздухът зад прозореца беше с наситен сив цвят. Към прозорците на малкото хотелче, намиращо се сред града, се бяха стекли храмовете на Паган. Стояха, където и да погледнеш, небесносини и виолетови, с отблясъци на настъпващия ден по върховете. Съвсем наблизо се издигаше към небето, към перестите облаци, острият игловиден връх на Татбиню. От земята до върха на чадъра са седемдесет метра, но цялата грамада изглежда лека като приказен дворец, построен за една нощ. Без съмнение тук са се трудили добри вълшебници. Като завладял южните земи на Бирма, населени с мони, първият цар на Паган, Анируда, докарал в столицата си майстори от всички краища на държавата. Паган трябвало да надмине градовете на всичките известни на Анируда земи. Оттогава всеки цар на Паган, за да възвеличи името си, строил голям храм и няколко малки. Велможите, министрите, пълководците, богатите се стараели да не изостават по-назад от царете.

Паган станал един от най-големите културни центрове на Азия. Университетите му видели студенти от далечни страни. Тук са се учили ланкийски и тамилски принцове, бонзи от Тямпа и пилигрими от Китай. В Паган имало няколко библиотеки и сградата на една от тях е единствената светска постройка в Паган, която се е запазила до наши дни.

Първото голямо съоръжение на Паган е пагодата Швезигон, грамадна пирамида, построена от Анируда. А по-късно били издигнати и първите храмове. Най-известен от

паганските храмове е Ананда, построен в края на XI век. Представете си правоъгълна лаконична сграда на два етажа, чиито гладки стени са прорязани тук-таме от прозорчета с разкошни, приличащи на пламък портали. От средата на всяка стена започва едноетажна покрита галерия, през която може да се стигне в центъра на храма, тъй че храмът по план представлява правилен кръст. Покривът на храма е във вид на няколко намаляващи покриви-тераси, украсени по ъглите с малки пагоди и скулптури на приказни лъвове. На последната, най-малката тераса, се намира конична кула — сикхара, увенчана с остър игловиден връх. Височината на храма е шестдесет метра. Отвън е лек, светъл и изглежда почти безтегловен.

Вътре е съвсем друг. Минавате през висока врата и се озовавате в дълга, слабо осветена галерия. Тук е тихо и прохладно. Изведнъж ви обхваща чувство за тайнственост. Отпред нещо блещука. Пресичате два концентрични коридора, които обикалят сградата покрай стените, и се озовавате в краката на грамадна десетметрова позлатена статуя на Буда. Тя е осветена едва-едва, само прозорчето в стената на височина на главата ѝ хвърля лъч светлина върху лицето и изглежда, като че ли Буда се усмихва загадъчно. Тук всичко е пресметнато така, че да се подтисне човекът, да се накара да чувствува собственото си нищожество пред лицето на съдбата и висшите сили. Коридорите, които се разотиват встрани, са тесни, но високи и с арките си се сливат в полумрака над главата. В нишите са скрити неголеми статуи и всяка крачка отеква в коридорите звънливо и ясно.

Но щом напуснеш храма и отново се озовеш на слънце, сградата с целия си вид, с лекотата си отрича тъмнината и строгостта на утробата си.

А на другия край на Паган (храмовете са разхвърляни доста свободно по крайбрежната равнина и затова градът заема площ няколко десетки квадратни километра) се намира друг храм, който е построен едновременно с храма Ананда.

Това е храмът на Мануха, царят на моните, пленен от Анорат през един от първите походи на бирманците. Анорат оставил на царя на моните придворните му и част от хазната; Мануха бил почетен пленник. Но все пак пленник, лишен от трон, родина, бъдеще. И както гласят хрониките, Мануха

продал кралския си рубин и с парите построил храм.

В Паган няма друг такъв храм. Сградата е лишена от украшения, строителят й не си е поставял за цел да направи храма красив. Три куба, по-големият в центъра, по-малките — отстрани. Малка врата. Когато влизаш в храма, очакваш да се озовеш в квадратно помещение, отговарящо на очертанията на стените. Това е така, и в същото време зрелището, откриващо се пред очите ти, е необикновено и почти невероятно. Цялата централна зала на храма е изпълнена със статуята на седящия Буда. Главата му се опира в тавана, лактите и коленете — в стените, а в съседната зала може да се мине само провирайки се през пролуката, образувана от стената и от пръстите на ръката на Буда, която лежи на коляното му. На десетметровия, широкоплещест и набит Буда е много тясно в храма, стените го притискат, още малко и няма да издържи, и едва раздвижвайки рамене, ще разруши този страшен затвор. Но Буда е неподвижен.

И на мен ми се струва, а аз не съм единственият, който мисли така, че плененият цар Мануха е построил нарочно такъв храм. Притиснатият Буда — олицетворение на пленения цар и реалното усещане за робство, неудобство и мъчение, което те обзема, когато гледаш смазания от стените и тавана великан — веднага поражда в твоите представи образа на пленник.

В страничните зали е същото. Още две статуи и на тях също така им е тясно, също така стените са се притиснали до гърбовете им, лактите, коленете — никога не ще изправят нозе и ръце… А когато заобиколиш храма, отзад те очаква още една среща. Покрай всичките три зали се е проточила четвърта, дълга и ниска. Заточеният в нея Буда лежи — постигнал е блаженият покой, нирвана. И пак чувствуваш иронията на думите „покой“ и „блаженство“, нали Буда лежи в тесен ковчег и капакът му е само на няколко сантиметра от главата.

Храмът на Мануха е самотен в Паган. Другите храмове, както големите, така и малките, приличат повече на Ананда. По тях съдиш как се е развивала бирманската архитектура, как са се променили вкусовете. По-късни храмове са летящият, лек красавец Годопалин, великанът Татбиню, Хтиломино, Джамаязеди. Те са осветени по-добре от Ананда. Коридорите им са по-широки, прозорците повече и в тях се диша по-леко.

Малките храмове, които наброяват десетки, обикновено са украсени богато с фрески — те като ковьори покриват храма от пода до тавана. Макар че фреските изобразяват сцени от живота на Буда, те разказват за живота на Паган, за хората му, къщите му, тъй като майсторите заселвали митологичните личности в познати им къщи и дворци и дори ги задължавали да пътуват именно в такива каруци, каквито са се движели през тези дни по улиците на първата бирманска столица.

Твърде важно изобретение на бирманските строители, което се е явило като една от главните причини за много доброто съхранение на бирманските храмове, била арката, почти неизвестна в средновековна Индия и Югоизточна Азия. Бирманците са измислили използуването ѝ за много неща, разработили са множество нейни типове и видове и затова храмовете им в конструктивно отношение далеч превъзхождат всичко, което е било построено в древността и средните векове в Източна Азия.

Още една доста интересна и характерна черта на паганските храмове са огнените им портали. Всяка врата, всеки прозорец в Паган са украсени отгоре с пищен портал, приличащ на езици от пламък, който се изтръгва от сградата. Понякога в пламъка може да се различи главата на приказния змей Нага. Някои учени смятат, че именно пожарите в древните храмове са вдъхновили архитектите да създадат такъв странен портал. Други мислят, че по-рано храмовете са били украсявани с палмови листа. Но във всеки случай по тези портали може без грешка да се познае паганският храм.

В Паган има и няколко храма, които се различават от другите, макар че носят в себе си отпечатъка на паганската архитектурна школа. Един от храмовете не е измислен от бирманци. Това е преработеното от паганси архитекти копие на индийския храм в Бодхгая. Именно там, в свещеното за всички будисти място, се намира храмът, въздигнат на мястото, където се е родил Буда. Паганските майстори ходили там и със средствата на паганските царе възстановили овехтелия индийски храм. Като се върнали, построили същия в Паган. Други храмове, различаващи се от обикновените паганси, са храмовете на небудистките религии. Паган бил голям търговски и политически център на Югоизточна Азия и в него имало колонии на търговци, монаси, учени от различни страни

— индуисти, поклонници на огъня, джайнисти. Те също строили в Паган свои храмове, но тъй като архитектите все пак били бирманци, то и тези храмове имат характерните за паганската архитектура черти.

Въпреки всичко в града няма да се намерят и две еднакви постройки — всеки храм е неповторим и уникален. Нагайон прилича на ладия с издължен висок нос, Джамаянджи изглежда могъща крепост, Паятонзу — лека играчка, присънила се във весел сън…

Освен храмове в Паган има много пагоди. От малки, колкото човешки ръст, до многометрови, издигнати върху няколко тераси. Около големите пагоди са минавали великолепните шествия в дните на празниците.

Градът отдавна е мъртъв, но това не значи, че хората са си отишли от тези места. Върху територията на Паган по-късно били построени малко градче и няколко села. Между храмовете са се прострели ниви, пасища, градини, палмови горички и децата тичат на училище, по навик заобикаляйки хилядолетните грамади по тясна пътечка. Тромави биволи теглят плуг зад ограда от възлести кактуси, а надолу по Иравади, без да бързат, пъплят джонки и дългокоминести параходчета.

Ако се озовеш в Паган, обикновено е прието да се изкачиш на горната тераса на храма Годопалин и от шестдесетметрова височина да обгърнеш с поглед великата столица и да дочакаш залеза на слънцето. То се спуска към сините хълмове на другия бряг на реката и докато се търкаля все по-близо до тях, все по-дълги и гъсти стават чудноватите сенки, докато се слеят в еднородна вечерна синева. Слънцето расте и червенее, скривайки се зад гърбицата на хълма; ето то изчезва, но още няколко минути безкрайното небе пази цвета му — то е червено, ярко, синеещо се към зенита и вече тъмносиньо зад гърба ти.

Долу, в селото, се запалват първите огньове, лаят кучета и радиото в една от къщите — в тази приказна тишина се чува на километри — започва да предава последните новини.

А Паган заспива и ти се струва, че сенките на умрелите преди седемстотин години царе, велможи и художници запълват широките му площади. Нощта принадлежи на миналото.

ШВЕ ДАГОН
Най-златната пагода

На архитектурните паметници понякога е свойствено да създават със силата на изключителното си значение съвсем определена, но за съжаление понякога лъжлива представа за страната. Ако говорим за Египет, то въображаемият му пейзаж е свързан неизбежно с пирамидите. Пустини, пирамиди, сфинксове… А това не е така. Милиони жители на Египет не са виждали пирамидите, живеят много далече от тях. Когато си спомняме за Америка, то мислено си представяме иглите на небостъргачите и Статуята на свободата над залива. А Съединените щати са страна, за която Ню Йорк не е най-типичният пейзаж. Много хора, мислейки за Русия, я свързват с храма на Василий Блажени или дори по-скоро с Кремъл…

Приблизително такъв е случаят и с Бирма. Златната пагода Шве Дагон толкова поразява попадналия там човек, че той едва ли не в половината очерци и статии нарича Бирма Страната на златните изгоди. И това е лъжа, макар и красива. Позлатените пагоди са само единици.

Налагало ми се е да пътувам много из Бирма и мога да кажа със сигурност, че ако трябва да я наречем Страната на пагодите — пагоди там наистина има много — и то, разбира се, Страната на белите пагоди, защото деветдесет и девет процента от тях са варосани обикновено.

Но Шве Дагон е златен. Шве Дагон е от всички най-висок, от всички най-величествен, от всички най-забележим. Намира се на върха на хълма и се вижда от което и да е място на Рангун, той присъствува във всяка книга за града и страната, във всеки рекламен проспект. Шве Дагон стана символ не само на столицата на Бирма, но и на цялата държава.

Неговата история е история на Бирма и никои не знае на колко години е, кога и от кого е бил построен, макар че за това има много легенди. Ето в какво се доближават те: преди две и половина хиляди години двама братя-търговци от Бирма — Таписа и Бхалика, посетили Индия. Там видели Буда, който седял под свещеното дърво бо. Буда им дал осем косъма от главата си и им заповядал да ги пазят в родния си град — Окала, който се намирал на мястото на сегашния Рангун.

Братята незабавно си тръгнали обратно. Но връщането не

се оказало лесно. Царете на държавите, покрай които минавал пътят на търговците, научили за дара на Буда и с всички средства се опитвали да им отнемат свещените косми. Два от тях взел царят на Аджанта, два завладял царят на змиите: той се превърнал на човек и се промъкнал на кораба.

Но четири косъма все пак стигнали до местоназначението си. Само какви тържества започнали в Бирма, щом жителите ѝ разбрали за дара на Буда! Дори Сака, владетелят на небесата, се спуснал на земята и помогнал да се избере достойно място за строителството на светилище, където да се пазят космите. Най-после мястото било избрано и когато цар Окалапа отворил ковчежето с дара, за да го вгради в специално построената пагода, открил всичките осем косъма вместо четири… Те литнали на височина колкото седем палми, от тях се разпространили силно светещи лъчи, глухите чули, немите проговорили, а земята се покрила с бисери.

В действителност преди две хиляди и петстотин години в Бирма още не е имало бирманци — те дошли в страната много по-късно. Не е имало и цар Окалапа. А и едва ли Шве Дагон е толкова стар.

Напълно е възможно, но вече през първите векове от новата ера на мястото на сегашния Шве Дагон да е имало малка пагода и със сигурност е известно, че през 1372 година царят на град Пегу посетил пагодата и заповядал да я възстановят. След него царете на Пегу — моните — и царете на Горна Бирма от време на време отивали там и давали заповеди за подновяване и позлатяване на пагодата. Всеки път пагодата, върху която натрупвали нов слой тухли, се уголемявала, докато през средата на XV век достигнала днешните размери.

Външно пагодите в Бирма приличат на детски пирамидки от разединяващи се халки. По структура те са по-близо до египетските пирамиди или пирамидите на древните маи: нямат вътрешни помещения и в тях не може да се влезе. Само някъде в дълбината на всяка пагода се намира малка камера, където са зазидани светините. Всички церемонии, празненства, богослужения се провеждат върху ограждащата я платформа.

Колкото по-високо се издигала пагодата Шве Дагон — а в крайна сметка тя достигнала височина над сто метра (над равнището на платформата) и станала най-високата пагода в света и изобщо една от най-големите сгради на

Средновековието (окръжността на основата ѝ е четиристотин и шестдесет метра), — толкова повече злато отивало за реставрирането ѝ. Златото се полагало върху пагодата във вид на тънки листчета и всеки път за това отивали стотици килограми от скъпоценния метал.

И ето, отвсякъде видима, пагодата се рее над Рангун — ту червенееща при залеза, ту ослепително жълта през деня.

Комплексът от пагодни сгради Шве Дагон започва след стотина метра от конуса ѝ. На километър наоколо са се пръснали манастири, жилища за богомолците, паркове и градини, малки пагоди и неизбежното свещено езеро.

… Край пътя, зад ниска каменна ограда, е яркозеленият правоъгълник на водата. Сред него върху дебели колове се издига малка бяла пагода. Повърхността на изкуственото езеро е толкова гладка и спокойна, че изглежда като че ли не е пълно с вода, а със зелено желе. На едно място към водата водят каменни стъпала. Там стои момче в карирана пола-лоунджи и пред него има кошница. Тя е пълна с царевични топчета. Ако сте намислили да слезете при водата, купете си от момчето няколко топчета — ще ви дотрябват. Достатъчно е да хвърлите във водата царевичното топче и изкуственото езеро моментално се преобразява. Водата кипва като в тенджера върху печка и се оказва, че езерото не е чак толкова спокойно, както е изглеждало на пръв поглед. То е буквално препълнено с риба. Дълги дванадесет сантиметра, приличащи на малки сомчета, тъмнозелени, покрити със слуз, мустакати риби се преплитат на повърхността на водата като плътна маса — не се вижда водата. Бият се за парчето царевица, отхапват от топчето и, изглежда, че след няколко секунди от него няма да остане нищо. Но в този момент голяма черна маса разблъсква рибите, от водата се подава клюн, разтваря се и нахапаното топче изчезва. И веднага езерото се успокоява… Но ето още няколко топчета летят във водата и около всяко отново закипява езерото и почти сигурно там се появява, разпъждайки рибите, черният клюн. Сложете парче хляб или царевица до самия бряг и тогава ще видите притежателя на черния клюн — голяма стара костенурка, дълга повече от метър.

Изкуственото езеро е на много години, каменните му брегове са извехтели и между плочите са пораснали трева и храсти. Такива езера, където можете да извършите добро дело

и да нахраните безсловесните твари, има при всяка голяма пагода.

Зад изкуственото езеро започва площад. Там са колите и автобусите, докарали туристи, количките и велосипедистите; има много будки — продават цветя, може и да се закуси.

Два лъва-чинте, високи до десет метра, пазят стълбата, която води до пагодата. Лъвовете са бели, само муцуните и ноктите им са боядисани. Кръглите очи гледат в далечината. Те пазят пагодата не от хората — очите им търсят нещо по-голямо. Може би очакват да дойде истински дракон или зъл великан. Тогава те ще му дадат да разбере.

Между лъвовете се намира портал, от него нагоре води дълга стръмна стълба, от двете страни на която има безбройни търговски дюкянчета. Тук, на тъмната стълба, продават и книги, и дребни сувенирчета, и цветя, завързани за бамбукови пръчици, за да стоят по-изправени в блестящите медни кани, намиращи се пред статуите на будите, и чадърчета от станиол — също дарове за Буда, и свещи.

Под навес, при светлината на самотна електрическа крушка, седи хиромант. Голям чаршаф с грубо изображение на длан, изпъстрена с черни линии, надвисва над него като авангардистки декор. Хиромантът се поклаща над наредените върху килимче вълшебни книги, като че ли си пее наум провлечена източна песен.

Ето продавача на талисмани и омайващи напитки от билки. Над шатрата му са разпънати скъсани кожи от леопарди. Черепи на елени и диви биволи целят с рогата си минувачите, купчини от коренчета и клончета, приличащи на снопчета дърва, мъниста, костилки и тъмни фигурки са нахвърлени накуп, предпазващ вълшебника от обикновените смъртни.

В ъгъла се е скрил татуировачът, наредил пред себе си мостри от рисунки. Той е строг и сериозен. Професионално, като медицинска сестра, държи в ръката си машинката за татуиране, която прилича на спринцовка или малък вибрационен свредел. Прогресът прониква дори в тази област на приложните изкуства.

Сега в градовете няма много желаещи да се украсят с татуировка, макар че рисунките пред майстора са цветни и самото татуиране е механизирано и ускорено стотици пъти, а

преди сеанса майсторът изчиства кожата на пациента със спирт, за да не проникне, не дай боже, инфекция. Сред старците и бабичките, изкачващи се по стълбата към пагодата, има много татуирани. И днес в селата или в планинските райони с татуировка покриват изцяло краката и ръцете си — като че ли човек е облечен в син, изпъстрен дантелен плат. Стълбата извежда на площадка, залята от слънце. От другата й страна е прилепнал навес, под който блещукат позлатени статуи. Необятният склон на пагодата се издига, закривайки небето като с плътна завеса.

Пагодата е оградена от платформа, постлана с мраморни плочи. Тя е четириъгълна и е застроена нагъсто с навеси, светилища, малки храмове така, че около пагодата остава само пътечка, широка десет метра. По нея вървят туристите и поклонниците. Едни седят на мраморните плочи, размишлявайки за живота, други се молят, като държат в ръцете си цветя или свещички, някои са се укрили на сянка да почетат вестник или да похапнат. Шляпането на многобройните боси крака по мраморните плочи, преливането на тихи гласове, далечният звън на камбана, шумоленето на хартиени цветя и чадъри създават тържествен и особен фон на пагодата. Особеността и тържествеността се подчертават от изобилието, многообразието и гъстотата на боите, от които е създаден този свят: зеленината на палмите, чиито корони се прокрадват до платформата и надничат през бариерата, и на малкото дървета, допуснати на самата платформа. Белотата и златото на пагодите, ярката червенина и синевата на покривите, оазисите на цветята, пъстротата на статуите и стълбовете (на върховете им стоят статуите на пазителите на пагодите с мечове в ръце) и над всичко — великолепното блестене на потъналия в самото небе Шве Дагон.

Да заобиколим пагодата по платформата, както правят всички, които идват тук, — от селянина от далечните хълмове до чуждестранните президенти. Пътешествието, макар и кратко — половин километър — е наситено доста, тъй като за две хиляди години пагодата е събрала много върху платформата си.

Право пред нас е тазундаунът, приличащ на елха навес под осем намаляващи се покрива. Под тях е полутъмно и прохладно. Тазундаунът се е притиснал с гръб до самата пагода

и златните буди внимателно гледат влизащите с присвитите си очи. Статуите са полускрити зад каните с цветя и пъстрите чадърчета. Върху платформата има десетки такива тазундауни.

Ето малка пагода. В осемте й ниши се намират статуи на седящия Буда, над всяка — скулптурата на звяр или птица и всяка ниша изобразява планета, а също така и един ден от седмицата. Необходимо е разяснение. Бирманската традиционна наука за произхода на света се различава от тази, с която сме свикнали, в нея има осем планети, като към тях се отнасят и Луната, и Слънцето, осем страни на света и осем дни в седмицата. Осмият ден е вмъкнат в обикновената седмица не без трудности, за да се оправдае съществуването на осмата планета. Този ден започва след залеза на слънцето в сряда и свършва в четвъртък на разсъмване. Символизира се от Рах, слон без зъби. Означава североизток и като несъществуващ отговаря на несъществуваща планета — на хипотетичното небесно тяло, което предизвиква затъмненията на Луната и Слънцето.

Зад пагодата на осемте планети върху подставка се намира камбаната на Махагант, излята през 1778 година. Тя тежи шестдесет тона, висока е два и половина метра и стените й са дебели тридесет сантиметра. Това е една от най-големите и красиви камбани в света. По времето на англо-бирманската война, когато англичаните завзели Рангун, извлекли камбаната от пагодата, натоварили я на параход и искали да я откарат в Англия, но параходът се преобърнал и камбаната потънала. Англичаните се опитвали да я извадят, но не могли. Само когато бирманците се захванали с тази работа, реката върнала камбаната и тя така и не напуснала Бирма. От време на време някой се приближава до камбаната и удря по нея три пъти. Тогава, ако се вярва на бирманците, ще се изпълни съкровеното му желание.

По-нататък се извисява голям тазундаун. Залата под този навес е толкова голяма, че побира десетметровата статуя на седящия Буда и остава място, където различни организации провеждат събрания и митинги — религията е доста търпелива към светските интереси.

Ето че излязохме на ъгъла на платформата. Тук, върху площадка, оградена от две страни с пагоди, а от другите две — с парапет, се намира свещеното дърво бо. Според преданието

то е издънка на същото онова дърво, под което у Буда настъпило прозрението: той разбрал смисъла на живота и създал учение, водещо към спасение. Това дърво било засадено в деня на празнуване независимостта на Бирма — 4 януари 1948 година, На рождения ден на Буда тук се извършва тържествена церемония: членовете на правителството и известни бирманци поливат дървото.

От тази площадка се открива градът, който се вижда през ивиците светлина между старите дървета, покрили склона на Шведагонския хълм. В далечната лека мъгла тъмнеят покривите на църквите и лентата на реката блести на хоризонта.

Склоновете на Шведагонския хълм са също свързани тясно с историята на страната. Англичаните, които завзели Рангун, направили тук гробище на войниците, загинали при щурмуването на пагодата — трудно би било да се измисли по-голямо оскърбление за бирманците. През годините на английското колониално господство на склоновете се провеждали митинги и стачки и тук сега се намира мавзолеят на Аун Сан и другите министри от първото правителство на Бирма, убити през 1947 година.

Ако изминем още няколко метра, ще се намерим пред малка пагода, която според преданието е най-старата постройка върху платформата. Пред пагодата се намира камъкът на желанията. Ако след като се поклоните на камъка, си кажете наум: „Нека този камък ми се стори лек и тогава ще ми се изпълни желанието“ — и го вдигнете, ще можете сами да се убедите дали е лек, или тежък, всичко зависи от силите и въображението ви. Наистина, остава свободата на избора. Имате право да кажете: „Нека този камък ми се стори тежък, и тогава ще ми се изпълни желанието“.

Под следващия тазундаун може да се види статуята на Буда с различни по големина очи. Казват, че статуята е поставена в чест на великия учен от паганско време Шин Итцагон, който можел да превръща оловото в злато. Интересите на алхимиците по целия свят били приблизително еднакви.

Пред пагодите и тазундауните на стълбчета са поставени кутии за дарения. А до тях дежури някой от членовете на съвета на Шве Дагон. Той тържествено благодари на всеки

дарител.

Изведнъж се открива странно зрелище. Сградата на края на платформата е правилно кубче, без украси, без цветя, без статуи на Буда и дори без дух-пазител. Вратата се отваря и отдолу се показва покривът на кабината на най-обикновен асансьор. Бил монтиран преди дванадесет години, за да може да се изкачва по-удобно високия хълм…

Е, какво пък, време ни е да си ходим. Може би ще ми се удаде да се върна тук, когато има голям празник, когато платформата е запълнена с народ и когато пеят и танцуват. Може би ще ми се удаде да дойда някак си вечерно време, в онзи тайнствен и очарователен час, когато слънцето вече е залязло, но краткият тропически здрач още не е изчезнал и всичко е залято с топла синева, в която като златни звездички блещукат стотиците свещи пред пагодите и на платформата. Отразявайки с върха си последните слънчеви лъчи, пагодата като език на пламък отлита в синьото небе.

ПАГОДАТА МИНГУН
Предсказанието

Вече към десет часа сутринта въздухът над Иравади помътнява и трепти от горещина и реката става оловна, почти безцветна. Катерът, който се спуска по Иравади от Мандалай, столицата на последните бирмански крале, плува в сивата замъгленост и бавното потракване на мотора потъва в гъстия въздух. Насреща, като нереални сенки, изникват кафявите платна на джонки с високи като на каравели носове, от време на време ще изшляпа с дългите спици на колелата си старо параходче с цигара-комин, влачещо сал от тиково дърво с колиба по средата.

Плоските брегове, по-близо до града засети с ориз, а по-надолу по реката пустинни, с редки оазисчета от храсти или пръсти на кактуси, стърчащи от пясъка, се простират еднообразно, скучно и безлюдно.

След това местността се изменя. Десният бряг започва да се издига от сивосинкавите и охрените гърбици на хълмове, увенчани с малки бели пагоди. Тук климатът вече не е така сух и над не особено дълбоките пропасти се появяват зелените поля, засети с фъстъци, пипер и царевица. Колонади от палми с кичести капители крият в сянката си малки селца. Светът придобива конкретност, мъглата се оттегля, небето синее и на него започват да се очертават редки, почти прозрачни облаци.

Неясна, безформена постройка, полузакрита от мангови дървета, се вижда върху фона на хълмовете. Пред нея са се разположили малък манастир, целият в зеленина, навеси за богомолците, малки пагоди, но всичко това се губи, изглежда като играчка, като неистинско редом с гигантския каменен куб, поставен върху пет намаляващи тераси.

По-рано тук са стоели лъвове-чинте — изглежда, най-големите в света скулптури на животни. Всеки лъв бил висок тридесет метра. Еднометровите бели мраморни нокти са се впивали в камъните на пиедесталите и еднометровите блюда на мраморните очи са се взирали в суетещите се в краката им човечета. Лъвовете били разярени. И не е чудно: те са предопределени да пазят най-голямата пагода в света, най-голямата постройка в света, а пазели разцепен грозен куб. И ако не са летописите и разказите на монасите от съседния

манастир, хората така и нямало да разберат какво се е случило в градчето Мингун.

… Кралят на Бирма Бодопая се възкачил на престола през 1782 година. Неговият предшественик, крал Сингу, бил човек избухлив, невъздържан и освен това обичал да си попийва. Това не му пречело да си остане дълбоко вярващ будист и да строи из цялата страна пагоди и манастири. И трябва да се каже, че народът не се отнасял лошо със своя крал. Работата е там, че Сингу, качвайки се на престола, прекратил проточилата се дълго време война със Сиам, върнал войниците по домовете им и в страната настъпил дългоочакваният мир.

Затова пък на придворните и велможите не било леко. Много от тях изгубили главите си, не можейки да угодят на царя, други рискували да ги сполети съдбата на нещастните им събратя.

В двореца се зародил заговор. Придворните знаели, че кралят обичал да напуска омръзналия му дворец, като взимал със себе си само няколко войници, и със седмици не се показвал в столицата.

И ето, веднъж Сингу заминал за пагодата Хтихадо, на три дни път от столицата, и дълго не се завърнал. Една нощ към портата на двореца се приближила група ездачи. Отпред яздел човек в кралски дрехи. Стражата отдала чест и се отместила, пропускайки го в двореца.

Като влязъл в тронната зала, кралят свалил нахлупения над очите му шлем и заповядал да донесат леген с вода. Един от спътниците му донесъл вода. Кралят измил боята от лицето си и се оказал осемнадесетгодишният Маун Маун, князът на Паунга. Съпровождащите го войници били велможи-съзаклятници. Заговорът бил обмислен до най-малки подробности. Същата нощ били убити най-близките помощници на Сингу и новият крал Маун Маун заел официално трона.

Когато новината достигнала до Сингу, той отначало решил да бяга зад граница, но майка му, която пристигнала при него, го убедила да се опита да си върне трона, а ако не успее, да умре както се полага на истински крал. Сингу я послушал.

Сам, без оръжие, без стража, се приближил до портата на двореца и казал на войниците, които скръстили копия пред

него:

— Не ме ли познахте? Аз съм Сингу — законният господар на този дворец.

Стражата се отместила и се поклонила до земята.

Кралят влязъл в двора и насреща му излязъл един от главните заговорници, бивш негов министър. Кралят се нахвърлил върху него с викове:

— Предател, аз се върнах, за да се възкача отново на трона!

Изглежда, че в тази минута в двореца царяла паника. Придворните трескаво пресмятали как ще свърши тази сцена, на чия страна да застанат, на чия страна е силата, на коя страна може да се оцелее. Не загубил самообладание само министърът заговорник. Той нямал абсолютно нищо за губене. Извадил меча си и разсякъл краля на две.

Но с това не свършила борбата за престола. Младият Маун Маун бил само една играчка в ръцете на заговорниците. Всеки момент най-силният от претендентите можел да му отнеме трона. И това се случило на седмия ден от царуването на Маун Маун и на третия след смъртта на Сингу. Крал станал Бодопая, като убил Маун Маун. След убийството на краля-марионетка последвали убийствата на тези, които го възкачили на престола, след това убили онези, които биха могли да претендират за трона, в това число всички роднини и жени на Сингу. Бодопая не искал да повтори участта на предшественика си.

Той царувал дълго, почти тридесет години, но именно първите дни на царуването определили по-нататъшния му живот. Бодопая се заклел да не се доверява на нито един от смъртните и неотменно следвал това правило. Никой — нито жена му, нито синът му, нито брат му — не бил посветен в плановете му. В течение на тридесет години кралят нито веднъж не бил спал две нощи подред в една и съща спалня. И никой не знаел в коя от многобройните стаи на двореца ще нощува.

Година след възцаряването си Бодопая решил да пренесе столицата на страната на ново място. Това било нещастие за цялата държава. Без да се говори за това, че жителите на половинмилионната столица трябвало за своя сметка да разрушат къщите си и да ги построят на новото място,

намиращо се на повече от десет километра от старото, останалите бирманци били обложени със специални данъци — в новата столица Амарапутра ще се строят нов дворец, нови пагоди, нови манастири — и всичко трябва да бъде по-хубаво и по-богато, отколкото в старата столица Ава. Кралят искал да се прослави във вековете: корените на душевната болест — мания за величие, която ще го срази на стари години — се проследяват още през първите години на царуването му. Страната била отслабена от извънредни, непосилни данъци: все нови пагоди се строели в различни краища и най-после Бодопая решил да построи такава пагода, каквато светът не познавал.

Височината на мингунската пагода трябвало да достигне почти двеста метра. Дори пирамидата на Хеопс щяла да й отстъпва с петдесет метра.

Пагодата била строена от цялата страна — хиляди коли с камъни и тухли пристигали от Таунгу, Прома, Швебо и Шанските планини. Зидарите, докарани от всички провинции, денонощно зидали тухли ред след ред. Тринадесет години продължавала тази немислима работа. Първите седем години кралят често идвал на строителството. По средата на Иравади, на остров, бил издигнат специален дворец, в който живеел кралят, като се наслаждавал на шума на великия строеж и наблюдавал с умиление как педя по педя растяла любимата му рожба.

За тринадесет години била построена една трета от пагодата. Кубът върху пет тераси се извисявал на седемдесет метра. За него били изразходвани повече тухли, отколкото за строителството на столицата и на много градове. До него израснали три двадесетметрови лъва.

И тук, в измъчената от непосилното бреме страна, все по-широко и по-широко започнали да се разпространяват слухове за едно предсказание. Не е известно къде се е родило. Може би в далечно село, може и в самия дворец, може и сред работниците на строежа. Това било едно от онези предсказания, които се очакват дълго преди появяването им. И нищо чудно, че след месец за него знаел всеки бирманец.

„Ако пагодата бъде построена, ще загине велика страна“ — гласяло то.

В предсказанието имало немалко частица истина.

Бюджетът на страната бил напълно нарушен, хазната — празна, трудовата повинност пречела на селяните да сеят и прибират ориза, хората гладували… Още малко и целият организъм, наричан държава, нямало да издържи на напрежението. Не било известно в какво ще се изрази — в селско ли въстание, в поражение ли във войната със съседа, или в дворцов заговор. Очевидно това разбрал и самият крал, колкото и тежко да му било да признае. След тринадесет години заповядал да прекратят строителството.

Отишли си зидарите, като оставили купища неупотребени тухли, напуснали строителството художниците, скулпторите и архитектите, които живели около него няколко години, затворили се дюкянчетата и складовете на възникналия в съседство град…

През 1838 година стихийно бедствие — земетресение — постигнало Бирма. Най-силно пострадала недовършената пагода. Възможно е да е повлияло именно това, че била незавършена, или пък в самата конструкция имало грешка — такъв гигант е много тежък, за да стои устойчиво на земята, — пагодата се пукнала и заприличала на разчупен хляб. Рухнали и лъвовете, като разхвърляли по земята еднометровите си нокти.

Само отлятата специално за пагодата камбана с височина четири метра и тегло деветдесет тона, най-великото постижение на бирманските леяри, стои върху каменната подложка, неподвластна на времето и земетресенията. Това е най-голямата в света от „работещите“ камбани (единствено „Иван Велики“ я надминава по тегло и размери). Специално била отлята толкова грамадна, за да отговаря на пагодата.

Ако отидеш при камбаната и я удариш три пъти със специално намиращото се до нея дървено клепало, ще се изпълни заветното ти желание.

Над паметника на суетността, струвал живота на хиляди хора, се разнася нисък, чист ехтеж.

МАНДАЛАЙСКИЯТ ДВОРЕЦ
Последната прищявка на краля

Това бил най-прекрасният и най-големият от дворците, построени някога в Бирма. И сега го няма. Той бил построен не много отдавна и съвсем наскоро бил разрушен. Историята му е една от най-горчивите истории в Бирма.

… Кралете на Бирма имали обичая да пренасят столиците си от място на място. Градовете в тропическа Азия по-бързо растат, но и по-бързо остаряват, отколкото на север. Почти всички къщи са от тръстика или от дърво. Само пагодите и храмовете се изграждат от тухли и камък. След няколко десетки години градът излиза извън определените му граници и започва да расте, катерейки се по хълмове или завирайки се в блата, притискайки се навътре, стеснявайки улиците и площадите, раждайки невероятна бъркотия и теснотия на малките пресечни улици, блъсканица и смрад на пазарите, нечистотия по улиците и кюшетата, струпаност на къщите и колибите — благодатна почва за буйните пожари, за опустошаващите епидемии.

Но като са пренасяли столицата на ново място, бирманските крале никога не са обяснявали това с грижи за хигиената. Случвало се е просто затова, че кралят искал да се разграничи от делата и лошата слава на предшественика си или защото му се е явявало знамение свише, или защото е искал със своята столица и с делата си да надмине другите властелини.

В течение на няколко столетия столицата на Бирма се е разхождала по средното течение на Иравади — ту слизала до Паган, ту спирала в Сагайна, ту се преселвала в Ава, ту се хвърляла в Амарапура, за да се върне отново в Ава. Последната столица на кралска Бирма бил град Мандалай, известен в Европа май че повече от който и да е друг бирмански град — в края на миналия век в много страни се е говорело за него, натам са се стремили английските войски по време на третата англо-бирманска война, след която Бирма загубила независимостта си. А след като станала английска колония, за Мандалай са забравили, както и за другите столици на покорените от Великобритания държави, но градът отново изплувал в добре известното стихотворение на Киплинг, „По

пътя за Мандалай…“ — започва то.

Когато говорят за столицата на бирманските крале, си представяш град, отбелязан с печата на източното дълголетие, побелял със старите храмове и джамии, отежнен с пръстените на вехтеещите крепостни стени. А Мандалай съвсем наскоро отпразнува столетието си.

През 1852 година английските войски за втори път в течение на четвърт век слезли на суша в Рангун и като разгромили войските на бирманския крал Паган Мина, анексирали богатите южни провинции на страната и отрязали Бирма от морето. След тази война Бирма от голяма държава се превърнала в изолирано от целия свят планинско кралство и дните му били преброени. Преброени преди всичко заради това, че Великобритания не мислела да се спира на постигнатото. Щом имала възможност да започне настъпление срещу Бирма, веднага се намирал хуманен повод — ту лошото държане на бирманския крал с английските търговци, ту парични спорове на бирманското правителство с английска фирма, ту лошият, жесток характер на краля. Великобритания никога не е нападала чужда страна просто така. Тя винаги е воювала на страната на висшата справедливост, на страната на слабите и поробените — били те английски търговци или роднини на краля. Англия веднага екипирала голяма ескадра и на бойните полета учила краля да се държи както подобава.

Година след поражението на Бирма при двора на Паган Мина назрял заговор. Съзаклятниците се групирали около Миндон, разумен и просветен принц, поддръжник на реформите и посредник на по-гъвкава политика.

Съзаклятниците победили, защото на тяхна страна били не само реформаторите, но практически цялата благородна класа, чиновническият апарат, който бил разочарован от загубилия войната крал, и селячеството, което най-много от всички страдало от непосилните военни данъци.

Като се изкачил на престола, Миндон запазил живота на по-големия си брат, двореца и свитата.

Миндон искал мир. Той разбирал, че откъснатата от морето, изостанала Бирма няма да издържи още една война с англичаните и напълно ще загуби независимостта си. Миндон многократно изпращал пратеници при вицекраля на Британска Индия с молба да се върнат откъснатите провинции и, разбира

се, получавал рязък отказ. Но това съвсем не означавало, че се е примирил със загубата на южните провинции. Миндон смятал, че Бирма, след като създаде истинска съвременна армия, промишленост и намери съюзници сред европейските държави, ще може да си върне загубените области. До края на дните си така и не ратифицирал предложения от англичаните мирен договор, съгласно който южните провинции се обявявали за английски владения. Нещо повече — при двореца винаги се намирала група чиновници, очакващи момента, когато ще бъде възможно да пристъпят към изпълнение на задълженията си на юг — те официално се смятали за губернатори, съдии и военоначалници на Пегу, Рангун и Аракан.

По едно време Миндон дори приютил в двореца християнски мисионери — надявал се, че те ще му помогнат в борбата за справедливост. Кралят изпратил синовете си в английско училище. Те пристигали в училището върху слонове, заобиколени със свита от ездачи. Съвсем скоро Миндон се убедил, че мисионерите са склонни да получават, без да дават нищо. И той загубил интерес към тях.

Няколко години столица на Бирма си оставала Амарапура, която била свързана с печалната съдба на по-стария му брат. На Миндон през цялото време му се искало да премести столицата на ново място: старата вече не побирала жителите и кралят смятал, че на Бирма е необходима нова столица, която да отговаря повече на надеждите на държавата. Най-после, както гласи преданието, крал Миндон сънувал пророчески сън. В него имало планина, по-точно хълм, намиращ се на брега на Иравади, малко по на север от Амарапура, Там, подчинявайки се на пророческия си сън, Миндон изместил столицата.

Преместването на столицата на ново място се извършило по следния начин. Отначало кралят създал комисия от пет главни министри и под нейно ръководство най-добрите архитекти на страната започнали изготвянето на генералния план на града, който трябвало да надмине всяка от столиците на Бирма и в същото време да следва същите принципи и традиции, каквито и старите столици.

Дворецът, ограден от стена и ров, трябвало да стане център. Стената на двореца била квадрат със страна по 6666

лакти, тоест примерно два километра. Височината на стената, учудващо приличаща на московската кремълска стена, достигала десет метра и на нея през всеки двеста метра се намирали кули с многоетажни покриви, украсени със златни игловидни върхове.

Преди да се положи основата на стената, по старинен обичай трябвало да се заровят под ъгловите кули няколко живи роби, та духовете им да пазят двореца. Но Миндон забранил този обред. Вместо това в ъглите на стените били изгорени гърнета с масло и до кулите били построени малки къщички със статуите на духовете-пазители.

Докато издигали стените, работниците започнали да копаят ров около двореца. Със стометровата си ширина той бил в състояние да спре всеки злосторник. През него към четирите главни порти били прехвърлени подвижни мостове.

Когато стените били готови и ровът запълнен с вода, в крепостта пренесли на части кралския дворец от Амарапура. Пренесли и позлатените колони, покрити с изящна резба, и ажурните покриви, и кралските тронове.

Бирманският кралски трон се различава много от европейския трон, с който сме запознати. Представете си кръгла платформа, по-точно барабан със странна форма с диаметър три метра и със същата височина. Отстрани на барабана се издигат езици на пламък, изрязани от дърво. Отзад е петметровата облегалка, богато украсена с резба и инкрустирана с цветни стъкла и камъни. В облегалката има врата.

Кралят се качвал на седалището на трона по стълба, скрита зад облегалката, и сядал по турски на барабана. Ако видим старинните гравюри, които изобразяват краля върху трона, може да ни се стори, че сме жертва на оптическа измама. Барабанът с облегалката би могъл да бъде трон, обикновено кресло, ако кралят би имал съответстващ ръст. А така виждаме малко джудже, изгубило се на седалището, върху което свободно биха могли да се разположат пет-шест души. Детайлите на Амарапурския дворец, докарани в Мандалай, трябвало да станат съставна част на новата постройка. Но редът им още не бил дошъл. През 1857 година Миндон с двора си се преместил в Мандалай и се настанил да живее във временен дворец. Кралят не искал да остава в старата столица.

След краля се заточили придворните, чиновниците, търговците и не изминало и година, когато стотици хиляди жители на Амарапура сменили мястото си на живеене. За мнозина било лесно да го направят, особено за тези, които били по-бедни. Къщата може да се разглоби: гредите да се натоварят на колата, в която са впрегнати биволи, и върху тях да се нахвърлят на купчина бамбуковите и тръстиковите рогозки — покривът и стените на къщата. Жалко е да се остави градинката, кладенецът, зеленчуковата градина, всичко уютно и привично, но чиновниците бързат — който не слуша, нека се сърди на себе си.

Жилищните квартали на Мандалай били планирани предварително и специални чиновници посочвали място за къщата на всеки нов преселник. По-близо до двореца, на улиците, водещи от крепостта към реката, и на правите магистрали, които ги пресичат, се полагало да се заселват по-богатите хора, по-нататък, по изпънатите като конци улици, изниквали редиците на бедняшките къщи. Новият град бил непривично правилен и строг. Прахът се носел свободно по дългите широки улици и нямало нито дървета, нито храсти, които да го задържат.

Най-после настъпил денят на официалното пренасяне на столицата от Амарапура в Мандалай.

„Татанабайни, саядо, поунджи (църковни чинове и будистки монаси), повече от петстотин на брой, минали в дълго шествие, носейки статуите на Гаутама-Буда и питаките (свещени книги). Големите статуи возели върху платформи. Над статуите се извисявали по осем златни чадъра, а над питаните — по шест. Главният саядо шествувал под четири бели чадъри, а всеки от петстотинте монаси — под два. Кралят, кралицата, кралицата-вдовица, наследникът на престола, всички принцове и министри посрещнали шествието пред портала.“ Така разказва за събитието бирманската хроника.

И така, Мандалай станал столица. Центърът на Мандалай бил неговата крепост, а центърът на крепостта — дворецът, най-великолепната от дървените постройки в Югоизточна Азия.

Дворецът, който бил завършен скоро след пренасянето на столицата, бил ограден от вътрешна стена, а също така и от стобор от тикови греди, високи седем метра. Бил построен върху обширна каменна платформа, дълга триста и широка

двеста метра, и се състоял от сто и двадесет сгради.

На пръв поглед можело да се стори, че дворецът е сложен комплекс, а в действителност е прост по идея. Линията, прекарана по средата, разделя двореца на две части: източната част е мъжка, западната — женска, където от мъжете може да влиза само кралят. Между половинките се намирал „Центърът на вселената“ — тронните зали с осемте кралски трона и най-разкошната от тях — залата за приемите.

От двете страни на оградата, където се намирали тронните зали, били разположени казармите на кралските телохранители. След това следвали съкровищницата, библиотеката, къщите на кралиците и много други сгради — едни кипели от живот, а други със седмици не виждали никого. В двореца се намирали големи конюшни и прегради с ясли за слоновете.

Да се опитаме да си представим, че сме влезли в двореца в деня, когато кралят дава прием на бирманското висше общество — това се е случвало три пъти в годината.

… Изкачваме се по широки стълби и влизаме във висока зала, ограничена от позлатени колони, които крепят троен покрив. В края на залата се издига Лъвският трон — най-големият от бирманските кралски тронове. Лъвският трон засега е празен, но местата от двете му страни са вече заети. Наследникът на престола седи на трон, приличащ на люлка, като се е наклонил към страната на празния трон. Зад него са принцовете и принцесите по произход, по-далеч са местата на министрите и висшето общество. Чиновниците и придворните от по-нисък ранг изпълват страничните колонади.

Появяването на краля се известява от звуци на музика и равномерно тропане на гвардията — „мускетарите“. Музиката се приближава, става все по-силна и всички в залата падат ничком. Като че ли от само себе си се отваря вратата в облегалката на трона и кралят в златен шлем и облекло, обсипано със скъпоценни камъни, бавно се качва по стълбата, водеща към трона. Отдясно шествува главната кралица, а отляво е любимката му — по-малката дъщеря. В Бирма обичат децата и никога не се стесняват да го покажат. На трона освен краля и кралицата могат да седят и децата.

Кралят сяда на трона. Веднага иззад колоните излизат придворните брамани, облечени в бяло със злато, и започват да

пеят, по-точно — да мърморят химн, който възхвалява краля… Когато браманите отстъпват назад, мястото им заема „Пратеникът на кралския глас“ — „херолдът“. Той говори за заслугите на краля пред страната и за величието му. Всичко това е ритуал и едва ли някой от присъствуващите се вслушва в това, което става.

След кратка пауза напред излиза най-възрастният от принцовете и простря се на пода пред трона, се кълне във вярност на краля. След това чрез специалния чиновник при двора той обявява на присъствуващите какви дарове поднася на краля… След най-възрастния принц следват по-младите, след това велможите, губернаторите на провинции, князете на васалните племена.

По-нататък ходът на церемонията зависел до голяма степен от настроението на краля и плановете му за деня.

Такива церемонии се повтаряли от година на година, произходът им се губи в дълбините на вековете. Поне от надписите върху камъни е известно, че преди шестстотин години церемонията на приема в голямата тронна зала е била в общи линии същата, която са видели европейските пратеници в края на миналия век.

Както вече беше казано, освен главната зала в двореца имало още седем тронни зали. Патешката зала с Патешки трон: колоните били боядисани в червен цвят, на стената имало червени килими, а с ален килим бил застлан подът. В третата постройка се намирал Слонският трон. Тук се събирал министерският съвет, кралят назначавал чиновниците и известявал от чии услуги държавата повече няма да се нуждае. Имало още зала с малък трон. Той се наричал трон на Охлюва. Стените били украсени с мидени черупки и изрисувани с морски сцени. Тази зала използували много рядко — имала само едно предназначение: тук кралят обявявал наследника на престола. Понякога това се случвало веднъж през царуването.

Що се отнася до самия Миндон, то през неговото царуване назначаването на наследника на престола се превърнало в трагедия, която в края на краищата дала възможност на англичаните да намерят повод за окончателното завоюване на страната.

Както и другите бирмански крале, Миндон искал да отбележи царуването си със съоръжение, което да остане във

вековете. Близо до Мандалай започнало изграждането на поредната гигантска пагода. Работата вървяла бавно. Миндон повикал случайно оказалия се в столицата френски инженер и го попитал кога според него ще бъде построена пагодата. Инженерът решил да каже истината:

— Ако пет хиляди души ще я строят така, както я строят сега, то тя ще бъде завършена след осемдесет години.

Казват, че кралят известно време обмислял дали да отсече главата на дръзкия инженер, или да отсече главите на онези, които са проектирали пагодата. В края на краищата той не направил нито едното, нито другото, а прехвърлил цялото си внимание върху мраморната статуя на Буда, която трябвало да се извисява над града.

Миндон прекарвал край статуята дни и нощи и дори заповядал да му построят до нея временен дворец. А управлението на Мандалай и на страната по времето на отсъствията си предал на назначения по-рано наследник на престола, на по-малкия си брат. Въобще Миндон не искал да назначава наследник — много крале и принцове се карали за трона и ако назначи наследник от по-рано, ще изникне реалната опасност да искат да го премахнат. Но по-малкият брат му помогнал на времето да заеме царския престол и заради това Миндон бил принуден да го назначи за свой наследник, пренебрегвайки синовете си.

Отсъствията на Миндон създали благоприятна почва за заговор в Мандалаиския дворец. Оглавили го двамата големи синове на Миндон, на които омръзнало да живеят в сянката на баща си и чичо си.

И ето, на 18 юни 1866 година в опразнения дворец заседавал наследникът на престола с министрите. Занимавали се с текущи държавни работи. Внезапно се втурнал бърз пратеник с вика: „В града има пожар!“

Когато наследникът изтичал от тронната зала, видял, че насреща, убивайки малобройните гвардейци, тичат въоръжени хора. Вече самото им появяване говорело, че се е случило нещо необичайно. Нито един човек, освен кралските гвардейци, нямал право да се яви зад дворцовата стена с оръжие. За това имало само едно наказание — смърт.

След няколко минути наследникът на престола бил мъртъв. Един от принцовете заговорници вдигнал отсечената

му глава и извикал:

— Ние победихме!

Министрите и принцовете, които се намирали в двореца, били убити и сега на заговорниците им оставала само една крачка до пълната победа — да стигнат до двореца в предградието и да убият нищо неподозиращия Миндон.

В града, запален от заговорниците (почти половината столица горяла този ден), едва ли някой бил забелязал, че в двореца има преврат и метежниците стигнали до временния дворец без никакви трудности. Там на прага ги посрещнала стражата начело с министъра Кинвун Минджи (много голям бирмански политически деец от миналия век, който по-късно възглавил две бирмански пратеничества в Европа да иска помощ за Бирма от Франция и Русия).

Охраната била избита, а Кинвун загубил съзнание от раните си и това го спасило: нападателите решили, че министърът е мъртъв. Но няколкото минути, през които охраната се опитвала да задържи заговорниците, решили съдбата на краля. Миндон успял да избяга от временния дворец през задния вход и с верни офицери се устремил към града.

Заговорниците допуснали фатална грешка. Не оставили отряд в Мандалайския дворец.

Миндон успял да стигне там пръв. От всички страни се стекли слуги, войници, чиновници, които се били скрили от заговорниците в безбройните помещения на двореца. За няколко минути Миндон успял да организира отбраната на двореца и когато заговорниците се върнали, било късно. Щурмът бил отблъснат. Трябвало да бягат към Иравади, където завзели кораб и отплавали с него надолу по реката, ограбвайки селата по крайбрежието. А след няколко дни, настигнати от верни на Миндон части, се прехвърлили през границата в Британска Бирма (в южните области, които били завзети от англичаните). Там поискали политическо убежище, което им било дадено. За англичаните било изгодно да имат подръка претендентите за престола.

След този печален инцидент Миндон не се осмелил да назначи предварително наследник. Така и умрял, без да назове нито един от принцовете, и това довело до открита борба за трона веднага след смъртта му. В борбата победили роднините на един от по-младите принцове Тибо и той — със слаба воля,

играчка в ръцете на придворните интриганти — заел бирманския трон.

Когато през 1885 година англичаните започнали последната война против Бирма, се мотивирали с жестокостта на Тибо, с дивашките нрави, които царели в Мандалайския дворец, и така нататък…

Дърветата, посадени около дворцовите сгради, не успели да пораснат, като и колоните в безкрайните коридори да се напрашат, не успяла да потъмнее и позлатата на многоетажните покриви, когато дворецът опустял. Бирма загубила независимостта си.

Англичаните, които се изкачили с канонерки нагоре по Иравади, сломили съпротивата на гарнизоните в крайбрежните крепости. Войната свършила след няколко дни — старинните тежки едрокалибрени пушки и разнообразните топове на бирманците не могли да съперничат с далекобойните оръдия на нейно величество.

Беззащитният Мандалай посрещнал завоевателите с напрегнатата тишина на прашните улици. Портата на двореца била широко отворена. Английският полковник влязъл в Залата за приемите, където на грамадния трон го очаквал победеният крал. Полковникът не искал да преговаря, той заповядал.

Същата нощ арестуваният крал на Бирма бил откаран надолу по Иравади.

Английските войници разграбили двореца. Някои дворцови сгради били разрушени, други изгорели, но като цяло дворецът все пак се запазил и просъществувал още няколко десетилетия изоставен, прашен, но въпреки всичко великолепен.

През 1942 година по време на Втората световна война, заобикаляйки от север Сингапур — непристъпна английска база в Югоизточна Азия, — японските войски нахлули в Южна Бирма. След няколко седмици английските войски изоставили цялата южна част на страната и отстъпили към Мандалай. Но и тук се задържали за кратко, английските части бързали към Иравади, към главния й приток Чиндвину, към проходите, водещи в спасителната Индия.

Една сутрин жителите на Мандалай се събудили от взривовете на бомби и картечна стрелба. Японската авиация бомбардирала града. Няколко фугасни бомби улучили двореца.

Сухото дърво бързо се разгоряло. Като грамадни до небето факли пламнали многоетажните покриви и позлатените колони на тронните зали,

До вечерта дворецът изчезнал.

Копието му, пет на пет метра, построено от тиково дърво, се съхранява в Рангунския национален музей.

АНГКОР

По тези места са живели гиганти

Природата, която в пустинята и сухите степи с хилядолетия запазва консервираните от пясъка храмове и крепости, съвършено по друг начин се отнася с тях в тропиците, в джунглите. Достатъчно е хората да напуснат къщите, града, и вече след година храстите и филизите на бамбука ще разместят плочките на площадите, лианите ще обвият стените на къщите и зелените петна на тревата ще украсят покривите. Ще изминат няколко десетки години и стените, разкъртени от могъщи корени, ще се срутят, ще рухнат покривите и бързоразвиващите се дървета ще затулят с короните си останките от сградите. Още по-бързо обрастват каналите и резервоарите, изгубват се между храстите пътищата и се покрива с невидимата плесен на времето хорската памет.

Така почти изчезнали следите на монските държави на Южна Бирма и Тайланд, Ченла, Тямпа, Фунан — градовете им някога били населени със стотици хиляди хора, храмовете им гордо се извисявали на площадите и дворците — позлатени, просторни, с лабиринти от стаи и зали, изглеждали неподатливи на властта на времето.

В Азия има две изключения. Това са Боробудур и Ангкор. Единствено кутелът, построен преди хиляди години на Ява и храмовете на средновековната столица на Кампучия не са се предали на натиска на гората. Само наистина велики строители са могли да създадат тези сгради. И най-великите от тях са творили в Ангкор.

Преди сто години почти никой не е знаел за Ангкор. Нито европейските учени, нито самите кхмери. Толкова хубаво го били скрили джунглите.

Френският естественик Анри Муо, пътешествувайки из отдалечените области на Кампучия, чул легенди за „изгубения град“. Легендите, обикновени за източните народи, нямало да привлекат специалното му внимание, ако не се повтаряли отново и отново с точния адрес на града, който били видели и ловци, и рибари, и селяни от селата край езерото.

Естественикът бил настроен скептично, но когато чул легендата от захвърления от съдбата в този край мисионер, се съгласил да отиде в града заедно с един пастир.

Отначало пътували с лодка, след това пеша през гората по тясна пътечка и в един прекрасен ден, като разтворил храсталаците, французинът се вцепенил от учудване. Видял града, който ние сега познаваме с името Ангкор.

Исполински храмове се извисявали над най-високите дървета и дори обвилите ги лиани и прерасналите в стените възлести стволове не могли да скрият величественото благородство на кулите. Просторните тераси били осеяни с чудесни барелефи и статуите на танцуващи жени заничали от запълнени с листа и боклуци ниши. Под черните портали излитали птици, а под таваните на храмовете загадъчно шумолели прилепи.

Френският естественик не видял и една десета част от града: оказало се невъзможно да се промъкне по улиците и площадите му. Но и това, което видял, го разтърсило, толкова необикновено било всичко, неповторимо и неприличащо на нищо друго в света. Преди заминаването си дълго разпитвал жителите на близкото село, които знаели за съществуването на града в джунглата:

— Кой го е построил? Защо хората са напуснали града? Кога е било?

Но селяните отговаряли само:

— Градът е дело на ръцете на царя на небесните пратеници Пра-Юна.

— Този град е построен от гиганти, които някога са живели по нашия край.

— Сам се е построил, защото това не е по силите на хората.

… През 802 година в княжество Индрапура пристигнал кхмерски принц. Сигурно дошъл не току-така в княжеството — едно от множеството малки независими държави на страната. Възможно било да са живели негови роднини или просто престолът да се е оказал свободен и той с помощта на въоръжен отряд би успял да го завладее без труд. Това на пръв поглед бил обикновен династичен преврат в незначително княжество и се случил толкова отдавна, че за историците, дори за най-любознателните, времето стигнало, за да го забравят.

Принцът се коронясал с името Джаяварман II. Като си осигурил властта, той се заел да увеличава владенията си. Присъединявайки съседното княжество, Джаяварман основал

столица на петнадесет километра от мястото, където по-късно ще бъде построен Ангкор. Районът привлякъл княза с изгодното си стратегическо положение. Оттук извършвал походи. Изминали няколко години и Джаяварман, кой знае защо, се разочаровал от избраното за столица място. Преместил се с няколко километра встрани и се опитал да основе нов град. Но и това място не му се харесало. Тогава се преместил на планината Пхном-Кулен, където задължил жреците да го провъзгласят за жив бог. Един от наследниците му, Яшоварман I, отделял много внимание за укрепване, дори за обожествяване на царската власт. Това можело да се осъществи само с пълната поддръжка на жреците. И царят основал десетки манастири, строял храмове на различни религии и най-накрая започнал издигането на нова столица, достойна за живия бог. Нарекли я Яшодхарапура. Сега е известна с името Ангкор.

Кхмерите прокопали много канали, изкопали големи изкуствени езера, прокарали пътища към града. Той бил ограден отвсякъде с висок насип и заемал шестнадесет квадратни километра. Върху тази площ са намерени останки от осемстотин малки изкуствени езера и резервоари.

Четири широки павирани пътища водели в града и покрай тях се разполагали къщите на гражданите и дворците на богаташите. А в центъра на града, там, където се събирали пътищата, на хълма, бил построен храмът Пхном-Бакхенг. Велможите на царството гледали да не изостават от царя и след няколко десетки години всички хълмове около града били увенчани с храмовете на знатните.

След смъртта на Яшоварман настъпил продължителен период на междуособици и борба за власт. И претендентите за престола се заели да строят свои столици, като взимали за образец столицата на Яшоварман. Двадесет години Ангкор бил в занемара, но новият цар, както гласи надписът, „възстановил свещения град Яшодхарапура и го накарал да блести с несравнима красота, като построил къщи, украсени с бляскаво злато, дворци, трепкащи със скъпоценните си камъни…“

По това време се отнася създаването в Ангкор на няколко известни храма, в това число на малкия, но смятан за архитектурен шедьовър храм Бантеай Срей. Най-грандиозните храмове на Ангкор обаче били построени след още сто години в

периода на разцвет на могъщата Ангкорска империя.

Ако строителството на Ангкор (което в превод означава просто „град“) е било завършено по времето на първите царе, то така и да си е останал — един от многобройните, изгубени в джунглата градове, които (ако ги намерят) предизвикват жив интерес у археолозите и сдържан у другите представители на човешкия род, заети с работата си.

Но през 1113 година на престола се възкачил Суряварман II. За него надписът гласи: „Още млад, не завършил занятията си, той носел в себе си жаждата за царско величие, а бил тогава зависим от двама повелители“. По това време, когато Суряварман се изкачил на престола, ангкорската държава преживявала поредна криза, свързана с борбата за власт на трима претенденти за престола наведнъж — най-младият от тях бил Суряварман. Като победил съперниците си, Суряварман поднесъл големи дарове на църквата. „Той — продължава разказа друг надпис — извършил богати жертвоприношения и подарил на жреците паланкини, ветрила, пръчки с парче кожа на края за убиване на мухите, корони, висулки, гривни, пръстени и токи. На различните храмове раздал украшения, църковна утвар, земя, роби и стада…“ След това Суряварман, както се и полага на истински цар, събрал армия и се отправил да завоюва съседите. Но те не поискали да се покорят на Ангкор. Армията, която била изпратена във Виетнам, претърпяла тежко поражение и била изгонена оттам, флотата от седемстотин съда, изпратена през следващата година, също била принудена да се върне. Тогава Суряварман се съюзил със съседа си — държавата Тямпа, но в решаващия бой тямпите преминали на страната на врага и на царя му се наложило да бяга. Той решил да си отмъсти на неверните съюзници. Организирал срещу тях поход и завзел столицата им. Оттеглилите се на юг тямпи не само че оказали неочаквана съпротива, но и разбили поред всички отреди и армии на Суряварман.

Не успявайки да постигне военна слава, царят се ориентирал към вътрешни работи. Започнал да укрепва култа към бога-царя и за тази цел построил Ангкор-Ват — най-голямата религиозна постройка в света. Да, Ангкор-Ват е по-голям от който и да е европейски храм, от която и да е мюсюлманска джамия, зикурат, пагода или пирамида. При това

е построен толкова здраво, че напълно се е запазил.

Храмът представлява светилище, високо 65 метра, което е разположено върху тринадесетметрова платформа. Под нея има още една платформа, голяма един хектар, с четири кули в ъглите, съединени с галерии помежду си и с централен храм, и всичко това е оградено от два реда стени с порти, кулички и стълби, тъй че общата площ на Ангкор-Ват е един квадратен километър.

Трудно е да се опишат самите кули на Ангкор-Ват, тъй като в световната архитектура няма нищо подобно. Като че ли най-много приличат на царевични кочани, отрязани отдолу до половината или на върхове на пшенични класове с невероятни размери. По-рано са били покрити със златни листове, а барелефите на терасата — богато украсени. Храмът бил ограден от двестаметров ров и се отразявал в него шарен и величествен…

Името на автора на Ангкор-Ват (а може би и на няколко автори) не е отбелязано в нито един надпис. Наричаме създател на храма човека, който не е имал нищо общо с голямото творчество, който се е грижил само за прославата си на всякаква цена — или със завладяването на съседни страни, или с издигането на гигантски храмове. И тази историческа несправедливост очевидно никога няма да бъде поправена. Узурпаторът — Суряварман II — е застанал стабилно на почетния пиедестал на историята, както това са направили много други царе и императори преди него. Сега не се знаят и едва ли са се знаели преди осемстотин години имената на хората, наистина създали Ангкор-Ват. Държавната власт не е била заинтересувана от това. Още повече, че това е било по-високо от нейното разбиране — богът-цар на земята е един, поне в границите на държавата. И никой не се е съмнявал, че неговата воля и неговата хазна строи храма.

На архитектите въобще не им е вървяло много в историята. Дори в случаите, когато имената им са останали в надписи, книги или платежни ведомости, авторството на сградите се приписва на властелините. Малцина помнят създателя на пирамидите или на Тадж-Махал, затова пък имената на Хеопс и Шах-Джахан са известни. Тази печална традиция се е запазила практически до наши дни — архитектът не се подписва върху цокъла на сградата, както скулпторът

върху пиедестала на статуята, не поставя името си, както писателят върху корицата на книгата, и дай боже да му провърви, както на Айфел, и да нарекат кулата с неговото име. Но това е изключение…

Като трилистник на приказно растение се издигат все по-високо към небето кулите на Ангкор. С приближаването си към него виждате централната кула и две от тези, които се намират в ъглите на терасата. Отстрани на пътя са се проточили дългите шии на каменните дракони Нага, които някога са гледали във водата на рова. Подпорите на дългата галерия на външната стена водят към центъра, към пищния портал на входа. Пътят до храма е дълъг. Преминали сте дълбокия ров, стъпили сте под портала на входа и сте се озовали във външен двор. Пресичате го, отново минавате под арка и започвате изкачване по широка стълба към храма. Той е построен така, че изкачващият се към него усеща, без да иска, нарастването на могъществото и дори всесилието му. Хората винаги са свързвали понятието за бога с представата си за несравнимостта на мащабите на човешкото битие с битието господне. Дори древните гърци, като създали богове със свой ръст и свой характер, ги заселили на Олимп и в небесата. Когато религията става държавна, тоест едно от най-важните средства за подчинение на поданиците на царя, големината на храмовете започва да расте — те олицетворяват не само величието на божеството, но и величието на представителя на бога на земята, стопанина на живота, царя. В Ангкор царят официално бил изравнен с бога и храмът — домът на бога — бил и дом на царя, в който не живеел той, а божественото му начало.

Суряварман, който претърпял редица съкрушителни поражения във военните авантюри, хвърлил всичките сили на държавата за създаване на илюзия за непобедимостта и могъществото си — не могъл да си позволи да се ограничи с храм със скромни размери. Скромните храмове се създават от млади религии, още несвързани с борбата за светски блага, в държави, където новата религия още не се ползува от поддръжката на властта.

Храмът на Изтока много често по външен вид произлизал от понятието планина. Това е свързано с ролята на свещената планина Меру (Олимпът на източния свят) и с по-важната

функция на планините в митологията на Изтока, отколкото на Европа. Планината е символ на мощ и величие и затова индийските средновековни храмове са като планини, затова е като планина петглавият Ангкор-Ват.

Суряварман заповядал вътре в храма да се постави статуята на бог Вишну. В лицето Вишну прилича на Суряварман. Това е традицията на Ангкор. Царете му не само духовно се оприличавали с бога, но се смятали и за негово физическо въплъщение.

Построяването на храма и всичко, което го заобикаля, е само част от работата, извършена в Ангкор. Изненадващо е колко таланти се били струпали преди осемстотин години на малката кампучийска земя. Постиженията на древните художници не са по-малко, ако не и повече, в украсата на храма, в статуите и барелефите му.

Барелефите са много изразителни. Всеки, който е бил в Ангкор, не е могъл да не усети общото движение, тяхната променливост, точността на изобразяването на света.

Барелефите възпроизвеждат не само митологични сцени, но и исторически събития от царуването на Суряварман. Особено изразителни са сцените на битките. Ето, кхмерските войски нападат от засада тямпите в гората и кратка, но яростна схватка бушува сред тънките стволове. Отдолу — морско сражение: сблъскват се бойни галери с високи носове, завършващи с глави на дракони, и падналите във водата бойци се опитват да се задържат на повърхността. До един от тях незабелязано се е приближил крокодил отзад и кракът на воина вече е в челюстите на чудовището. А ето сцена на отблъскване нашествието на тямпите. Разярени слонове тъпчат воини, които са се вкопчили в смъртна схватка: загубилите оръжието си хващат врага за гърлото… А ето и самия Суряварман. Седи на трон под царски чадър, около него слуги и ветрила, министри, които са се събрали пред трона и внимателно слушат очевидно мъдрите и много важни слова на монарха.

Изобщо по времето на Суряварман, сигурно защото делата му не били блестящи, придворните, а след тях послушно изпълняващите своите задължения художници и писари са се стремили към възхвала на царя. Той бил не само „най-добрият от царете и букет от достойнства“, но дори „във всички науки и

всички видове спорт, в танците, пеенето и във всичко друго толкова преуспял, като че ли сам го бил измислил“. И като видял това, бог казал с почуда: „И защо съм си създал в лицето на този цар такъв съперник?“

Неудържимата възхвала на царя, както това се е случвало не само в древна Кампучия, довело до фатални последици. За самохвалството на Суряварман се наложило неговите потомци да плащат. В записките на един арабски пътешественик е разказана история, която се отнася към далечното минало на Кампучия, но ситуацията в нея много напомня тази, която се оформила в страната при наследниците на Суряварман.

Много преди Суряварман кампучийският престол (страната тогава се наричала Чанла) се заемал от млад и дързък цар. Всички заобикалящи му казвали, че е могъщ и непобедим. И ето веднъж царят казал:

— Имам едно заветно желание, което ми се иска да се осъществи?

— Какво е, царю?

— Бих искал сега пред мен на поднос да се намира главата на царя на Ява.

След дълго ли, след кратко ли, но думите на царя стигнали до ушите на управника на Ява. Той екипирал хиляда кораба и пресякъл пролива. Стигнал до стените на столицата на младия цар и в битка лесно разбил войските му, а царя пленил. И му казал:

— Ти искаше да видиш главата ми на поднос. Добре. Ако заедно с това искаше още и да завладееш страната ми, да опожариш градовете ми и да поробиш поданиците ми, то аз щях да направя същото с твоята страна. Но ти изрече само първото желание. Ще взема със себе си само твоята глава на поднос. Страната ти няма да пипна. А ще помоля министрите ти да издигнат на престола някой, който би отговарял за думите си.

Така и направил.

Приемниците на Суряварман наследили самомнението му. След неговата смърт тямпите разгромили гордата империя на кхмерите и завзели столицата. Страната не могла да се съпротивява — тя се задъхвала под тежестта на допълнителните данъци, въведени от царя във връзка с войните и гигантското строителство. Селата били останали без хора:

кой отишъл войник, кой отработвал ангария в строителството; започнали селски бунтове. Затова нахлуването на тямпите било само последната капка, която нарушила равновесието на колоса с глинени крака.

Именно с този като че ли смъртоносен удар за държавата е свързан и новият й разцвет. Когато столицата била завзета, жителите й отвлечени в робство и златните плочки от кулите на Ангкор-Ват откъртени от завоевателите, кхмерите, които били разгромени, но не и покорени, се обединили около Джаяварман VII. Това била най-любопитната фигура в историята на Кампучия.

На времето той доброволно се отказал от престола, който му се падал по право, и напуснал столицата, което, съгласете се, не е съвсем типична за цар. И изгнанието, както и отказът от трона наистина били доброволни — за това има солидни доказателства.

Но когато страната била заплашена от поробване, Джаяварман обединил в планините остатъците от разгромените отряди, създал селско опълчение и започнал борба със завоевателите. През 1181 година той нанесъл на тямпите съкрушителен удар, потопил флотата им и убил царя.

През същата година Джаяварман бил коронован за цар. Той полагал геройски усилия да спаси страната — прекопавал нови канали, строял язовири, въдворявал ред сред чиновниците. Надписите говорят, че бил построил сто болници. Джаяварман възстановил разрушения от враговете Ангкор и го обградил с могъща стена. Оттогава тази част на града е известна под името Ангкор-Том — укрепен град.

Стената на града, дълга повече от тридесет километра и дебела осем метра, с квадратна проекция, е построена от камъни и се е запазила досега. Около нея имало ров със стометрова ширина, в който живеели много крокодили — първата линия от отбраната на града. Мостовете, които водели към портата, били широки петнадесет метра и отстрани вместо балюстрада имало по петдесет и четири гиганта, държащи в ръцете си много дълга — на всички великани едва стигали силите — змия Нага. По площ Ангкор-Том, построен за няколко години, бил по-голям от който и да е град на средновековна Европа.

В центъра на града, прославен с храмове, дворци и с

известната тераса на слоновете, бил издигнат Байон — нов вид храм за Кампучия. Също такива храмове са били издигнати по-късно в други части на страната.

Храмът Байон представлява фантастично, странно и противоречиво зрелище, както и всичко, което правел Джаяварман. Строил болници и приюти и в същото време обирал селяните, за да изпраща отново и отново в поход армиите си; въвеждал по-демократичния и разбираем за народа будизъм и запазвал култа към царя-бог.

Храмът Байон е последното съоръжение на Ангкор. И в него, със сложността му, мрачността и грамадността му се вижда вече залезът на империята.

Петдесет грандиозни кули, устремени към него, и на всяка от четирите му страни — исполинското изображение на лицето на бодхисатва Локешвара. Двеста лица, усмихващи се с еднаква загадъчна усмивка, гледат града и всички те, ако се вярва на преданията и хрониките, са лицето на самия Джаяварман, последния велик строител на Ангкор.

Джаяварман живял дълго и умрял на деветдесетгодишна възраст. Той оставил на наследниците си обширна и могъща империя, но с всеки следващ властелин границите ѝ се намалявали и мощта отслабвала. Най-накрая, след един от набезите на сиамците през 1431 година, които разграбили града, жителите напуснали Ангкор.

Още живеели в него, но тревата започнала да се промъква през плочите на павираните улици, зараствали с трева резервоарите и рововете, гладните, забравени от всички крокодили излизали на сушата и издъхвали сред лианите на мъртвата столица. Или достигали до закътана горска рекичка и там се аклиматизирали, като плашели рибарите и ловците.

След това джунглата погълнала напълно града и пътищата към него били забравени, както бил забравен и култът към царя бог. И жителите на местните селца, натъквайки се в гората на усмихващите се кули, мислели, че не хора, а духове са създали този град. Или сам се е създал.

А градът не искал да умира. Храмовете му отблъсквали притискащите се корени на дърветата, стягали камъните, за да не пропуснат филизите на бамбука. Това била дълга борба и завършила с победата на града.

Градът издържал. Отначало сведенията за Ангкор се

смесвали с легендите и приличали на легенди. Но след няколко десетилетия упорит труд, разкопки, изучаване на полуизтритите надписи, историци от различни страни могли да съберат такова количество факти, че сега знаем не само кога е управлявал и с кого е воювал този или онзи цар, но и как са се обличали, в какво са вярвали, за какво са мислили многобройните му поданици.

БОРОБУДУР
За очите на бога

На четиридесет километра от индонезийския град Джокякарта, там, където долината, покрита с квадратите на оризовите полета, се среща с планината, върхът на полегатия предпланински хълм е увенчан със сивия шлем на Боробудур.

Боробудур не прилича на нищо. Може да се сравни със стъпаловидна пирамида, но сравнението ще бъде много относително, изкуствено и няма да даде възможност да се изгради що-годе правилна представа за Боробудур. Той е възприел някои черти на индийската архитектура, в него могат да се проследят детайлите, които го сродяват с храмовете на една от най-древните държави на Югоизточна Азия — Фунани. Но независимо от това Боробудур е чудо на света, което се е появило именно в Индонезия, на остров Ява, и не е могло да възникне никъде другаде. Боробудур толкова приляга на пейзажа, така е неотделим от зелените хълмове, сините планини и оризовите полета на Ява, като че ли се намира на това място, откакто свят светува.

Ако ви се е случвало да бъдете във Владимир и да видите църквата Покров на Нерли, белите стени на която се отразяват в тихата старица Клязма, то сигурно сте изпитали чувството на неотделимо единство на природата и творението на човешките ръце, на хармонията, която поражда красота. Разбира се, има много чудесни сгради, които според идеята на архитекта не са свързани с пейзажа. Тадж-Махал си останал насаме с небето. Дърветата и басейните са прибавени към него, но никога няма да могат да станат равноправни с него. В Япония всички храмове са част от пейзажа. Част от него в някакъв смисъл се явяват и египетските пирамиди. Опитайте се да издигнете такава пирамида в планината или в нашите гори — няма да се получи този ефект, който се получава от намиращата се наблизо пустиня. Може да се отбележи следната закономерност: колкото е по-разнообразен пейзажът, толкова по-изискани и сложни са формите на сградите. Смелите плоскости на пустинята, строгостта на пясъка и скалите раждат лаконични, монументални сгради, раждат пирамиди, отсечеността на Вавилон. Полегатите, като че ли нарисувани с чертожна кривка линии на явайските предпланини помогнали

на Боробудур да стане това, което е. Боробудур е кутелообразно светилище от времето, когато на Ява господствувал будизмът. Кутелът е извънредно сложна постройка, която, изглежда, е произлязла от надгробния хълм. Това не е храм, дори и за това, че в него не може да се влезе. Интересно е, че принципът на такава постройка се е развивал успоредно в различни части на земното кълбо. Намираме компактно еднородна постройка в Египет много векове пр.н.е., в Индия, на Шри Ланка — на границата на н.е., в Латинска Америка, в Близкия Изток (зикуратите на Вавилон).

В основата си Боробудур е квадрат със страна сто и двадесет метра — като пирамидата на Хеопс. Но за да се изкачите на върха му, ще трябва да изминете няколко километра и да разполагате както с време, така и с търпение. Пътят към върха на кутела се вие спираловидно, обикаляйки светилището толкова пъти, колкото тераси има то. Обаче височината на Боробудур от върха на хълма, на който е издигнат, до връхната точка на кутела, е сравнително малка — четиридесет метра.

Изкачваме се на първата тераса. Намираме се в коридор, който е ограден от едната страна с украсената с барелефи стена на терасата, а от другата — с парапет. Сто и двадесет метра вървиш покрай стената, без да се отбиваш, но пътят не е уморителен и скучен. Лентата на барелефа като че ли се движи насреща и разкрива все нови картини. Стената свършва. Завой. След ъгъла започва нов сто и двадесет метров разказ в картини. Нов завой и — нов разказ… Най-после се изкачваме на следващата тераса. Всяка следваща е по-малка от предишната с ширината на коридора, който я опасва.

Обиколихме шестата тераса. Коридорите свършват. Предстои изкачването на още три тераси, но ако изминалите шест бяха квадратни, то трите вътрешни са кръгли. На всяка се намира пръстен от решетъчни каменни „камбани“ — дагоби. Вътре във всяка дагоба е заточена каменната статуя на Буда. Докато се изкачим на върха, ще минем покрай седемдесет и две дагоби. Индонезийците вярват, че ако си провреш ръката в дагобата и пипнеш статуята, ще ти се изпълни заветното желание.

Ето ни на плоския връх на кутела. Съвсем близо са върховете на сините планини. Далече долу се зеленеят

мъхнатите топки на палмовите корони, в чиито сенки се крият приличащи на играчки къщички. Ако се гледа на земята отгоре, тя е къде по-далеч, отколкото върха на Боробудур, гледан от земята. Така е почти с всяко високо съоръжение.

Боробудур се е прославил с барелефите на шестте долни тераси. Общата дължина на барелефите е около два километра. Високи са по три метра. Барелефите на Боробудур представляват шест хиляди квадратни метра скулптура, изрязана върху камък.

По тематика барелефите на Боробудур са илюстрация към животописа на Гаутама-Буда. Но скулпторите не знаели как са живели, с какво са се обличали и как са изглеждали съвременниците и земляците на Буда в Северна Индия. Затова на барелефа вместо индийски се намира явайски цар, заобикалящите го велможи са явайски велможи, селяните и гражданите са също местни. Религиозната история била адаптирана. Като резултат освен художественото им значение барелефите на Боробудур станали чудесен учебник по история. Може с най-големи подробности да се добие представа за живота на явайците по онова време… Воините отиват в бой под строй, големи многопалубни кораби с платна браздят океаните, селяните орат, князът раздава правосъдие…

Но кога е било всичко това?

… В началото на XVI век, стремейки се към подправки, на Ява дошли португалските конкистадори.

След повече от сто години португалските войници били сменени от холандците и англичаните. В борбата за острова победили холандците. Интересувала ги вече не само търговията, било им малко да строят крепости по бреговете. Почувствували, че могат да завземат цялата страна. Така и направили. Едно след друго изчезнали явайските султанства и княжества. Ява станала част от Нидерландска Индия.

Стотици години Боробудур си оставал загадка, забравен и изгубен храм… През пукнатините в каменните плочи се промъквали стволове на дървета и храсти и Боробудур все повече изглеждал като връх на хълм, а не творение на човешки ръце.

Холандските учени обърнали внимание на Боробудур сравнително неотдавна, в края на миналия век. Но изостаналите според тях явайци не могли да построят такова

нещо. Значи някой е идвал и им е построил Боробудур. Кой може да бъде? Сигурно индийците, нали и будизмът е дошъл от Индия. По-късно по различни причини индийците били принудени да напуснат Ява, загубили власт над нея и явайците се върнали към примитивното си съществуване. Тази теория в „чист“ вид могла да съществува само дотогава, докато историците не разполагали с факти за това, което се е случило в същност в Индонезия преди X век до появяването там на исляма.

Историците, изучавайки китайските хроники, открили в тях текстове за пратеничества от държавата Шилифоши (Шривиджайя), пристигащи в Китай от средата на VII век. В столицата на тази държава живеели повече от хиляда будистки монаси. При съпоставката на китайските сведения с текстовете на разчетените и намерени по това време индонезийски надписи могло да се изясни, че държавата Шривиджайя се е намирала отначало на остров Суматра, но по-късно толкова укрепнала, че завладяла други острови, в това число и Ява.

Шривиджайя била една от най-големите азиатски държави по онова време и нейните управници, Шайлендрите, разпростирали властта си върху цяла Индонезия, Малайзия и възможно и върху част от Тайланд, по-точно — върху териториите, които сега заемат тези държави.

Шривиджайя поддържала търговски и дипломатически отношения с Китай и Индия, нейните кораби пресичали Индийския океан и излизали в Тихия. Жителите й били най-добрите мореплаватели на тогавашния свят.

Историята на създаването на Боробудур сега е известна. Бил построен през седемдесетте години на VII век. Будизмът бил внедрен в Централна Ява на територията на подвластната на Шайлендрите държава Матарам през VIII век и се задържал там около сто години. След това намалял броят на богомолците, разрушили се къщите, които окръжавали светилището, и малко по малко Боробудур потънал в забрава.

Не всички тайни на Боробудур са разкрити. Най-интересна от тях е тайната на „десетата тераса“. Съвсем случайно било открито, че под земята върху стените на основите на Боробудур също са изсечени барелефи, както и на шестте долни тераси на кутела. Под земята се оказали скрити още хиляда и петстотин квадратни метра много ценни

барелефи.

Отначало го обяснявали с това, че в течение на хиляда и повече години храмът поддал и барелефите, които по-рано се намирали отвън, изчезнали от погледа. Но ако това е така, кой и защо тогава е прикрил намерените под земята барелефи с каменни плочи?

Някои учени смятат, че това е резултат от грешки на конструкторите. По време на строителството станало известно, че основите няма да издържат кутела и трябвало да се подсилят за сметка на долната тераса, като я спуснат на земята,

Има и друго мнение. Подземният етаж на барелефа разказва за задгробния живот и може да се смята, че затова не бил предназначен за човешките очи. Колосалният труд съзнателно бил скрит от хората, нали на барелефите могли да се любуват само всевиждащите божества. Привържениците на тази теория дори смятат, че съгласно цялостния план на Боробудур трябвало да се гледа отгоре. Терасите му са ниски и цялата красота и смелост на архитектурния замисъл се разкрива само когато видиш Боробудур отгоре. Но по времето на Шривиджайя не е имало нито вертолети (още), нито приказни птици Рух (вече), и да летят можели само небесните жители.

Сега Боробудур е реставриран. Придаден му е този вид, който е имал преди хиляда години. Той се охранява от държавата като един от най-ценните паметници на културата на Индонезия.

Разчистени са и са направени достъпни за гледане барелефите на „десетата тераса“. До Боробудур води шосе и всеки, който посети Ява, се старае да включи в маршрута си светилището. Но колкото и хора да дойдат тук, попаднали на терасите на Боробудур, те като че ли се разтварят в безкрайните му коридори и сивата грамада си остава също такава спокойна и безмълвна, както и през изминалите векове. Гущери притичват по плътно наредените плочи и се греят върху кръглите хълбоци на дагобите, в които вече второ хилядолетие седят като пленници статуите.

Понякога над Боробудур ще прелети самолет и пътниците, възхищавайки се от чистотата на линиите на храма, не подозират че като гледат светилището отвисоко, те се

оприличават на богове.

ДЪНХУАН
Пещерите на хилядите буди

Историята на Дънхуан по нещо прилича на историята на долината Гьореме в Турция. Наистина пещерите на Гьореме са разпръснати по цялата долина, а в Дънхуан са изсечени във висока пропаст. В пещерите на Гьореме са живели много хора, в Дънхуан само малка част била предназначена за живеене. За Гьореме са чували малцина дори и в Турция, за Дънхуан са написани десетки книги, издадени са много репродукции и изследвания (по едно време в КНР съществуваше институт по изучаване на тези пещери). Но и единият, и другият паметник са били създавани в продължение на много стотици години. И в едните, и в другите пещери са се запазили фрески, които са уникални по възраст и ценност.

В Дънхуан Великият копринен път от Китай се разделял на две. Единият водел на северозапад, през пустинята Гоби към Турфан и Персия, другият пресичал пустинята Лобнор и отивал към Хотан, за да прехвърли после планините и да достигне Индия.

Тук открай време са се спирали керваните. В последния преди пустинята оазис, подхранван от водите на планините Алтън-даг, керванджиите проверявали товара и се запасявали с вода. Именно тук дошъл, преодолявайки пустини и планини, Марко Поло, измъчен от дългия път, от разредения въздух на памирските височини, от жаждата и праха.

В древността керванските пътища са били главните артерии, които обединявали света. И най-главната от главните била именно тази — Великият копринен път, на чиито краища се намирали Китай и Рим, а спирки били Персия, Индия, Арабия, Сирия.

Когато човек пътува, той научава по-бързо новините от този, който си седи на едно място, той среща десет пъти повече хора, по-бързо от другите е склонен да се вслуша в новото, да разбере мислите на чужденците. По керванските пътища пътешествували и религиите. И няма нищо чудно, че именно Дънхуан, град и оазис в самия край на Китай, се оказал това място, където за пръв път се укрепил родилият се в Индия 500 години пр.н.е. будизъм и откъдето после се разпространил по цялата страна. По същия път проникват в Китай

християнството, манихейството, учението на Мохамед.

През последните векове пр.н.е. будизмът бил силно разпространен сред търговците, преминаващи с керван през Дънхуан. Те се молели преди опасния път в пустинята, молели се и след завършването на прехода — благодарили на боговете, които ги превели през страшните пясъци и ги защитили от нападенията на разбойници, от жаждата и студа. Пътищата на керваните били опасни и нямало на кого освен боговете да поверят съдбата си.

Будистите строели тук, край оазиса, първите си светилища и статуи на Буда и статуите били последното нещо, което виждали керванджиите, заминавайки в сивата жега.

Статуите трябвало да се прикриват от слънцето и вятъра. И веднъж един от будистите изсякъл в отвесната стена, която се издигала на дванадесет километра от град Дънхуан, преди изхода в пустинята, пещеричка, за да скрие в нея направената по поръчка или докараната от Индия статуйка на Буда.

Разбира се, за този случай китайските будисти имат легенда. Тя гласи, че през 366 година монахът Ло Цун сънувал странен сън. Като че ли хиляди буди се спуснали върху светещи облаци на върха на каменната стена от другата страна на долината. И именно този монах, продължава легендата, озарен от видението, склонил жителите на града да изсекат в скалата първата пещера.

Легендата си е легенда, но почти е сигурно, че първите пещери са се появили в Дънхуан много десетилетия преди съня на монаха. Когато бил жив Ло Цун, се случило друго събитие, което изиграло голяма роля в по-нататъшната съдба на пещерите, но за него ще разкажа по-късно.

Скалистата стръмнина, висока седемдесет метра, се е проточила тук на два километра. Мекият материал, от който се състои скалата, сухият въздух и близостта на водата създали идеални условия за направата на пещерни светилища. Отначало статуите на будите поставяли в малки прости вдлъбнатини, след това и първите монаси започнали да се заселват наблизо. И колкото повече монаси оставали за постоянно в Дънхуан, с толкова по-голяма слава се ползували пещерите сред будистите, толкова повече търговци, убедили се в силата на закрилящите ги светци, носели дарове на отшелниците или изсичали нови пещери, за да сложат в тях

статуя.

Най-после в средата на IV век, именно по времето, когато живял Ло Цун, на един от търговците му хрумнало да поръча на художник украсата на новата пещера. Така възникнал първият будистки храм на Дънхуан. Поне именно тогава, както смятат учените, бил създаден първият от храмовете, който се е запазил до наши дни.

Слухът за храма се разнесъл сред търговците, намерили се последователи и скоро в град Дънхуан се увеличило търсенето на художници. Те пристигали отдалеч, от Лънчжоу и Турфан, Урумча и други градове.

Идвали тук майстори, изсичали в скалата квадратна ниша, изрисували я, поставяли до стените шарени скулптури. И когато храмът бил готов, зазиждали го завинаги, като оставяли тясна вратичка. И оттогава само светилниците на монасите и кандилата с ароматни смоли опушвали по малко тавана и стените. Изминали хиляда или повече години, но фреските не видели слънце. Това ги запазило — цветовете не са избелели.

Храмовете на Дънхуан са подаръци на божеството от хората. И не е трудно да се представи трагедията на художника, живял и творил преди хиляда и петстотин години.

Зад гърба му са месеците на работа. Най-после след дълги години на учение, след размисли, неуспехи, открития той е създал фреска, която надминава всичко, което ръцете на човека са създавали преди него. Художникът стои пред завършеното платно. А до него вече се суетят зидарите, вече започват да издигат предната стена. Ето последният слънчев лъч е огрял лицата на хората, изобразени на фреската (колко било трудно да се намери нужният оттенък за тях!), и край. Повече никога и никой не трябва да вижда тези бои на дневна светлина. И дори творецът на фреската, който помни и боите, и детайлите, но само помни — очите не виждат нито нюансите на синьото небе, нито прозрачността на платовете на дрехите на хубавицата.

… Много от предните стени на храмовете сега са се изронили. И храмовете са се превърнали в ниши в скалата. Слънцето отново се е настанило в тях и осветява избледнелите, но все още чудесни бои.

За хиляда години все нови и нови будистки храмове се появявали в каменната стена и най-накрая станали повече от петстотин. Петстотин пещери, пълни с фрески, картини върху

коприна, глинени нашарени статуи с различни размери… Раждали се и се засипвали с пустинните пясъци градове, забравяли се керванските пътища, изниквали нови пътища, светът извън пределите на Дънхуан се променял и растял, а неизвестни художници вече така рисували стените на пещерите, монасите кадели с ароматни смоли пред безстрастните статуи, удряли медни гонгове и проточено монотонно повтаряли безкрайни молитви.

Славата на пещерите се разпространила из целия Китай и будистите от цялата страна смятали за свой дълг да посетят Дънхуан и да се поклонят на святото място. По време на будистките празници десетки хиляди вярващи от Китай, Монголия и Тибет, от западните пустини и степи, заселени с казахи, уйгури и дунгани, идвали тук.

През последните петдесет години започнали да се появяват и западни туристи, и пътешественици, привлечени от разнеслата се надалеч слава на пещерите. И пещерите, както често се случвало на Изток, се лишили от много манускрипти и картини, които се преселили в музеите на Европа и в частни колекции.

Пътешествениците понякога били подбуждани от научни интереси, от грижа за спасяване на ръкописи и картини, забравени в овехтелите пещери, понякога ги ръководел стремежът към слава и дори просто към забогатяване. От Дънхуан били изнесени много древни ръкописи и картини върху коприна, купени за грошове от монасите. Немският пътешественик фон Льо Кок търсил сред пустините на Синцзян старинни фрески. И ако намирал такива, то ги изсичал от стените. Точно така постъпил сънародникът му Томан в Бирма, който изрязал най-ценните фрески в един от паганските храмове. Такива обирачи в Китай действували почти официално — разпадащата се империя зависела от европейските държави. След като войските на Англия, Германия, Русия и Франция влезли през 1900 година в императорския дворец в Пекин, малко хора в Китай се осмелявали да противоречат на европейците, още повече, че на управляващите кръгове в Пекин не им било до опазване на културните ценности на страната.

На пещерите на Дънхуан им провървяло: когато през 1905 година фон Льо Кок вече се приближавал до тях, неочаквано

получил писмо. Молели го да отиде в главния лагер на експедицията, намиращ се на повече от хиляда километра от Дънхуан. Льо Кок известно време мислил дали да отиде в пещерите, или да замине направо за лагера. Най-после решил да хвърли монета: ези — пещерите, тура — връщане. Монетата (явно не без помощта на задгробни сили) показала тура. Льо Кок се отправил в лагера и фреските на Дънхуан били спасени.

През 1920 година пещерите служели известно време за скривалище на избягалите от Средна Азия руски белогвардейци и досега таваните на някои храмове са опушени; окъсаните и изнурени бели офицери палели в храмовете огньове и пекли овни.

Но белогвардейците си отишли, разтворили се сред безкрайните степи Синцзян; пътешествениците престанали да идват в този край, далечен и почти недостъпен в обхванатата от войни страна. Керваните също изчезнали — пътят Ланчжоу — Урумчи поел ролята на основна транспортна артерия, а тя минава на сто километра северно от Дънхуан. Отдавна са минали времената на многохилядните шествия на поклонници към пещерите и опустелите светилища станали музеи.

В центъра на каменната стена, от подножието ѝ до върха, се намира десететажният главен храм на Дънхуан. Той е построен сравнително скоро, но постоянно приковава към себе си вниманието, защото главният храм е единствената постройка в Дънхуанската стена, която не само че е изсечена в скалата, но се и издава навън. Тя прилича на гъба-нарастък върху стъблото на дърво, само че гъба от много слоеве, много етажи. Целият храм почти до тавана е зает от изрязана от скала шестдесетметрова статуя на седящия Буда. Тя не е най-древната от статуите на Дънхуан, няма повече от две столетия, но затова пък е най-голямата в Дънхуан и една от най-големите не само в Китай, но и в цяла Азия. Пред статуята има редица от ниски масички, на които се изгарят ароматични смоли, и всичките стени на грамадната ниша на храма са изписани с фрески. Отстрани на статуята се намират ниши, в които стоят божества от по-нисък ранг.

Пещерите на Дънхуан са не само паметник от ранния будизъм, но, което е най-главното, са историята на китайското изкуство, най-добрата и най-пълна монография от такъв род, която се е запазила в Китай. А и не само в Китай — в света

няма място, където може да се проследи изкуството в продължение на хиляда и петстотин години.

Най-ранните фрески се намират в двадесет и две пещери в южната част на стената. Пещерите са малки. Отнасят се към династията на северните Вей (386–534 г.). Фреските са се запазили добре, боите им са достатъчно ярки и чисти. Основните цветове са малахитов, зелен, син, черен и бял. Фонът на фреските най-често е тъмночервен. Рисунката често е още примитивна, фигурите са статични. Статуите изглеждат по-големи, отколкото са в действителност, защото встрани от тях са изрязани в редица много „микрониши“ — всяка голяма по десет-двадесет сантиметра — и във всяка се намира нашарена фигурка. До тавана са изобразени „щастливите души“. Те блажено се усмихват, седейки върху прозрачни облаци, и леките им одежди се развяват под нежния райски ветрец.

Двадесетте и две пещери представляват голяма част от запазилите се произведения на изкуството от вейския период. Интересни са не само за изкуствоведа и за специалиста по будизъм. Значението им е неоценимо за историците. Ярък пример за това може да служи пещера 285, която се отнася към първата половина на VI век. Върху тавана й е изобразена голяма многофигурна сцена — битка с разбойници. Окръжени от разтревожените демони на вятъра и гръмотевиците, яздят сковани в ризници разбойници. За всеки човек, за всеки кон е намерен свой, неповторим ракурс, често толкова съвременен и необикновен, че е трудно да се повярва, че това са древни фрески, а не майсторска, талантлива шега на наш съвременник. Тук е и градът, и разтревожените жители, и слугинята, която се е изкачила на терасата, за да съобщи на господарите си страшната новина, и малобройните защитници на града, които се стараят да спрат нападателите.

Зад пещерите от вейско време започват пещерите от времето на династиите Суй (589–618 г.) и Тан (618–907 г.). Тези триста години са златният период на китайското изкуство, разцветът на пещерния град, императорите покровителствували будизма и стотици монаси се заселили в оазиса. Пещерите от династията Суй са осемдесет и седем, от танската епоха — сто седемдесет и седем. Пещерните храмове от това време си приличат. Строени са по много строги образци

— малко квадратно помещение с площ шест-осем квадратни метра, пред задната стена на което стои група различни нашарени статуи, представляващи бодхисатви. Много от скулптурите са повлияни от гръцката и персийска култура. Великият копринен път е функционирал много активно и така наричаните елинизирани държави на Северна Индия и Персия са влияли косвено върху развитието на китайската скулптура, особено по западната граница на Китай.

На страничните стени са нарисувани сцени от живота на Гуатама-Буда и „Западния рай“, чиито обитатели блаженствуват до изящни павилиони край брегове на прозрачни езера. В пещерите има много портрети. Това са ктиторите, с чиито пари е изсечена и изрисувана пещерата. За тях също се е намерило място сред небесните жители и светците.

Ктиторите бавно се разхождат, заобиколени от слугите си. Облечени са модно и се държат непринудено и уверено. Художникът е искал да поласкае ктиторите и семействата им и затова по женските фигури например може да съдим за образците на женска красота в Китай преди хиляда и петстотин години. Красивите жени трябвало да бъдат тънки, високи и стройни. Дългите рокли с висока талия свободно падали до пода, косите били събрани в голям кок на тила.

Все по-смели стават сюжетите на фреските и скулптурите. Художниците вече не се задоволяват с поръчаните сюжети и „жития“ на Буда. Образец на живописта от това време служи пещера 220, която се оказала в по-изгодно положение, отколкото съседните. Фреските ѝ, сто години след създаването им, с нещо не са харесали на неизвестен нам будист. Или модата се изменила, или той намерил по-добър според него художник, и ето че заповядал да се замаже още почти незасегната от годините фреска и да се нарисува върху нея нова. И само преди двадесет години се открътило парче от по-късния период и под него се оказала фреска от периода на ранните тани.

Може смело да се твърди, че никъде в света по това време не е имало живопис, равна на живописта в пещерите на хилядите буди. Рим паднал и традициите му се забравили. Аджанта и Паган се подчинявали на много строги канони. А в Дънхуан художниците правели експерименти и от една пещера

към друга се вижда как и кога са се извършили откритията в живописта, които след това, след хиляда години, отново ще открият художниците на Ренесанса. Ето че е изобразена перспективата, картините стават все по-дълбоки и по-живи, реките, изтичащи от снежните планини, се разливат сред оголени дървета на преден план, пилигрими се спират да пренощуват в хана, под крепостта, на фона на далечни хълмове, воини тренират фехтовка. Пред трона-лотос са се събрали придворните и слугите в бъбрива и жива тълпа…

И изведнъж празнота — сто години как не са се строили нови пещери и не са се подновявали старите; могъщият Тибет завладял западните земи и пещерите почти били забравени — нямало богати ктитори, опустели керванските пътища.

Някъде през IX век изкуството, така бурно развиващо се през предишните векове, забавя хода си и се спира. За това говори интересна черта: все по-често фреските започват да копират копринените паравани. Художникът се бои от широките смели мазки, той старателно рисува вратичките на параваните, дори извехтялостта на коприната. Изкуството се изнежва и все повече се затваря в канони, все повече се подчинява на изработените от майстори класици правила. Сто пещери са останали от династията Сун (960–1279 г.) и сред тях оригиналните са много малко. Като че ли ги е рисувал един и същ художник, много по-скучен и спазващ правилата човек, отколкото прадядо му.

Разликата между танските фрески и фреските от по-късните епохи се вижда отлично в тези пещери, в които живописта е нанесена върху стара фреска. По-късната се отчупва на големи парчета, разтрошава се на пода и виждаш една до друга две половини от стена, изрисувани с разлика от двеста-триста години. Долните слоеве печелят. Тук се е случило почти същото, както с руската религиозна живопис на времето. Докато била млада, докато била единствен път за художника да се прояви, да каже нещо на хората, се създавали шедьоври, творили Рубльов и Дионисий. Когато църквата се превърнала в закостеняла организация, притиснала художниците в тесни схеми и правила на рисуване, иконите започнали да се израждат, а художниците, най-добрите от тях, започнали да търсят други начини за изразяване и се обърнали към светската живопис.

С пещерите в Дънхуан е свързано едно от най-интересните открития на нашето време. То няма пряко отношение към фреските или скулптурите и затова във възторжените описания на пещерите обикновено не се споменава.

В края на миналия век един будистки монах, който чул да се говори за прискръбното състояние на пещерите, решил да ги възстанови. Той слабо си представял мащабите на замисленото предприятие, но бил решителен и настойчив човек. Няколко години обикалял градовете на Китай и събирал дарения за това добро дело. През 1900 година монахът пристигнал в Дънхуан и се заловил за работа.

В една от пещерите мазилката била паднала на някои места и монахът решил да я изчисти, за да измаже отново пещерата. Под слоя на мазилката вместо скала се оказала зазидана с тухли врата. Зад нея имало малка сводеста стая, затрупана с ръкописи.

Монахът не се интересувал много-много от ръкописи. Той ги оставил в пещерата и само някои от тях отнесъл в съседния манастир. Но и там те не потрябвали. Повечето от тях били толкова стари, че никой не можал да ги прочете.

Когато след седем години английският пътешественик Стейн изследвал пещерите, той научил за стаята с ръкописите и подредил част от тях. Разбрал, че са били поставени в пещерата не по-късно от XI век, в един от най-размирните периоди в историята на района, когато учените будистки монаси се страхували, че библиотеката на Дънхуан може да загине. Тук са се струпали и запазили в идеално състояние няколко хиляди скъпоценни трудове на десетки езици на Изтока. Нали Дънхуан бил пункт, откъдето се прехвърляло билото, където се срещали керваните от Средна Азия, Китай, Индия. И книгите, докарани тук през била и пустини, оставали в пещерите за радост на учените монаси.

Учените сериозно се заели със съкровището на Дънхуан и открили, че най-интересна била „Елмазната сутра“, индийски труд, преведен на китайски език през IX век. Това е свитък, който се състои от шест слепени листове текст и един лист с изображението на седящия Буда. В края е написано, че свитъкът е направен през 868 година от майстор Ван Чи „безплатно за увековечаване паметта на покойните му родители“.

Ценността на хартиения свитък не е в съдържанието („Елмазната сутра“ се среща и в по-ранни списъци), не е в картината, изобразяваща Буда — в тази същата стая може да се наброят десетки по-добри картини. Но именно този свитък е първата печатна книга в света.

Майстор Ван Чи, за който не е известно нищо повече, изрязал върху шест дървени дъски огледалното изображение на йероглифите и като намазал дъските с боя, наложил върху тях листове хартия. Това се случило през 868 година, преди хиляда и сто години, шестстотин години преди първата книга на Гутенберг.

КИТАЙСКАТА СТЕНА
Най-голямото чудо

„… Въпреки че е построена с пълно пренебрежение към законите на фортификацията, тя е толкова солидна и непристъпна, кулите и портите й са толкова разумно разположени, че дори съвременна армия, първокласно екипирана за щурмуване на крепости, може да се спре пред нея при условие, разбира се, че бъде направен какъвто и да е опит за отбраната й“ — така говорел през втората половина на миналия век английският генерал Уилсън. Той бил трезв човек и гледал на Великата китайска стена, която още тогава била архитектурен паметник, само като на фортификационно съоръжение. Генералът пресмятал количеството войници, необходими за щурма на стената, и я виждал сред взривовете на снарядите и пламъците на изстрелите…

Съществува следната закономерност: докато държавата е силна, не й трябват непристъпни крепости, съседите не смеят да я нападнат. Когато държавата отслабне, никакви крепости не могат да се задържат дълго. И колкото и да са храбри защитниците им, колкото и да са пълни складовете и дълбоки кладенците, ще измине месец или година — и в резултат на слабост, предателство, подкопаване, взрив, — крепостта непременно ще падне. Паднала е Рязан под натиска на Батия, паднали са Вавилон, Ерихон, не изиграли ролята си линията Мажиио и линията Зигфрид… В Азърбайджан, близо до село Чукуюрт, върху отвесна скала се издигат развалините на замък. Няколко години един млад учител от местното училище търсил път към непристъпния връх. Едва на третата година стигнал до първата площадка, покрита с парчета керемиди, стъклени гривни и глинени гърнета. Тук някога местните князе са се крили от Сасанидите. Но не са могли да се спасят…

Великата китайска стена е трагичен паметник, разказващ за приказното богатство, надменността и могъществото на китайските императори, за невероятното трудолюбие и търпение на китайските майстори и за безполезността на безбройните жертви, тъй като стената така и не изпълнила определената й роля.

В древността и в средните векове степите и пустините на Северен и Западен Китай били населени с непокорни чергари.

През периодите на засилване на Китайската империя войските ѝ превземали и временно подчинявали жителите на тези места, но династията отслабвала, Китай се разпадал на враждуващи области, селските въстания довършвали отслабващия колос и тогава ролите се сменявали: северните и западните чергари нахлували във вътрешните области, отвличали пленници и добитък, а понякога завземали столицата и поставяли на престола свое протеже. Така са се основали монголските и манджурските династии. Китай пък възприемал победителите, разтварял ги в милионите маси китайци, учил ги на своята култура, на своята религия и след няколко десетилетия отново намирал свободата… или забравял, че на престола седят потомците на неотдавнашните завоеватели.

Но дори и в мирно време чергарите представлявали опасност за районите, които граничели със степта и пустините. Джоу и особено хуните периодично опустошавали граничните райони. Хиляда години пр.н.е. племената джоу вече разгромили Ниската държава и вождовете на джоу, като основали династия, взели в ръцете си властта в Китай. През периода на враждуващите царства китайските князе и губернаторите на граничните райони се опитвали да намерят средство против набезите — държавите, на които бил разделен Китай, не могли да заделят достатъчно войска за опазване на дългата граница.

Известно е, че чергарите не могли да щурмуват градове. Те нямали свои градски селища и били свикнали да воюват на седлото. Умението да щурмуват крепости ще дойде по-късно, когато техните потомци и роднини ще тръгнат на запад, покорявайки азиатски, руски и европейски княжества и държави.

Управниците на китайските държави започнали да строят през IV-III век пр.н.е. крепостни стени при проходите и на традиционните пътища, по които чергарите проникват в Китай. Тези стени, по-точно отначало земни насипи, достигали понякога внушителна дължина, се проточвали на десетки километри.

Не е изключено отрядите на чергарите да са се спирали пред насипите и дори да са отстъпвали. Обаче тук му е мястото да се припомнят думите на английския генерал, казани след много столетия. Първите насипи въпреки цялата им мощ

показали слабост — нямало кой да ги пази. Заети с междуособици, управниците на Китай забравяли за западните граници. Насипите показали и друга слабост — можели да бъдат заобиколени.

През IV век пр.н.е. сред враждуващите царства се откроила държавата Цин. Царството бързо укрепнало и този процес бил свързан с името на министъра Шан Ян, който реорганизирал цялата страна по военен маниер. Всеки пет семейства се обединявали в едно „у“, десет — в „ши“. Вътре в подразделенията била въведена колективна отговорност. Ако един член на някое от семействата извършвал простъпка, отговаряло цялото „подразделение“. По този начин (а това има пряко отношение към създаването на Великата китайска стена) вместо един престъпник държавата получавала наведнъж няколко.

След редица войни през 318 година пр.н.е. управникът на Цин победил обединените армии на другите държави и съюзниците им хуните. Само царството Джоу, както уверяват хрониките, продължавало да се съпротивява. Войските на Джоу командувал непобедимият дотогава генерал Лин Бо. Седемдесет години след разгрома на коалицията, когато вече нищо, както изглеждало, не могло да спре войските на дините, Лин Бо оглавил половинмилионната обединена армия. Няколко седмици дините не могли да направят нищо. Всичките им опити да предизвикат Лин Бо към сражение в открито поле се проваляли. Генералът си мълчал, предпочитайки да изчаква зад сигурните укрепления и след като избере най-изгодния момент, сам да премине в настъпление.

Тогава дините променили тактиката си. Там, където не помага военната сила, трябва да помогнат интригите. Дините не се скъпели на пари и подаръци за придворните велможи на царя на Джоу. Те пък честно си отработвали подкупите: щом видели царя, веднага започвали да хулят с последни думи стария генерал, като уверявали монарха, че се таи в крепостта от страх. Най-после царят повярвал на придворните и уволнил командуващия, като го заменил с млад генерал, храбър и бърз в действията. Младият генерал, който бързал да се отличи, извел войските в полето и веднага бил обкръжен. Армията на Джоу била голяма, но армията на дините била два пъти по-голяма. Четиридесет дни се сражавала армията на Джоу в

обкръжение. Няколко пъти войниците се опитвали да разкъсат обръча, но царят на циниите, който бил мобилизирал в армията си всички свои поданици от мъжки пол над петнадесет години, имал, както се казва, превъзходство в жива сила. Най-после останките от разгромената армия на Джоу били пленени и една част от тях убити, а друга част поробени (което също има най-пряко отношение към Великата китайска стена).

През 246 година пр.н.е. на престола на Цинската държава се възкачил Джен, който продължил да укрепва младата държава и след няколко години, като покорил последните независими княжества на Китай, се обявил за „пръв император на Цин“. Бил коронясан под името Цин Шъ-Хуан и така влязъл в историята.

Това бил човек с нестихваща енергия и тщеславие. По негово време се вършело колосално строителство. Наистина от постройките на Цин Шъ-Хуан практически нищо не се е запазило, обаче е известно, че в двореца на императора, на втория етаж, се намирала зала, в която можело да се съберат десет хиляди души, а залата на долния етаж на същия дворец била толкова висока, че намиращите се в нея пилони със знамена достигали височината петнадесет лакти.

Цин Шъ-Хуан успял да си построи приживе и мавзолей, висок петстотин лакти, с окръжност повече от пет хиляди лакти. Върху тавана му били изобразени съзвездията, а по пода течели реки от живак, които се вливали в морета от живак.

За такова строителство трябвало много работници. Този проблем Цин Шъ-Хуан разрешил също с присъщия му размах и простота. Цифрите, които се налага да се използуват при разказа за строителството, приличат на астрономически, което поразява, особено ако си припомним кога е било това — преди две хиляди години.

В строителството на мавзолея били заети седемстотин хиляди души. В строителството на двореца, иригационните съоръжения и Великата китайска стена — милиони. При набирането на такова количество хора на императора му помогнали както войните (стотици хиляди военнопленници), така и разделянето на държавата на „у“ и „ши“. Ако законът се нарушавал от един човек, в робство попадали десет семейства. И десетте семейства се изпращали на великите строежи на Цин Шъ-Хуан.

Там от хората изстисквали всичко, което било възможно: мавзолеят, дворците, каналите и на първо място Великата китайска стена са построени буквално върху костите на работниците. Ежедневно загивали хиляди, десетки хиляди хора, но на тяхно място идвали нови. Не е чудно, че синът на императора, който наследил жестокостта му, но не и силата му, заплатил с живота си за политиката на баща си. Империята на Цин рухнала и се разсипала на прах, като просъществувала малко повече от половин век.

Цин Шъ-Хуан успял да построи основите на Великата китайска стена, най-великото в света фортификационно съоръжение, което така и не могло да изпълни предназначената му роля — да противостои на набезите на хуните, затова пък изискало толкова сили и човешки жертви, че нито една война не би могла да се сравни със загубите при строителството му.

Отначало Великата китайска стена обединила в едно цяло съществуващите по-рано насипи, съоръжени от губернаторите и князете. Освен това върху нея имало построени кули. Цялото това многокилометрово съоръжение се нарича Вътрешна китайска стена.

След падането на династията строителството се прекъснало временно и се подновило вече при следващите императори, когато станало ясно, че набезите не спират и чергарите заобикалят стената от юг и север и я преодоляват в местата, които не се пазят.

След хилядагодишно строителство стената приела сложна разклонена форма. Когато днес говорим за Китайската стена, то имаме пред вид Външната китайска стена, строена по-късно, завършена при династията Мин в средата на XVI век.

Щом в Китай идвала на власт що-годе силна династия, способна да мобилизира няколко стотици хиляди души за строителството, към стената отново се проточвали кервани и умирали от глад и болести робите и събраните от всички краища селяни.

А в промеждутъците между тези династии стената не изпълнявала задачата си. Преодолявали я и отрядите на алтайските тюрки през VII век, и монголците както през XIII век, така и през 1499 година, когато Есен, вожд на монголското племе ойроти, стигнал стените на Пекин.

Последната война накарала императорите от минската династия да побързат със завършването на стената. Императорите били убедени, че щом тя стане толкова дълга, че да не може да се заобиколи от фланговете, и щом в нея не остане нито едно слабо място, което могат да преодолеят чергарите, Китай ще бъде в безопасност.

Най-после стената се проточила в непрекъсната линия, дълга две хиляди и седемстотин километра, а общата дължина с всичките ѝ израстъци, разклонения и успоредни насипи достигала шест хиляди километра.

… Не минало и половин век от деня на окончателното ѝ завършване, когато я преодолели манджурите и като се възползували от разпадането на императорската армия и несъгласуваността в действията на селските вождове, завзели Пекин. При това е важно да се отбележи, че още преди окончателното покоряване на Китай манджурите често прехвърляли Великата китайска стена и отвеждали пленници и добитък. При един такъв набег отвели със себе си четвърт милион души и половин милион глави добитък.

Изображенията на Китайската стена, известни на всеки от детските му години, не създават съвсем правилна картина. Всичките се отнасят за части, намиращи се близо до Пекин, където стената се е запазила добре или е реставрирана. Това е най-късата ѝ част. Тук тя достига стандартна височина петнадесет метра и ширина четири метра с такова пресмятане, че скривайки се зад зъберите ѝ, отгоре да могат да минат волски коли или войнишки отряди. През всеки сто-сто и двадесет метра над стената се издигат квадратни ниски кули, доминиращи над околната местност. Тук-таме в стената има порти. Те са разположени на керванските пътища и край градовете.

Петте основни порти на петте главни кервански пътища се смятали за вратите на Китай. Една от тях се намира близо до Пекин, край град Шайхайгуан. Тук и до ден-днешен докарват китайците, починали в „областите извън стената“. В съзнанието на много от китайците до ден-днешен областите, които не са заградени от стената, не са Китай. Градовете край петте порти като правило имат грамадни гробища.

Обаче далече от големите градове, не по главните направления, стената не изглеждала толкова внушителна,

както край Пекин. Тук-таме тя представлява просто полуразрушен земен насип. Това се отнася особено до израстъците и разклоненията ѝ, които били построени преди хиляда, та дори и преди две хиляди години. Най-добре са се запазили частите от стената от синкави тухли и камъни, запълнени със земя.

Но и в местата, където стената се е разрушила, са останали кулите. Някога е имало шестдесет хиляди кули, поне така твърдят китайските историци. Сега наброяват около двадесет хиляди — също внушителна цифра.

Изчислено е, че за строителството на стената са изразходвани седемстотин милиона човекочаса, сто осемдесет милиона кубически метра земя и шестдесет милиона кубически метра камъни и тухли. Не споменавам количеството работници, които са умрели там — те са стотици хиляди. Нито един египетски фараон не е и сънувал такъв обем работа.

И сега, както и преди хиляда години, стената тича през целия Китай, срещайки на пътя си планина, тя не я заобикаля, а се изкачва на върха ѝ, за да се спусне от другата ѝ страна, пресича сухи степи и преминава край градове. Тя е чудесна и по моему трагична. Това е най-великият в света паметник на многовековния труд на целия народ, но едновременно е и паметник на човешката мъка, безправие и на безполезността на начинанието, в чието създаване никой не можел и не поискал да се спре.

ТОДАЙДЖИ
Дърво, бронз и камък

Културите на народите неизбежно се срещат, „обменят опит“, сливат се. Търговците, скитащите богомолци, учените монаси и дезертиралите войници разнасяли по света архитектурата и изкуството.

… Завоевателите донасяли норми на красота и задължавали победените да издигат на площадите храмове на боговете им. Завръщайки се от походите, царете докарвали роби и между тях от край време най-ценни се смятали учените и художниците. Художниците продължавали да работят по време на робството и в чуждия град храмът или дворецът получавал нови черти. Влиянието било взаимно и с течение на времето привнесеното отвън се разтваряло в опита на народа, като се обогатявало, но никога не заменяло културата му.

Някога в Китай и в Япония заедно с будизма проникнали понятията за структурата на будистките храмови помещения. Китайски поклонници посещавали Индия, а индийски търговци достигали до източните предели на Поднебесната империя. Но будистките доктрини в архитектурата и изкуството, приспособявайки се на китайска и японска земя, губели много от чисто индийските черти, неразбираеми тук, и се вливали в течението на японската култура, зародила се много преди появяването на учението на Буда.

Кутеловидната сграда, дагобата в Индия, която е произлязла от надгробната могила, придвижвайки се на изток, се източвала нагоре от ланкийското полукълбо до бирманския конус, тайските „кегли“ и до многоетажните кули — пагоди на Китай и Япония. По-късно ще се върне от Китай в Бирма и ще съществува успоредно с пагодата, заимствувана от Индия, само че ще измени вида и функциите си: вместо каменна ще стане дървена и вътре, под навес, ще стоят като в храм статуи на Буда.

Дървото. В него се крие главната разлика между архитектурата на Южна и Югоизточна Азия и Далечния Изток. Разбира се, и в Китай, и в Япония има много каменни огради, храмове и крепости, но все пак, ако си представим японски храм, то въображението незабавно ще ни поднесе изградения образ — дървени стълбове, тънки стени и голям, с повдигнати

краища керемиден покрив, може би дори няколко покрива, намаляващи се един над друг. Въображението ще ни подскаже и задължителната акуратна градинка наоколо, с камъни (разхвърляни на пръв поглед случайно, а в същност по старателно обмислен план), мъх и извити ниски борове.

Ако архитектурата на Индия е произлязла от скали и пещери и е запазила това много векове, то архитектурата на Япония е архитектура на народ, близък на гората, на природата с горските долини и на морския вятър.

Индийският храм плътно изолира човека от останалата природа, затваря го в себе си. Стените на храма са сигурна преграда, а вратите му са тесни като прорези в крепостна стена.

Японските архитекти са си поставяли за цел да направят постройката като част от природата. Японският храм е гора, стълбовете му — тънки и леки — са стволове на дървета, покривът — голям и пищен — е короната, а вътре е просторно, светло и чисто. Градината, неотменима принадлежност на всяка постройка, така е планирана, че да изглежда не дело на човешки ръце, а част от природата. Интересно и характерно в това отношение е учението за камъните в архитектурата на Япония. Камъкът се разглежда като живо същество, но само дотогава, докато не е одялан. Обработеният камък е мъртъв. В градинската архитектура на Япония са известни десетки „типови“ наименования на камъните: Костенуркова глава, Лунна сянка, Сянка на играещи риби, Завеса от мъгла, Дефиле с тигри… Съществува тип градинка, който се нарича „Градина на газещи по плиткото тигърчета“. Единият от камъните е по-голям — това е тигрицата, другите се проточват след нея в неравна върволица. Тези камъни „газят по плиткото“ площадка, която е посипана с равен пясък. Камъните в градината играят толкова голяма роля, че един от японските архитекти от XV век публикува в труда си пример на образцова градина, където изобщо няма нищо освен камъни и пясък. През пясъчните площадки са прокарани пътечки. Те са покрити с големи валчести камъни на разстояние една крачка един от друг. Отстрани на площадките са разположени дървета, малки изкуствени езера, малки постройки и всичко това заедно е едно цяло с къщата, храма или двореца.

За архитектурата на Япония, за нейното изкуство може да

се разказва дълго, но тук става дума за чудесата на света. И тя ще бъде за едно от тях — за храма Тодайджи в Нара и за статуята на Буда, заради която бил построен този храм. Всичко, което се каза по-горе, се отнася за този храм в същата, ако не и в по-голяма степен, както и за другите храмове на Япония, от които се различава само по това, че е най-голямата дървена сграда в света и в нея се намира най-голямата бронзова статуя в света.

… Будизмът се е появил в Япония през VI век, идвайки от Китай и Корея. Появата и внедряването му не минали гладко. Сложната философия на будизма имала не само поддръжници, но и яростни противници, особено между жреците, които обслужвали старите, познати богове.

Скоро обаче спорът бил решен все пак в полза на будизма. През VIII век, тоест двеста години след появяването си в Япония, будизмът достигнал там върхове. И този разцвет е свързан с град Нара. В течение на седемдесет и четири години Нара била столица на Япония. През това време на царския престол се сменили седем императори, един от които, Шому, в средата на 700-те години обявил будизма за държавна религия.

По това време Япония поддържала много тесен контакт с Китай и оттам през цялото време идвали „подкрепления“ на будизма. Императорът не жалил нито средства, нито сили, за да утвърди новата религия. Той решил да създаде в столицата си паметник, равен на който (така се и полагало да мисли един император — с такова явление нееднократно сме се сблъсквали на страниците на тази книга) няма да има на света.

През октомври на петнадесетата година на ерата Темпьо (743 година) император Шому издал рескрипт, който предписвал издигането на огромна бронзова статуя на Буда. Било избрано място близо до столицата, където майстори започнали да строят дървения модел на статуята и след четири години непрекъснат труд била изработена статуя, висока шестнадесет метра. На части я прекарали в столицата; статуята била толкова голяма, че жителите на Нара и сега казват: „Може да се мине през ноздрата на статуята с разтворен чадър“. Отливането на статуята заело още две години. Във всички краища на империята медните рудници доставяли метал и казват, че самият император е участвувал в работата и е носил в широките ръкави на кимоното си пръст за леярските каси.

Най-после през октомври на първата година на ерата Темпьо-Шохо, тоест през 748 година, работата била завършена и майсторите леяри отлели, а скулпторите завършили докрай работата по монумента, като загладили стърготините и заличили и бездруго тънките като конци фуги между слоевете — пръстени, от които била съставена бронзовата статуя. За изработката на Буда отишло повече от петстотин тона бронз и работата продължила точно шест години.

Блестящ от чистота, още незагрубял от вятъра и неумит от дъжда метал, Буда седял на хълма, кръстосал крака и сложил върху коляното лявата си ръка с разтворена нагоре длан, което означава изпълнение на молитвите. Дясната ръка е вдигната и протегната с дланта напред. Този жест означава освобождаване от суетата и вълненията. Очите му, леко прикрити от широки клепачи, изглеждат устремени в далечината и ясно очертаната уста с едва приповдигнати ъгълчета на устните е извита от недоловима усмивка. Буда е загадъчен и спокоен.

Шестнадесет метра — по-високо от пететажна сграда се извисявал над Нара бронзовият исполин. Но как да се скрие от лошото време, как да се запази?

И по повелята на императора скоро започнало изграждането на храм, в който би могъл да се побере Буда.

Още шест години се градил над Нара храмът Тодайджи — къщата на бронзовия бог. И най-после храмът бил построен. Височината му е четиридесет и осем метра, дължината и широчината — петдесет. Ако се продължат сравненията със съвременността, то храмът е равен по височина на съвременна шестнадесететажна сграда. Площта му е 2,5 хиляди квадратни метра. И нито един камък не бил използуван при строежа му.

Според замисъла на императора храмът и статуята в него трябвало да подчертаят величието на новата религия, да осигурят на него и на дома му вечно царуване в Нара…

Но нищо подобно не се случило. Династията не се задържала дълго. Не се задържали за дълго храмът и статуята. На храма била отредена чудна и драматична съдба. Било му съдено два пъти да загива и два пъти да възкръсва от пепелта.

Към края на VIII век се засилили позициите на японските феодали. Те все повече ограничавали императорската власт, докато най-после не я ликвидирали съвсем. Последните императори от династията били почетни пленници на силния

феодален род Фуджиуара, а столицата пренесли от Нара в град Киото (тогава Хейанке). Там също се изграждали храмове и статуи и казват, че статуята на Буда в Киото, която не се е запазила до наши дни, надминавала по размери нарския Буда.

Нара, която си останала голям град, била лакома стръв за феодалните клики. В междуособната война религиозните съображения често отстъпвали на втори план: феодалите се интересували от манастирите и от храмовете по-скоро като от места, където може да се припечели нещо.

На двадесет и осми декември 1180 година по време на щурма на града от армията на клана Тайра над Нара пламнал колосален огън. Горяла най-голямата в света дървена сграда. Изсъхналите през столетията отбрани дървени трупи горели като кибритени клечки. Гредите се събаряли и се трошели сред искри върху бронзовата глава на Буда и в плющенето на пламъка спокойното му и отчуждено лице оживявало и изглеждало, че прави гримаси.

Пожарът не бил случаен. Агентите на Тайра съобщили, че жреците от храма Тодайджи са в таен съюз със съперничещата им клика на Минамото. За разрушаването на храма бил изпратен отряд от четиридесет хиляди войници. Те изпълнили заповедта. От храма останала купчина пепел, която войниците старателно изравнили със земята. Войниците и тези, които издали заповедта, били будисти. Това не играело никаква роля.

Сред пепел и въглени се издигала грамада от почернял от огъня бронз — обезглавената и обезобразена статуя.

Унищожаването на храма Тодайджи бил един от последните подвизи на армията на Тайра. Скоро войските на Минамото я разгромили и главата на клана Йоримото Минамото, който практически отстранил императора, започнал да управлява страната, като пренесъл столицата в Камакура. Камакура — Върбовата столица — била град на самураите, които се славели с простотата на нравите си и със суровостта на законите си. Тук била издигната друга статуя на Буда — тя се е запазила и до днес и дори е по-известна, отколкото статуята в Нара, защото е под открито небе и много туристи, които идват в Япония, отнасят със себе си снимките на тази статуя, винаги заобиколена от тълпа.

Но Минамото не се ограничил с възхвалата на будизма в столицата си. Дали от благодарност за подкрепата, която му

оказали жреците на Тодайджи, дали, грижейки се за религията изобщо, сьонът, управникът на страната, заповядал да възстановят храма в Нара. Той бил построен отново, наистина се получил малко по-малък, отколкото бил — нали главата на Буда се стопила, а нова не му направили, бронзът отишъл за съперника — Будата в Камакура.

Отново храмът станал един от най-важните центрове на будизма в Япония, малко по малко били възстановени и другите сгради наоколо. Манастирите и храмовете забогатявали и разширявали владенията си…

Ново нещастие неочаквано връхлетяло храма. Наистина неочакваността била най-обикновена. Пак в околностите на Нара се водело сражение между феодалите и войниците притичвали, укривайки се зад дърветата на храмовия парк. Една от стрелите с горящ накрайник се забила под мертеците на храма. И не успели жреците, които стоели в готовност до бъчвите с вода, да стигнат до покрива, когато храмът лумнал. Били изминали триста години от второто раждане на Тодайджи и гредите успели да изсъхнат отлично… Това се случило през 1567 година. Храмът отново изгорял докрай. И отново обезглавеният, поизтъркан от битки и пожари Буда се издигал над пожарището.

Този път дълго не могли да възстановят храма, в страната нямало силна централизирана власт, способна да направи такива разходи.

Сто и петдесет години жреците извършвали богослуженията в малки храмове, които се спасили от огъня, а осакатеният Буда обрасъл с храсти и високи дървета, които скривали ръцете и торса на великана.

Второто и последно възстановяване на храма феникс става през 1709 година.

Малко неща се били променили за хилядата години, изминали от деня на първото раждане на храма. През 1709 година Япония била същата затворена, отрязана от външния свят държава. Ще изминат още сто и петдесет години, преди революцията от 1868 година да помете феодалната древност, и Япония, събуждайки се, ще се хвърли да настига останалия свят.

Храмът бил построен точно такъв, какъвто бил и миналия, и по миналия път. И не само защото архитектите искали да

възстановят древната светиня. И през XVIII век навсякъде в Япония издигали храмове, подобни на Тодайджи.

През 1709 година към обгореното тяло на Буда била заварена нова глава. Но няма да има никаква грешка, ако се напише, че храмът Тодайджи, този същият, който е в покрайнините на Нара, е построен не през XVIII, а през VIII век.

Наистина внимателното око ще открие, че главата на статуята е малко по-нова от туловището и ръцете, а някои малки храмове и сгради, намиращи се около Тодайджи, изглеждат къде по-древни, отколкото големия храм.

В Нара освен храма със статуята има много други чудесни паметници. В парка с площ тридесет и шест хектара, който е собственост на храма, са разположени около сто различни архитектурни и скулптурни паметници, обявени за национална собственост на Япония. Тук се намира и старинната съкровищница и Нандайомон — голямата порта на комплекса, а също така много интересните статуи на бодхисатвите, на божествените стражи и на други членове на будисткия пантеон.

За тях Иля Еренбург пише: „В музея на Нара до възхитителната глава на Бодхисатва се намират статуите на учениците му: всяка статуя е биография, разкриване на характера и съдбата. Не знам дали в седми век е съществувала думата «реализъм», но реализмът е съществувал — достатъчно е да се види скулптурата на Нара."

… Ако днес отидеш в парка, ограждащ храма на Буда, преминеш през високата дървена порта, покривът на която повтаря покрива на храмовете, и прекрачиш кирпичената стена, неизбежно ще се окажеш пред грамадата на главния храм. Двуетажният му покрив е увенчан по краищата с позлатени дървени украшения, но освен за тях, за стените му или покрива не е употребен нито грам боя. За разлика от Китай японските архитекти не обичали да скриват под слоя ярки бои фактурата на материала — независимо дали е дърво, тъкан или камък. Японците отдавна са постигнали истинската прелест на вещите в тяхната естественост и я ценят.

В една от съседните малки сгради можете да видите странни статуи: стражите на небето са облечени в ризници на средновековни японски феодали, те са сърдити, войнствени и непреклонни. Възможно е художникът тук да е изпълнявал специална поръчка — енориашът, чувствуващ връзката между

стражите на небето и разпоредителите на съдбата му на земята, става по-послушен. Пазачите гледат на хората отвисоко, отпуснали надолу краищата на устните си. Те не обичат туристите.

А пред храма ще срещнете елени. Някои поклонници на Нара твърдят, че градът и храмовете му биха изгубили половината от очарованието си, ако нямаше елени. Те бродят по парка, отбиват се в храмовете и спокойно задминават леките коли по улиците. Елените знаят, че те са стопани на града, а не муниципалитетът, многобройните туристи или жреците.

Елените са се появили в Нара заедно с великия Буда и делят с него първото място сред забележителностите. До Тодайджи се намира малкият храм Касуга. Той бил светилище на рода Фудживара. Ако се вярва на древната легенда, божеството, на което е посветен храмът Касуга, дошло в Нара от далечни земи, яздейки елен. Затова членовете на могъщия феодален род почитали елените като свещени и хванали няколко животни, за да ги заселят при храма. Елените се харесали на жителите, с тях свикнали и те свободно си живеели в града почти със същите права, както и кравите в Индия. През средните векове с елените се отнасяли дори по-добре, отколкото с хората. Известно е, че преди няколкостотин години един от жителите на Нара бил обезглавен за това, че убил елен… Дори висшите чиновници излизали от носилките и се кланяли на срещнатите животни.

В Нара разказват такава история — по-точно легенда, — много приличаща на истина и по-скоро тъжна, отколкото смешна. Казват, че жителите на Нара ставали по-рано от другите жители на Япония. Но не защото били по-трудолюбиви. Просто всеки бързал да се убеди на разсъмване, че до къщата му няма умрял или убит от някого елен. На никой не му се искало да загине заради това, че до къщата му се намира мъртъв елен… А ако се случвало наистина пред вратата да лежи елен, то стопанинът на къщата бързал да го замъкне до вратата на най-злия си враг.

Елените спокойно преживели повече от хиляда години, но през последните сто години на два пъти почти били изтребвани.

За пръв път заплаха за съществуването им се появила през 1868 година, в годината на революцията Мейджи. След

падането на феодалните управници авторитетът на поддържащата ги религия бързо спаднал. Жителите на Нара започнали да отмъщават на невинните елени, като свързвали с тях доскорошното си не много приятно минало. Всеки, който не го мързяло, убивал елени, още повече, че животните били опитомени и били свикнали да смятат хората за свои приятели. Десет години след революцията от хиляда животни останали само тридесет и осем. Тогава губернаторът на провинцията издал специален указ, който защищавал елените, и останките от стадото били спасени. В началото на Втората световна война броят им отново достигнал няколко стотици. Обаче по време на войната забравили за забраната: хората гладували и бракониерствували по парковете. Все пак елените преживели и тези години. Няколко животни подивели и като не допускали наблизо хора, останали живи. След войната било създадено дружество за защита на нарските елени и сега стадото им наброява хиляда глави.

Колкото и да е парадоксално, но съдбата на елените в Нара по нещо е близка на съдбата на храма Тодайджи. И елените, и храмът се появили в Нара преди хиляда и двеста години. И два пъти ги унищожавали, и два пъти те се връщали в града.

Храмът Тодайджи се издига над старинния град прост и сив. Той е прекрасен и денем и вечер и сутрин. Но най-прекрасна е Нара на 15 януари, когато тук се провежда фестивалът на подпалването на планината Вакакуса.

Това е планина — по-скоро хълм, висок по-малко от 500 метра, която се издига като гърбица над града. По нея няма дървета — само висока трева покрива склоновете й. И ето, през януари открай време, вече няколкостотин години, жреците се изкачват на планината и запалват тревата по нея. На фона на оранжевата планина като черни силуети се извисяват храмовете и искрите, излитащи като ракети към небето, създават приказен фойерверк.

Заслуги

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

http://chitanka.info

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.